თენგიზ პაპუაშვილი

ჭარ-ბელაქანი

ისტორიული ნარკვევი

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი — 1972

9(с41)
9(47 922)
პ 189

ნაშრომში მოცემულია ჭარ-ბელაქნის (საინგილოს) სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური განვითარების სურათი XVI საუკუნიდან ვიდრე XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე. პირველწყაროთა ანალიზის საფუძველზე წიგნში ნაჩვენებია აღნიშნული მხარის ისტორიული განვითარების თავისებურებანი და ძირითადი ეტაპები.

Тенгиз Георгиевич Папуашвили

Чар-Белакани

Исторический очерк

(На грузинском языке)

Издательство «Сабчота Сакартвело»
Тбилиси, Марджанишвили, 5
1972

1 — 6 — 1

125 — 72 აღგ.

წინასიტყვაობა

წინამდებარე ნაშრომი კახეთის ერთ-ერთი ისტორიული პროვინციის — ჭარ-ბელაქნის (კაკ-ენისელის) სოციალურ-პოლიტიკურ თავგადასავალს შეეხება.

მრავალმხრივ საყურადღებო და საინტერესოა ჭარ-ბელაქნის ისტორიის შესწავლა. ჭარ-ბელაქანი ინტერესს იწვევს როგორც სოციალური წყობილების ისტორიის თვალსაზრისით, ისე საქართველოს პოლიტიკურად დაცემის მიზეზების ძიების თვალსაზრისითაც. აღნიშნული თემა ნაწილია იმ დიდი პრობლემისა, რომელიც მთისა და ბარის ურთიერთობას შეეხება და XVI საუკუნიდან მოკიდებული ამიერკავკასიის ხალხთა ისტორიაში უდიდესი მნიშვნელობის ფაქტორი იყო. დასასრულ, ნაშრომში განხილული თემა უკავშირდება ისეთ უაღრესად დიდი პროგრესული მნიშვნელობის საკითხს, როგორიცაა ამიერკავკასიის ხალხების რუსეთთან შეერთება.

მეფის რუსეთს, რომელიც XIX საუკუნის დამდეგისათვის ამიერკავკასიაში შემოვიდა და მუსლიმანური ძალების (ოსმალეთი, ირანი) წინააღმდეგ ენერგიულ ბრძოლებს ეწეოდა, არ შეეძლო ჭარ-ბელაქნისათვის იმთავითვე არ მიექცია განსაკუთრებული ყურადღება.

ნაშრომში განხილულია ჭარ-ბელაქნის რუსეთთან შეერთების ეკონომიური და პოლიტიკური საფუძვლები, ხაზგასმულია მეფის რუსეთის პროგრესული როლი ჭარ-ბელაქნის მუსლიმანური ბრჭყალებისაგან განთავისუფლების საქმეში.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ჭარ-ბელაქნის შესწავლა საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისით. ჭარ-ბელაქანი მეორე პოლიტიკურ ერთეულ, ელისუს სასულთნოსთან ერთად შეადგენდა კახეთის სამეფოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ

ნაწილს. იმ ძნელბედობამ, რომელიც ამ მხარემ XVI-XVII საუკუნეების განმავლობაში განიცადა, მეტად სავალალო შედეგები გამოიღო. ოსმალ-ყიზილბაშთა განუწყვეტელი შემოსევების გამო ეს მხარე სავსებით დაქვეითდა და გაუდაბურდა, მცხოვრებთა რიცხვი შემცირდა. დაღისტნელმა „ლეკებმა“, რომლებმაც თავიანთი გამუდმებული რბევა-თარეშით ეს მხარე თითქმის დაღუპვის კარამდე მიიყვანეს, თანდათანობით იწყეს ჩამოსახლება და ოსმალეთ-ირანის მხარდაჭერით ამოწყვეტილი კახური მოსახლეობის ადგილი დაიკავეს. ლეკები „ხერხიანად სარგებლობდნენ ბატონყმური ძარცვის ნიადაგზე გამწვავებული კლასობრივი ურთიერთობით“[1] და ადგილობრივი კახელი გლეხები თავიანთ ყმებად გაიხადეს. ყოველივე ამის შედეგად ეს კუთხე (კახეთის სამეფოს მნიშვნელოვანი ნაწილი) სრულიად მოწყდა კახეთის სამეფოს. საქართველოსათვის ეს მეტად მძიმე დანაკლისი იყო. ამიერიდან იგი ჩრდილო-აღმოსავლეთით ზღუდემორღვეული რჩებოდა. ჭარ-ბელაქნის პოლიტიკური წარმონაქმნი მტკიცე დასაყრდენი გახდა ოსმალეთისა თუ სპარსეთის აგრესიული პოლიტიკისათვის საქართველოს მიმართ. ქართლ-კახეთის მარბენელ „ლეკთათვის“ კი ჭარ-ბელაქანი მეტად საიმედო ბაზად გადაიქცა. როგორ მიმდინარეობდა ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი ისტორიული პროცესი, როგორი სოციალ-ეკონომიური წყობა დამყარდა აქ მას შემდეგ, რაც ქართველთა ბატონობა მოიშალა, როგორ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ „ლეკთა“ მიერ დამორჩილებული მკვიდრი კახელი გლეხები (ინგილოები), რანაირ დამოკიდებულებას იჩენდნენ საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწენი ჭარ-ბელაქნის საკითხისადმი, — ყველა ეს საკითხი განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს.

ყოველივე ზემოთ ნათქვამიდან, ვფიქრობთ, ცხადი უნდა იყოს, თუ რა დიდი სამეცნიერო მნიშვნელობა აქვს ჭარ-ბელაქნის ისტორიის შესწავლას.

---

1 ნ. ბერძენიშვილი, „XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან“, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, ნაკ. 1, გვ. 188.

თავი I

ლეკთა „უბატონო თემების" ჩამოყალიბება აღმოსავლეთ კახეთში

აღმოსავლეთ კახეთში ლეკთა „უბატონო თემების" ჩამოყალიბება მჭიდროდ არის დაკავშირებული საქართველო-დაღისტნის ურთიერთობასთან გვიანფეოდალურ ხანაში.

ძველად, ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს სიძლიერის დროს, საქართველოსა და დაღისტანს შორის მჭიდრო კავშირი არსებობდა. ქართულ ისტორიულ წყაროებში შემონახულია ცნობები ქართველთა და დაღისტნელთა ურთიერთთანამშრომლობის შესახებ. ასე მაგალითად, იმ გადამწყვეტ ბრძოლებში, რომელსაც დავით აღმაშენებელი აწარმოებდა თურქ-სელჯუკთა წინააღმდეგ, ქართველების მხარეზე გამოდიოდა კავკასიის ქრისტიანული მოსახლეობა, კერძოდ, დაღისტანში მცხოვრები ლეკები. ქართველთა მეფე დავით აღმაშენებელმა, რომელმაც ამ ბრძოლებში გამარჯვება მოიპოვა, თავისი მომხრე ლეკები „აღავსნა კეთილითა და საბოძვარითა"[1].

მომდევნო ხანაშიც, წერილობით წყაროებში ხშირად გვხვდება ცნობები იმის შესახებ, რომ ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის წარმომადგენელნი აქტიურად აგრძელებენ დავით აღმაშენებლის პოლიტიკურ კურსს, მიმართულს დაღისტნის მთიელი ტომების, ხუნზების მიმართ. ეს ცნობები აშკარად მოწმობენ, რომ აღნიშნული ტომები

---

1 ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1955, გვ. 345.

კვლავაც ძლიერად განიცდიდნენ ქართველთა პოლიტიკურ გავლენას. ასე მაგალითად, XII საუკუნეში, თამარის დროს, ბასილ ეზოსმოძღუარს იმ ხალხთა შორის, რომელნიც თამარის წყალობით „იყვნეს თავისუფლებითსა ცხოვრებასა და მტერთაგან უზრუნველობასა“, დასახელებული ჰყავს „საბლი შარავანშეთი, დარუბანდელთა და ღუნძთა“[1]. ქართველებისა და დაღისტნელი ტომების ურთიერთობა მარტო წმინდა პოლიტიკური ამბებით არ განისაზღვრებოდა, არამედ იგი სოციალურ, ეკონომიურ და კულტურულ სფეროშიც ვრცელდებოდა. ქართველთა გავლენის შეჭრა დაღისტანში ხორციელდებოდა ე. წ. „ბელაქნის გზის“ მეშვეობით, რომელიც მდ. ბელაქნის წყლის ხეობას მიჰყვებოდა და უშუალოდ შუა დაღისტანში, ხუნზახში შედიოდა. ივ. ჯავახიშვილის თქმით, „აქეთგან ავრცელებდა ქართველობა თავის გონებრივსა და სარწმუნოებრივს გავლენას დაღესტანზე და შაქზე“[2]. მიუხედავად მონღოლთა შემოსევებისა და მათი ბატონობისა, ურთიერთობა საქართველოსა და დაღისტნის ტომებს შორის მაინც არ შეწყვეტილა. ამის ნათელი დადასტურებაა ცნობილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწის პიმენ სალოსის სამისიონერო საქმიანობა დაღისტანში. ჟამთააღმწერელის ცნობით, დემეტრე II თავდადებულის მეფობის ხანაში (1271—1289), ეს პიმენ სალოსი „გარესჯით წარმოვიდა და დაემკვიდრა ბელაქანს, ქუაბსა რასმე, რომელმან ნათესავი ლეკთა წარმართობისაგან მოაქცივნა, რომელნი ჰგიან სარწმუნოებასა ქრისტესა“[3]. უფრო მეტიც, ჩვენამდე მოუღწევია ერთ მეტად საინტერესო ცნობას იმის შესახებ, რომ XIV საუკუნეში, თვით შუა დაღისტანში, ხუნზახში, იჯდა — „ღუძელი კათალიკოზი ოქროპირი“[4]. ქრისტიანობის გავრცელებას, რა თქმა უნდა, თან სდევდა ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გავლენის

---

1 ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1959, გვ. 147.

2 ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, ტფილისი, 1919, გვ. 11.

3 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 283.

4 ი. ჯავახიშვილი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბილისი, 1947, გვ. 244.

ზრდა მთიან დაღისტანში. მაგრამ შემდეგში, ეს პროცესი — ქართველების კულტურულ-პოლიტიკური გავლენის გაძლიერებისა — დაღისტანში თანდათან მცირდება.

პირველი დიდი ზიანი ქართველების გავლენას დაღისტანში თემურ-ლენგმა მიაყენა. მე-14 საუკუნეში მის მიერ წარმოებული რელიგიური პოლიტიკის წყალობით, დაღისტანში ისლამი ვრცელდება. ისლამის გავრცელება დაღისტანში თუ, ერთის მხრივ, აქ არსებული ძველი წარმართული რელიგიის ხარჯზე ხდებოდა, მეორე მხრივ, მისი გავრცელება ხდებოდა ქართველების მიერ აქ შემოტანილი ქრისტიანობის შესუსტების ხარჯზე. ამ გარემოებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს შემდგომი ბედ-იღბლისთვის.

მე-15 საუკუნისათვის კავკასიის მთიანეთში, კასპიის ზღვის პირას, ყალიბდება მცირე სამთავრო — საშამხლო, რომელიც აქაურ მთიელ ტომებში ფეხს იკიდებს და ცდილობს მათ გაერთიანებას. ჩამოყალიბების დღიდან საშამხლო კახეთს უპირისპირდება და მათ შორის დაუსრულებელი მეტოქეობა იწყება[1]. დაღისტანთან დამოკიდებულება განსაკუთრებით მკაფიოდ იჩენს თავს მე-16 საუკუნიდან. შამხალი, კახეთის მეფე ლევანს (1520—1574 წწ.) „პირაქეთა დაღისტანს ეცილებოდა. კახეთს ამისი დათმობა ადვილად არ შეეძლო: საკუთარი საზაფხულო საძოვრები აღარ ექნებოდა და თვითონ ქვეყანაც კედელმორღვეული რჩებოდა.

მთის დაკარგვის შემდეგ მთელი კახეთი, განსაკუთრებით კი მისი უმდიდრესი აღმოსავლეთი ნაწილი, კავკასიის მთიელთა და გადამთიელთა მუდმივი თავდასხმების მსხვერპლი გახდებოდა"[2]. ლევანის დროს ეს ბრძოლა ჯერ ვერ აღწევს თავის მწვერვალს, რადგანაც ოსმალეთი ის-ის იყო წინა-კავკასიაში

---

[1] საშამხლოსა და კახეთის სამეფოს ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ დაწვრილებით იხილეთ აკად. ნ. ბერძენიშვილის ნაშრომი, „რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე", მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, ნაკ. 1.

[2] ნ. ბერძენიშვილი, კახეთი XVI საუკუნეში, იხ. საქართველოს ისტორია, ნაწ. 1, ს. ჯანაშიას რედ., 1946, გვ. 309.

მხოლოდ შემოდიოდა და დაღისტანს ჯერ არ დაკავშირებოდა. მაგრამ, გარდა ამისა, თვით ლევანიც არ იყო მაინცდამაინც მთის მოსახლეობის მიმართ დამთმობი. ამ მხრივ საყურადღებოა ერთი ეპიზოდი, რომელსაც ვახუშტი ბაგრატიონი მოგვითხრობს: ლევანის დროს. „ქვეყანა აღესილი იყო მშვიდობით: არამედ უკეთუ კავკასთა ლევანს არა მორჩილებდნენ, გარნა ვერცარას ჰყოფდენ სავნოს მისსა. განა თქმულ არს, რამეთუ ჟამსა ლევანისასა მოუხდა ლეკი ვინმე დაღისტნისა გაღმა მხარს და წაიყვანა ზროხა ერთი: ჰსცნა ესე ლევან, შემოიკრიბა იდუმალ სპანი გაღმა — მხარსა შინა და წარვიდა ეტიკითა, ვლო დღე და ღამე, მიუხდა და შეიპყრა კაცი იგი დედა-წულითა და ქონებითა, წარმოიყვანა და მოვიდა მესამეს დღეს მუნავე და მოსწყვიტნა იგინი, რათა არა კადნიერ იქმნენ სხვანი კვალად კირთებად კახეთისა“[1]. ზემოთ მოყვანილი ეპიზოდიდან ნათლად ჩანს, თუ რამდენად ულმობელი იყო ლევანის პოლიტიკა დაღისტნელი აბრაგების მიმართ. ასეთი პოლიტიკის წყალობით და აგრეთვე იმიერკავკასიაში მოსახლე ჩერქეზული ტომების (რომელთა მთავარიც „რუსეთის პოლიტიკურ ორიენტაციას ადგა და შამხალთან ჭიშპში ზურგი მოსკოვის მეფისაგან ჰქონდა გამაგრებული“)[2] დახმარებით ლევანი ახერხებს დაღისტნელების ალაგმვას და პირაქეთა დაღისტანზედაც გვიან ხანამდე ხელს არ იღებს. სრულიად სხვა ვითარება იქმნება მას შემდეგ, რაც კავკასიაში ოსმალეთი ბატონდება. ამიერიდან საშამხლო კახეთისათვის მოუთმენელი მეზობელი ხდება. ოსმალეთი დაუკავშირდა შამხალს (რელიგიური ერთიანობა: ისლამის სუნიტური სექტა), იგი მას მფარველად მოევლინა. შამხალმაც მისი დახმარებით „შუა დაღისტნის ტომები უფრო დაიმორჩილა და კახეთის მიმართაც სამტრო მოქმედება გააძლიერა“[3]. საშამხლო-დაღისტნის საკითხი კახეთისათვის ერთ-ერთ პირველხარისხოვან საკით-

---

1 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, პეტერბურგი, 1854, გვ. 108.

2 ნ. ბერძენიშვილი, „რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე“, იხ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის. 1944, ნაკ. 1, გვ. 12.

3 იქვე, გვ. 14.

ხად იქცა. ეს საკითხი იყო ძირითადი ღერძი იმ გაცხოველებული დიპლომატიური ურთიერთობისა, რომელსაც ალექსანდრე კახთა მეფე (1574—1605 წწ.) აწარმოებდა მოსკოვის ხელმწიფესთან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე. მაგრამ ალექსანდრე კახთა მეფემ ამ საკითხის გადაწყვეტა რუსთა ხელმწიფის დახმარებით ვერ შესძლო. რუსეთმა საშამხლო ვერ დაიმორჩილა (რადგანაც ამ უკანასკნელმა მოსალოდნელი საფრთხე დროზე შეამჩნია და დახმარებისათვის თავის მფარველს, ოსმალეთს მიმართა, რომელმაც აღარ დააყოვნა და დახმარება დროზე აღმოუჩინა), ხოლო XVI საუკუნის დამლევსა და XVII საუკუნის დასაწყისში დაწინაურება-გაძლიერების გზაზე დამდგარმა ირანის შაჰმა ალექსანდრე მეფეც თავისი ვერაგული გეგმის მსხვერპლი გახადა და რუსეთსაც ამიერკავკასიის საქმეებზე კარგა ხნით ხელი ააღებინა. დაღისტანთან დამოკიდებულების საკითხი კვლავ შეუნელებელი სიმწვავით იდგა კახეთის წინაშე.

ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით, ლევან კახთა მეფის მმართველობის ხანაში ადგილი აქვს ავარიელ და წახურელ „ლეკთა“ პირველი ახალშენების გაჩენას კახეთის სამეფოს აღმოსავლეთ ნაწილში—ფიფინეთში ანუ ჭარში. ისინი აქ კახთა მეფეების ნებართვით, მათ ყმებად სხდებიან. მათ დაკისრებული ჰქონდათ მთელი რიგი ვალდებულებების შესრულება კახეთის მეფეების სასარგებლოდ, მაგალითად, ყინულის ზიდვა კავკასიის მთებიდან. 1549 წელს „ამანვე ლევან მოიყვანნა ლეკნი და დასხნა ფიფინეთს ზიდვად ყინულისად ზაფხულისათვის კავკასიიდამ“[1]. — წერს ვახუშტი. გარდა ამისა, ხშირი იყო ისეთი შემთხვევები, როდესაც ეკონომიური პირობებით შევიწროებული დაღისტნელი ლეკები თავისი ნებით მოდიოდნენ კახეთში და რომელიმე ქართველი თავადის ყმებად სხდებოდნენ. კახელები მათ ყველაზე უფრო მძიმე სამუშაოების შესასრულებლად იყენებდნენ[2]. მე-16 საუკუნეში,

---

1 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 108.

2 შ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, იხ. საისტორიო მოამბე, ტ. 4, 1950, გვ. 505.

აღმოსავლეთ კახეთში მყოფი ეს ავარელი და წახურელი მოაჯალშენეები კახთა მეფის მორჩილებაში იმყოფებოდნენ და მათ ხელისუფლებას სცნობდნენ. კახთა მეფეს ემორჩილებოდა და მის ქვეშევრდომობაში იმყოფებოდა აგრეთვე დაღისტნის სამხრეთ ნაწილში მოსახლე ზოგიერთი თემი. ასეთი იყო, მაგალითად, უაზიყუმუხსა და კახეთის სამეფოს შორის მდებარე წახურის (Сафурской) მთავრის მიწა-წყალი[1]. „...Грузинские земли город Цакур, а в нем Адикорклю князь[2]“. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ირანის შაჰები და თურქეთის სულთნები ყოველნაირად ცდილობდნენ ეს თემები როგორმე თავისი გავლენის ქვეშ მოექციათ, რათა შემდეგში ისინი საქართველოს მიმართ თავიანთი აგრესიის დასაყრდენად გაეხადათ. 1562 წელს სპარსეთის შაჰმა თამაზმა მოწყალების თვალით შეხედა წახურის მფლობელ ადიკურკულუბეგს. შაჰ-თამაზის მიერ მისადმი ბოძებულ სპეციალურ ფირმანში აღნიშნული იყო: „ეს მფლობელი ჩვენი ერთგული ყმათაგანია. მისადმი ჩვენი მონარქიული მოწყალების გამო, მის მიწებს ნურავინ შეეხება საქართველოს სამეფოს მოხელეთგან, ერიდონ მის ჩიეილსა და უკმაყოფილებას. საქართველოს მთავარს, ლევან-ხანს ევალება, რომ თვალყური ადევნოს ამ ჩვენი ბრძანების აღსრულებას“[3]. თავისი მოწყალება არ მოაკლო ამავე მფლობელს არც თურქეთის სულთანმა, ოსმან II-მ. 1592 წელს, მან ადიკურკულუბეგს, როგორც სულთნის ტახტის ერთგულ ყმას, სამემკვიდროდ მთელი რიგი სოფლები დაუმტკიცა[4].

1604 წელს შაჰ-აბაზმა „შემდგომად აღებისა ერევნისა მი-

---

[1] Белокуров, Сношения России с Кавказом, вып. I, стр. 59.

[2] იქვე, გვ. 293.

[3] თამაზ-შაჰის ფირმანი წახურის მფლობელ ადიკურკულუბეგისადმი 1562 წ., იხ. Акты Кавказской археографической комиссии, т. II, дополнение II, док. № 1, стр. 1085.

[4] თურქეთის სულთნის ოსმან II-ის ფირმანი ადიკურკულუბეგისადმი, 1592, იხ. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (ცსსა), ფონდი 236, აღწერა 2, საქმე № 88, ფურცელი 8—9.

ულო ალექსანდრეს კაკი"[1]. შაჰმა იგი უწყალობა ერთ-ერთ გამაჰმადიანებულ ქართველ თავად ვახვახიშვილს და სულთნის პატივშიც აიყვანა[2]. ასე ჩაეყარა საფუძველი ელისუს სასულთნოს. კახეთმა ამ დიდმნიშვნელოვანი კუთხის ჩამორთმევით მძიმე დანაკლისი განიცადა. კაკი კახეთის კედელი იყო აღმოსავლეთის მხრიდან და აქ შაჰის მიერ ცალკე მუსლიმანური სასულთნოს შექმნა ერთობ ამცირებდა მის თავდაცვის უნარიანობას. ამიერიდან წახურელ ლეკებს გზა გაეხსნათ კახეთში ჩამოსასახლებლად. ქართველები ელისუს სასულთნოს თავისად თვლიდნენ. ამის გამო წახურის სულთანსა და კახელებს შორის მტრობა იყო. წახურის მფლობელი დახმარებისათვის ხან თურქეთს, ხან ირანს მიმართავდა. ეს უკანასკნელნიც, რა თქმა უნდა, არ აყოვნებდნენ და დახმარებას დროზე აღმოუჩენდნენ ხოლმე, რადგან წახურის სულთნის გაძლიერება მათ საკუთარ ინტერესებშიც შედიოდა. საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში იგი მეტად საიმედო მოკავშირე იქნებოდა. 1607 წელს ოსმალეთის ხონთქარმა ოსმან II წახურელ ალი-სულთანს ერთგული სამსახურის ჯილდოდ სოფლები: კახი, მეშაბაში, ზერნა, ლექეთი, ყუმი და ალაგიოზი უწყალობა[3]. ქართველები, თავის მხრივ, ყოველნაირად ცდილობდნენ, რომ როგორმე შეეჩერებინათ დაღისტნელ ლეკთა გაძლიერება და არ დაეშვათ მათი კახეთში ჩამოსახლება. თეიმურაზ პირველის მეფობის პირველ ხანებში, როგორც ვახუშტი მოგვითხრობს,— „უკეთუ მტრობდნენ ლეკნი, გარნა ვერ იკადრებდნენ ცხადად თვინიერ პარვით"[4]. 1612 წელს თეიმურაზმა დაღისტანში სარდალი ქაიხოსრო ომანიშვილი გაგზავნა ლაშქრით. „ესე შევიდა დაღისტანს შინა და დასდგა მთასა ზედა, უწყო რბევა, სრვა და ოხრება, და ვითარ ვერავინ წინა-აღუდგნენ ითხოვა

---

1 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა", იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 111.

2 იხ. ცსსა, ფ. 236, აღწერა 2, საქმე 88, ფურც. 12.

3 იქვე.

4 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა", იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 115.

ბუკი თეიმურაზისაგან, რამეთუ მოშიშარ იქმნებიან უფროსად"[1].

XVII საუკუნის დასაწყისში შაჰ-აბასის გამანადგურებელ ლაშქრობებს კახეთში შედეგად მოჰყვა ქვეყნის სრული აოხრება და მცხოვრებთა მასობრივი გაწყვეტა. ეს მჭიდროდ დასახლებული მხარე, განსაკუთრებით მისი აღმოსავლეთ ნაწილი, გაუკაცრიელდა და გაპარტახდა. გადარჩენილი მოსახლეობა შაჰმა ათასობით გადაასახლა ირანის შიდა რაიონებში, ხოლო ნანგრევებად ქცეულ ძველ ნაშენ ადგილებში კი თურქმანული მოდგმის ტომები ჩაასახლა. საქართველოს ასეთი გართულებული საგარეო ვითარებით კარგად ისარგებლეს „ლეკებმა", რომელთაც შაჰ-აბასმა ჯერ კიდევ ლაშქრობის დაწყების წინ მიმართა მოწოდებით: „რამეთუ მნებავს მოწყვეტა კახეთისა და რომელნი შემოვიდნენ თქვენ — კერძთა მთათა შინა, თქვენ მოსრენით და ტყვე-ყვენით იგინი და აღგავსნე მეცა ნიჭით... ლეკთაცა უყვეს ეგრეთ, ვითარცა აღუთქვეს შაბაზს"[2]. ამიერიდან დაღისტნელმა ლეკებმა აღმოსავლეთ კახეთში აშკარად დაიწყეს ჩამოსვლა და ნაოხარ კახურ სოფლებში დასახლება. თარეში და ძარცვა-გლეჯაც უფრო გააძლიერეს. მხნედ გაისარჯა ამ დროს წახურელი ალისულთანიც. კახეთის აოხრების საქმეში იგი შაჰ-აბაზის „მოსაგრე შეიქმნა"[3]. ბერი ეგნატაშვილის მოთხრობით: „ოდეს შააბაზ ყეენი მოიწია იავარყოფად კახეთისა და მოაოხრა სრულიად კახეთი, მაშინ თანა-მწე ეყო სულთანი იგი წახეთისა და ქმნა მრავალი ბოროტი მან კახეთსა ზედა"[4]. შაჰ-აბაზმა დიდად შეაფასა წახურის მფლობელის ასეთი თავდადება. 1616 წელს ალი-სულთნისადმი გამოგზავნილ ფირმანში იგი წერდა: „კვლავ გვეუწყა თქვენი ერთგული სამსახურის შესახებ ჩვენი ტახტისადმი. ქება თქვენ! თქვენ ღირსეულად შეასრულეთ

---

1 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა", იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოც., გვ. 115.

2 იქვე, გვ. 117.

3 არჩილიანი, ტ. II, „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა", ალ. ბარამიძის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბილისი, 1937, გვ. 82.

4 ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება", ივ. ჯავახიშვილის რედ., თბილისი, 1940, გვ. 165.

თქვენი მოვალეობა ერთგულებისა და ამით განაცოცხლეთ სახელი თქვენი წინაპრებისა, რომელნიც აგრეთვე ჩვენი მოშიშრენი იყვნენ. განაგრძეთ სამსახური ასეთივე გულმოდგინებით და იმოქმედეთ ისე, რომ იგი ყოველმხრივ სასარგებლო იყოს ჩვენი სახელმწიფოსთვის"[1]. ქართველებმა თეიმურაზ მეფის ხელმძღვანელობით გადასწყვიტეს მკაცრად დაესაჯათ ალი-სულთანი ასეთი საქციელისათვის. მალე მას სიკვდილით ანანებინეს „მოყოლა შააბაზისა"[2]. იმავე ბერი ეგნატაშვილის გადმოცემით, თეიმურაზ მეფემ „მოიხსენა ძვირი იგი წახეთისა სულთნისა. მოუწოდა სპათა ქართლისა და კახეთისათა, განილაშქრა და წარემართა წახეთსა ზედა. და, ვითარცა მიიწია ალონსა შინა, უბრკმა ცხენსა მას, რომელსა მჯდომარე იყო ბატონი თეიმურაზ, და იქმნა მომტეხელი ხელისა, და თვით ვერღარა ეძლო და უთავა ზურაბ ერისთავი და გაატანნა სპანი თან". ქართველები ზურაბ ერისთავის სარდლობით მოულოდნელად თავს დაესხნენ სარუბაშს მდგომ ალი-სულთანს და „მოსრეს პირითა მახვილისათა ყოველივე მუნ მყოფნი, მოაოხრეს და იავარყუეს ყოველივე სანახები და თემნი სულტანისანი და თვით იგიცა სულტანი შეიპყრეს და მოკლეს"[3]. ასეთივე შეურიგებელ პოლიტიკას აწარმოებდა „ლეკთა" მიმართ არჩილიც (კახეთში მისი მეფობის წლებში, 1664—1675). როდესაც ჰურმუტის ლეკებმა გაღმა მხარსა და ელისენში თარეშებს მოუხშირეს „შეკრიბნა არჩილ სპანი, მოიყვანნა ქართველნი, წარავლინა და მიუხდნენ ჰურმუტს, შემუსრნეს სიმაგრენი, მოსწყვიტნეს, მოსტყვევნეს და მოვიდნენ გამარჯვებულნი"[4]. ვახუშტის მოთხრობილი აქვს ერთი შეტად საინტერესო შემთხვევა არჩილის მეფობიდან, საიდანაც გარკვევით ჩანს, თუ როგორ ცდილობდა არჩილი თავისი გავლენა შეენარჩუნებინა ჰარელ ლეკებზე. ერთხელ, როდე-

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწერა 2, საქმე 88, ფურცელი 11.

2 არჩილიანი, ტ. II, გვ. 82.

3 ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება", გვ. 165, ამ ბრძოლის შესახებ იხილეთ აგრეთვე არჩილიანი, ტ. II, გვ. 82—83.

4 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა", იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 127.

საც „უქმნა არჩილ ქორწილი ძმასა თვისსა ლუარსაბს ლილოს ზედა“ და ჰარელებმა აქ ყინული ცხენებით მოუტანეს და არა ზურგით, ამისთვის მან „შეიპყრნა და სტანჯნა იგინი, აღკიდა კვალად ტვირთად და მოაღებინა კვალად მუხიდამცა ტვირთითავე ყინული“[1]. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, მე-17 საუკუნის 70-იან წლებამდე, კახეთის მეფეები (თეიმურაზი, არჩილი) ჯერ კიდევ ახერხებდნენ ავარელ და წახურელ ლეკების რამოდენადმე ალაგმვას და მათ მორჩილებაში ყოლას. ეს უკანასკნელნიც ნომინალურად კვლავ ცნობენ მათ ყმობას. მკვეთრად იცვლება ვითარება მას შემდეგ, რაც კახეთში (1677 წლიდან) მმართველებად ყიზილბაში ხანები სხდებიან. ყარაღაჯში მსხდომი ეს ხანები, რომელთა მმართველობამაც მე-17 საუკუნის დასასრულამდის გასტანა, „მტრულად უცქეროდნენ კახეთში ქართველთა კვლავ მომრავლებას... შაჰის ეს მოხელეები ლეკებში თავის მოკავშირეს ხედავდნენ. ისინი აშკარად ხელს უწყობდნენ ლეკთა მოსახლეობის გაძლიერებას კახეთის აღმოსავლეთ ნაწილში — ჰარში“[2]. ვახუშტის მოთხრობით, ბეჟან ხანმა „მისცა ნება და ძალი ლეკთა და დაუწყეს კახეთს კირთება და ტყვევნა, არათუ ლაშქრით, არამედ ავაზაკობით: კვალად აღაზუავნა უმეტეს ჰარელნი და ელიფადარი დასმულნი ხანთაგანვე, რამეთუ თუცა მოჰკლიან კახნი ლეკთა ანუ თათართა შერისხვიდა ხანი ანუ მოაკუდინებდა, ანუ მიაცემინის სისხლი მეტყველი: რამეთუ არა ჯერ არს გიაურთაგან მუსლიმნის სიკუდილი და თუცა მოჰკლიან თათართა კახი არა რაი ავნის, რამეთუ „ესრეთ ჯერ არს“ და იყო ამით ჰირი დიდი“[3]. ავარელი და წახურელი ლეკები სარგებლობდნენ რა სპარსელი ხანების ასეთი აქტიური მხარდაჭერით და მფარველობით, მრავლად ჩამოსხდნენ კაკ-ენისელის მთის ძირებში და კახელებს აღარ ემორჩილებოდნენ. ყიზილბაში ხანები არავითარ ზომებს არ იღებდნენ ლეკთა ამ

---

1 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 127.

2 ნ. ბერძენიშვილი, „კახეთი მე-17 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში“, იხ. საქართველოს ისტორია, 1, 1946, გვ. 369.

3 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 128.

მომძლავრების წინააღმდეგ. 1695 წელს კახელებმა თხოვნით მიმართეს ქალბალი ხანს, „რათა ნება სცენ ჰარელთა ზედა და შემუსრონ იგინი, ვინადგან იგინი უმეტესად მძლავრობდნენ ელისენ გაღმა-მხარსა და იყუნენ მესადგურე ეტიკნი დაღისტნელთა და იყო ამათ მიერ ტყეევნა, ოხრება და კლვანა კაცთა, მზირობით, ავაზაკობით და პარვითა, შემდგომად არ-ჩილ მეფისა, ვიდრე აქამომდე". მაგრამ ქალბალი ხანი „არა აუფლებდა აწ ყოფად ამისად" და მიუხედავად იმისა, რომ „მარადის იყოფებოდნენ წარჩინებულნი კახნი მის წინაშე და ეგედროდენცა შეწევნასა ლეკთა ზედა", იგი სრულიადაც არ ფიქრობდა რაიმე ღონისძიებისათვის მიემართა და „იყო უზრუნველი"[1]. სპარსელი ხანების ასეთი პოლიტიკის წყალობით, კაკ-ენისელის მთის ძირებში ჩამოსახლებული ავარელი და წახურელი ლეკები უფრო განმტკიცდნენ და გაძლიერდნენ. ჩქარა მათ ალაზნის პირა დაბლობში მდებარე სოფლებიც დაიპყრეს. აქაური მკვიდრი ქართული მოსახლეობა მათ ყმებად გაიხადეს. მე-18 საუკუნის პირველ მეოთხედში აღმოსავლეთ კახეთში საბოლოოდ ყალიბდება ავარელ (ჭარის, ბელაქნის, კატეხის, თალას, მუხახის და ჯინიხის) და წახურელ (ელისუს, ყარადულაკის, სუვაგილის და წახურის) ლეკთა „უბატონო თემები", რომელთაც კახეთის სამეფოს საკმაოდ დიდი ნაწილი თავიანთი გავლენის ქვეშ მოაქციეს და დაიმორჩილეს.

როდესაც ვეხებით აღმოსავლეთ კახეთში ლეკთა „უბატონო თემების" ჩამოყალიბების საკითხს, მასთან ერთად აუცილებლად უნდა გაირკვეს აგრეთვე საკითხი იმის შესახებაც, თუ როგორ ხვდებოდნენ ლეკთა ჩამოსახლებას ფეოდალური კახეთის სხვადასხვა სოციალური კლასები. სოციალურ მომენტმა ლეკთა ჩამოსახლების პროცესში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა. კახელი თავად-აზნაურობა (ე. ი. მიწის მფლობელთა კლასი) კარგად აფასებდა რა შექმნილ ისტორიულ ვითარებას, რა თქმა უნდა, თავს არ ზოგავდა ლეკების წინააღმდეგ ბრძოლაში, რადგანაც მას ემუქრებოდა საფრთხე მიწისა

---

1 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა", ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 130—131.

და ყმების დაკარგვისა. ხოლო რაც შეეხება გლეხობას, ისინი ლეკებში თავიანთ კლასობრივ მოძმეს ხედავდნენ. ლეკების მხარეზე გადასვლით მათ იმედი ეძლეოდათ, რომ ბატონყმობის მძიმე უღელს თავს დააღწევდნენ და მდგომარეობას გაიუმჯობესებდნენ. „კახელი გლეხები „ლეკობაში“ „უბატონობას“ ხედავდნენ“[1] და „ლეკებიც“ თავის მხრივ „ხერხიანად სარგებლობდნენ ბატონყმური ძარცვის ნიადაგზე გამწვავებული კლასობრივი ურთიერთობით, „ემოციქულებოდნენ“ გლეხებს, კავშირსა და მშვიდობას აღუთქვამდნენ მათ და თავადების წინააღმდეგ მოუწოდებდნენ“[2]. პირველ ხანებში, მართლაც, ლეკთა მიერ დაპყრობილი კახელი გლეხების ვალდებულებანი და გადასახადები არ იყო მძიმე. ლეკთა მხარეზე გლეხები მთელი სოფლებით გადადიოდნენ. ასე მაგალითად, ზაქათალის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მიერ შეკრებილი ცნობებით ირკვევა, რომ სოფელი ბაიდარლო ნებაყოფლობით გადასულა წახურელი ლეკების მხარეზე[3]. სოფელ ჩობანქოლის მცხოვრებნიც თავისი ნებით შევიდნენ ლეკების შფარველობის ქვეშ[4]. მაგრამ ლეკ დამპყრობლებს არ აღმოაჩნდათ იმის უნარი, რომ კონფლიქტი მათსა და საკუთარი მებატონისადმი აჯანყებულ კახელ გლეხს შორის არ მოეხდინათ. „უბატონო თემებმა“ მას შემდეგ, რაც აღმოსავლეთ კახეთში შტკიცედ მოიკიდეს ფეხი, დაიწყეს კახელი გლეხების (მათი ყოფილი მოკავშირეების) ექსპლოატაციის გაძლიერება და მძიმედ დაბეგვრა. ამის შემდეგ კახელი გლეხის დამოკიდებულება ლეკებისადმი მკვეთრად შეიცვალა. ისინი მათ მხარეზე აღარ გადადიოდნენ, მათ ისევ რომელიმე კახელი თავადის ყმობა ერჩიათ, ვიდრე ლეკების. აკად. ნ. ბერძენიშვილის სიტყვით „კახელი გლეხობა უბატონობისათვის იბრძოდა და არა ძველი მებატონის ახლით შეცვლისათვის“[5]. XVIII საუ-

[1] ნ. ბერძენიშვილი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, იხ. შასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკეთი 1, 1944, გვ. 188.

[2] ნ. ბერძენიშვილი, იქვე, გვ. 188.

[3] ცსსა, ფ. 236, აღწერა 2, საქმე 21, ფურცელი 2.

[4] იქვე, საქმე 22, ფურცელი 188.

[5] ნ. ბერძენიშვილი, „XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან“, გვ. 189.

კუნის დასაწყისში, მართალია, უკვე საკმაოდ ნათლად იყო გამომჟღავნებული, რომ ლეკთა „უბატონო თემებს“ კახელი გლეხისათვის უბატონობა აღარ მოჰქონდათ, მაგრამ XVIII საუკუნის I მეოთხედის დასასრულამდის, დავით იმამყული-ხანისა (1703—1722 წწ.) და კონსტანტინე მამადყული-ხანის (1722—1733 წწ.) დროს, ჯერ კიდევ იყო შემორჩენილი კახელი გლეხის ლეკისადმი წინანდელი დამოკიდებულების ზოგიერთი ნიშნები. ასე მაგალითად, ხშირად ჰქონდა ისეთ შემთხვევებს ადგილი, როდესაც საკუთარი მებატონეების უსაზღვრო ექსპლოატაციით წელში გაწყვეტილი კახელი გლეხები იძულებულნი გამხდარან ლეკებთან მისულიყვნენ და მათი დახმარებით თავიანთი მებატონის მამული აეწიოკებინათ. ვახუშტი მოგვითხრობს, რომ „ამ ჟამთა (დავით იმამყული-ხანის დროს — თ. პ.) იწყეს გლეხთა მძლავრებისათვის ლეკთა ლტოლვად და მისლვად ლეკთა-თანა, რამეთუ იკლიან რაიმე მეპატრონეთა თვისთა-გან და მუნ მისრულნი ეტიკობდნენ და დაესხიან დაბნებთა, არვე-მროწელთა, კაცნი მოსრიან, ტყვენი და საქონელნი წარიყვანიან“[1]. თუ ჩვენ არ გავითვალისწინეთ კახეთში გაჩაღებული ეს კლასობრივი ბრძოლა, ისე ვერ ავხსნით იმ, ერთი შეხედვით უცნაურ მოვლენას, როგორიც იყო XVIII საუკუნის I მეოთხედში ლეკთა მიერ თითქმის მთელი კახეთის დაჭერა[2]. აღსანიშნავია, რომ რევოლუციამდელი ისტორიკოსებისათვის (ს. ესაძე, დ. ბაქრაძე და სხვა.) ეს მოვლენა სრულიად გაუგებარი იყო. ასე, მაგალითად, დიმ. ბაქრაძე თავის ნაშრომში «Заметки о Закатальском округе» წერს, რომ «Кахетинцы, бывшие в наибольшей опасности, стали дичать, в них иссякло чувство любви к родине. Многие из них приставали к лезгинам и служили им в качестве беладов»[3]. რა თქმა უნ-

---

[1] ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 133.

[2] ამ საკითხის შესახებ იხილეთ ავრეთვე: И. Петрушевский, «Джаро-Белаканские вольные общества в первой трети XIX столетия», Тифлис, 1934, стр. 14—15; Хроника вони Джара в XVIII столетии, Баку, 1931, примечание к ней Е. А. Пахомова, стр. 52—53.

[3] Д. Бакрадзе, Заметки о Закатальском округе стр. 10.

და, დიმ. ბაქრაძის მტკიცება: კახელების ლეკთა მხარეზე გადასვლა გამოწვეული იყო იმით, რომ „მათში ჩაჰქრა სამშობლოსადმი სიყვარულის გრძნობაო", მცდარია.

კახეთის სამეფოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ჩამოსახლებულმა ლეკებმა თავიანთი საზოგადოებრივი წყობილება მთიდან ბარშიც თან ჩამოიტანეს. ისინი აღმოსავლეთ კახეთშიც ჯამაათებად, თოხუმებად და ოჯახებად ეწყობოდნენ. კახელ გლეხს ჭარ-ბელაქანში ამიერიდან ბატონი გამოეცვალა. კახელი თავად-აზნაურობა ლეკის ჯამაათმა შეცვალა. ლეკის ჯამაათი დამორჩილებულ და დაპყრობილ კახელი გლეხის მიმართ ე. წ. „ჯგუფური ანუ კოლექტიური სენიორიის" როლს ასრულებდა. ლეკ დამპყრობლებმა ადგილობრივი მკვიდრი ქართული მოსახლეობის იძულებითი გამაჰმადიანება დაიწყეს. ეს პროცესი დაიწყო მე-17 საუკუნის მიწურულში და მთელი მე-18 საუკუნის განმავლობაში გრძელდებოდა. მაგრამ ლეკ დამპყრობლებმა ვერ შესძლეს ქრისტიანული სარწმუნოების სრული აღმოფხვრა. 1826 წელს, ჭარ-ბელაქანში მყოფი რუსი მოხელე, პოლკოვნიკი კოცებუ წერდა: „მიუხედავად იმისა, რომ გაბატონებული ლეკების მიერ ინგილოების სოფლებში დაყენებული მოლები მკაცრად ადევნებდნენ თვალყურს ინგილოთა მიერ მაჰმადიანური რელიგიის წესჩვეულებების შესრულებას, ინგილოების ნახევარზე მეტი მაინც ქრისტიანულ სარწმუნოებას აღიარებს. ინგილოური სოფლების მამასახლისები ჩემთან საუბარში ხშირად სრული გულწრფელობით მარწმუნებდნენ, რომ როგორც კი რუსეთის ჯარები ჩვენს მიწა-წყალზე მუდმივად დამკვიდრდებიან, მაშინვე ყველა ინგილოური სოფლები აშკარად ისევ თავიანთი წინაპრების სარწმუნოებას მიიღებენ, მეჩეთებს დაანგრევენ და მათ ნაცვლად ეკლესიებს ააგებენო"[1].

სრულიად მცდარია გ. ივანენკოს დებულება ამ საკითხის შესახებ. იგი წერს: «Покоренные грузины к началу нашего владычества почти все олезгинились и перешли в

---

1 იხ. Центральный государственный военно-исторический архив, ф. ВУА, д. 18498, ფურც. 1—2 — Коцебу, «Статистические сведения о Чарских владениях».

ислам, весьма неохотно принимая к себе наших проповедников»[1].

ლეკთა მიერ კახეთის სამეფოსაგან მოწყვეტილ ტერიტორიაზე ორი პოლიტიკური ერთეული შეიქმნა: ჭარ-ბელაქნის ლეკთა „უბატონო თემების" სამფლობელო და ელისუს სასულთნო. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ასწლოვანი სასტიკი და თავგამოდებული ბრძოლის შემდეგ, საქართველო იძულებული შეიქნა თავისი მიწა-წყლის საკმაოდ მნიშვნელოვანი ნაწილი ლეკებისათვის დაეთმო. ეს იყო ფეოდალური საქართველოს მარცხი. მას მოწყდა უაღრესად დიდი ეკონომიური მნიშვნელობის მქონე მხარე. პოლიტიკური თვალსაზრისითაც კახეთის სამეფოს ამ ტერიტორიაზე ლეკთა მფლობელობის დამყარებამ მეტად მძიმე შედეგები გამოიღო: ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით მას მოერღვა საუცხოო საფარი და გარეშე მტერს ამ მხრიდან შემოსევა გაუადვილდა. მაგრამ ბრძოლა ამის შემდეგაც არ შეწყვეტილა. საქართველო არასოდეს არ ცნობდა „ლეკ" მტაცებელთა ამ აქტს. მას არასოდეს არ აუღია ხელი კახეთის სამეფოს ამ ძველის-ძველ ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიწებზე. მთელი მე-18 საუკუნის მანძილზე, ლეკთა მიერ უსამართლოდ მიტაცებულ კახეთის სამეფოს მიწა-წყლის გამოხსნის საკითხი საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწეებისათვის მეტად მწვავე და დიდად საზრუნავ საქმეს წარმოადგენდა. კახეთის სამეფოს პოლიტიკურ ფარგალს გარეშე მოქცეულ ჭარ-ბელაქნის შემოერთებისათვის ქართველების მიერ წარმოებული ბრძოლა სამართლიანი იყო. ეს ბრძოლა უაღრესად დაუნდობელ ხასიათს ატარებდა. მე-18 საუკუნეში შედგენილი ჭარის ომების ქრონიკის ავტორი აღნიშნავს: ჭარ-ბელაქნელებსა და კახელებს შორის წარმოებული ბრძოლები იმდენად ხშირი და სასტიკი იყო, რომ „კახეთში აღარ დარჩნენ თავადები და ჭარში ვაჟკაცები"[2].

---

1 В. Иваненко, «Гражданское управление Закавказьем». См. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. XII, Тифлис, 1907, стр. 273—274.

2 Хроника воин Джара в XVIII столетии. Баку, 1931, стр. 9.

ავარელი „ლეკების" სამფლობელო (ანუ როგორც კოცებუ უწოდებს — ჭარის სამფლობელო) ექვსი თემისაგან შედგებოდა. ეს თემები იყო: ჭარის, ბელაქნის, კატეხის, თალას, მუხახის და ჯინიხის. თითოეული ეს თემი თავის მხრივ იყოფოდა გაბატონებულ ლეკთა თავისუფალ სოფლებად, რომელნიც თემის თანასწორუფლებიან წევრებს წარმოადგენდნენ, და დამორჩილებულ ინგილოების და მუღალების სოფლებად, რომელნიც იხდიდნენ გადასახადს ამ ე. წ. მფლობელი თემების სასარგებლოდ. ეს სოფლები წყაროებში იწოდებიან საქეშქელო სოფლებად (ქეშქელი ერქვა იმ გადასახადს, რომელსაც ინგილოები და მუღალები ლეკთა სასარგებლოდ იხდიდნენ — ამის შესახებ ცალკე თავში გვაქვს საუბარი).

სოფლები ჭარი, ზაქათალა და გოგამი შეადგენდნენ ჭარის თემს. ამ სოფლებში, კოცებუს ცნობით, სულ 1260 კომლი მოსახლე იყო. ჭარის თემს ეკუთვნოდა შემდეგი საქეშქელო სოფლები: ინგილოური — ალიაბადი, ჰენგიანი, მოსული, ზაგამი, ყორაღანი, ვერხვიანი და შოთავარი; მუღალური — ჩობანქოლი, ბაიამათლო, კეიმური, კურდემური, კარაბალდური, კატალპარეხი, ფადარი, ყინდირგალო, ალმალო, ბაბალო, ლალალო, გოგლარი, პატარა ლაიჯი და დიდი ლაიჯი. ამ 21 სოფელში კოცებუს სტატისტიკური ცნობების მიხედვით, 1861 კომლი მოსახლე ითვლებოდა[1].

სოფლები ბელაქანი, წაბლოვანი და ჩანდრისხევი, შეადგენდნენ ერთ, ბელაქნის თემს. ამ სოფლებში ითვლებოდა 800 კომლი. ბელაქნის თემი სხვა თავისუფალ თემებისაგან იმით განსხვავდებოდა, რომ მას არ გააჩნდა საქეშქელო სოფლები[2]. საქეშქელო სოფლები არ ჰქონდა აგრეთვე კატეხის თემს, რომელშიც 300 კომლი მოსახლე ითვლებოდა. ზოგიერთი წყაროს ცნობით, კატეხელებს ეკუთვნოდათ 100 კომლი ინგილოურ სოფლებში[3].

---

[1] Коцебу — Статистические сведения о Чарских владениях. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, фурц. 3—11.

[2] იქვე.

[3] Владения Джарских лезгин — Рапорт начальника Джаро-белоканской области командиру отдельного Кавказского корпуса

თალას თემი 800 კომლისაგან შედგებოდა. მას ეკუთვნოდა შემდეგი საქეშქელო სოფლები: ინგილოური — ყანდახი და ყაპანახჩი; მუღალური: მუღანლო და ფალდარლო. კოცებუ ამ სოფლებში ითვლის დაახლოებით 610 კომლს[1].

მუხახის თემში 800 კომლი მოსახლე იყო. მას ეკუთვნოდა ორი საქეშქელო სოფელი მუღალებისა: ბაზარი და ჩარდახი. ამ სოფლებში იყო 230 კომლი მოსახლე[2].

სოფლები გულლუგი, გიუსბარახი, ალიასკარი და ბაშჯენიხი შეადგენდნენ ჯინიხის თემს. მასში ითვლებოდა 800 კომლი. მას ეკუთვნოდა შემდეგი საქეშქელო სოფლები, ინგილოური — მარსანი და ლალაფაშა; მუღალური — ჩუდულო. ამ სოფლებში 90 კომლი მოსახლე იყო[3].

კოცებუ ცალკე გამოჰყოფს სოფელთა ერთ ჯგუფს, რომელნიც არც ერთი თემის შემადგენლობაში არ შედიოდნენ და არც საქეშქელო სოფლები გააჩნდათ. ესენი იყვნენ: მაწეხი, ყარაჯალი, ყაფისდარა, ჯინჯიბახი, საფუნჯი, მამრეხი და კუსური[4].

ავარელ „ლეკთა“ თავისუფალ თემების ტერიტორიის აღმოსავლეთით, იმავე პირობებში და იმავე დროს, ყალიბდება წახურელ „ლეკთა“ ოთხი თავისუფალი თემი: წახურის, სუვაგილის, ყარადულაკის და ელისუს. ავარელ ლეკთა თავისუფალი თემებისაგან განსხვავებით, ამ თემებს არ ჰქონდათ საქეშქელო სოფლები. ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ასპარეზზე რაიმე მნიშვნელოვანი როლი მათ არ უთამაშიათ. მათ არ აღმოაჩნდათ იმის უნარი და ძალა, რომ დამოუკიდებლობა შეენარჩუნებინათ. ჩამოყალიბების დღიდან ისინი ჩქარა ექცევიან ელისუს სულთნის ვასალურ დამოკიდებულებაში[5].

საჭიროდ მიგვაჩნია ჩვენი ყურადღება შევაჩეროთ ელი-

от 31-го января 1832 года. იხ. История Грузинской пешей дружины, Тифлис, 1884, приложения к главе первой, стр. 2.

[1] Коцебу — Статист. сведения... იხ. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11.

[2] იქვე.

[3] იქვე.

[4] იქვე.

[5] Ш. д. р. И. Петрушевский, Джаро-Белаканские вольные общества, стр. 63.

სუს სასულთნოს და სულთნის დინასტიის წარმოშობაზე. ამ საკითხის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებები არსებობს. ხალხური გადმოცემები სულთნის დინასტიის წარმოშობას შემდეგნაირად ხსნიან: მაგალითისათვის მოვიტანოთ სოფ. კახში 1872 წლის 4 ივლისს ზაქათალის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მიერ ჩაწერილი ზეპირი გადმოცემა: „უძველეს დროში, დღევანდელი ელისუს სასულთნოს ტერიტორიაზე არსებობდა ორი ძლიერი სოფელი წახური და კახი, რომლებიც დასახლებული იყო ქართველებით. ეს უკანასკნელნი მაშინ ქრისტიანები იყვნენ. როდის მოხდა ამ სოფლების კახეთის სამეფოსაგან გამოყოფა, რწმუნებულებს ზუსტად არ ახსოვთ, ისე კი, მათი აზრით, ეს უნდა მომხდარიყო დიდი ხნის წინათ, რადგანაც უკვე ორასი წელია, რაც ეს სოფლები დამოუკიდებლობით სარგებლობენ. მათ შენახული აქვთ 1700 წელს შედგენილი ერთი საბუთი, რომლიდანაც ირკვევა: წახურში და კახში ჰფლობელებად მსხდარან ორი ძმა. წახურში გიორგი-ხანი, ხოლო კახში — თორღვა (მის საპატივცემულოდ თვით სოფ. კახსაც თორღვა ეწოდებოდა). წახურელები და კახის მცხოვრებნი განიცდიდნენ სისტემატურ თავდასხმებს მეზობელ დაღისტნელ მუსლიმანებისაგან. ერთხელ სოფელ თორღვას (იგივე კახის) მცხოვრებლები საშინლად დაამარცხეს დაღისტნის სოფელ ხნოვის მცხოვრებლებმა, მრავალი დახოცეს და მრავალიც დაატყვევეს. წახურელ გიორგი-ხანისა და მისი მოკავშირე, მუსულმან ხიცელი (დაღისტანში) ალი-ბეგის დახმარებით თორღვაელები განთავისუფლებულ იქმნენ ხნოველთა ტყვეობიდან. სოფელ კახს ისევ თორღვა და მისი შთამომავალნი განაგებდნენ. მაგრამ შემდეგში, ამ ხიცელი ალი-ბეგის მემკვიდრეებმა, მუსულმანური სარწმუნოების გავრცელების მიზნით, თვითონ დაიპყრეს წახური, აქაური მცხოვრებნი ზოგი დახოცეს, ზოგი კი გაამუსულმანეს. ერთ-ერთმა ხიცელმა მფლობელმა, ალი-ბეგ II თავისი რეზიდენცია წახურში გადმოიტანა და იგი შეიქმნა წახურელ და ელისუს სულთანთა დინასტიის ფუძემდებელი“[1]. მეორე

[1] ცსსა, ფ. 236, აღწერა 1, საქმე 12, ფურცელი 28—29, „ზაქათალის კომისიის“ ჟურნალი № 41, 1872, 4 ივლისი.

გადმოცემის მიხედვით, ხიცელი ბეგების მიერ წახურის დაპყრობა მოხდა არა ძალადობის გზით, არამედ ისინი თვით წახურის მცხოვრებლებმა საკუთარი ნებით აირჩიეს თავიანთ მმართველებად. ეს კი მოხდა შემდეგნაირად: წახურელ ლეკთა ჯამაათებში შემავალ თითოეულ თოხუმს სურდა, რომ მმართველად მათი წარმომადგენელი ყოფილიყო. ეს გარემოება მათ შორის იწვევდა დაუსრულებელ ქიშპსა და ურთიერთმტრობას. იმ მიზნით, რათა ბოლო მოეღოთ ამ გაუთავებელი შინაგანი განხეთქილებებისა და უთანხმოებისათვის, «Народ стал выбирать правителей страною между непринадлежащими к их среде беками, прибывшими из несуществующего ныне сел. Хыц (в Дагестане)»[1]. წახურში დაცული გადმოცემით, ამ ხიცელ ბეგებმა ძალზე შეავიწროვეს წახურის მცხოვრებლები. მოთმინებიდან გამოსულმა ხალხმა ერთიანად ამოხოცა ბეგები. გადარჩა მხოლოდ ერთი ფეხმძიმე ქალი, რომელიც წახურიდან ელისუში გამოიქცა. აქ მას ეყოლა შვილი, რომელიც, როდესაც წამოიზარდა, ხალხმა, მათ შორის წახურელებმაც, თავიანთ მმართველად აირჩიეს ალი-ბეგ I-ის სახელწოდებით; ამ ალი-ბეგიდან მომდინარეობენ ელისუს სულთნები, რომელთა რეზიდენციამ ამიერიდან წახურიდან ელისუში გადმოინაცვლა[2]. ამრიგად, ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილი ხალხური გადმოცემები ელისუს სულთნებს თვლიან წახურში დამკვიდრებულ, დაღისტნიდან ჩამოსულ (რომელიღაც სოფელ ხიციდან) ბეგების შთამომავლებად.

სხვანაირად ხსნის სულთანთა დინასტიის წარმოშობას ვახუშტი ბაგრატიონი. იგი წერს: „იტყვიან, მეფიდა ვახახიშვილი წინაშე შაბაზისა ქრისტესსა ჩფპზ, ქარ. სოე (ე. ი. 1587 წ.), გამოჰმადიანდა და, მოსვლასა ერევანს, მიუღო ალექსანდრეს და დასვა სულტნად იგივე აქა“[3]. როგორც ვხედავთ, ვახუშტის აზრით, ელისუს სულთნები ქართველი თავადის, ვახვახიშვილის ჩამომავალნი არიან. პოლკოვნიკ კოცებუს

---

1 ცსსა, ფ. 416, აღწერა 3, საქმე 1295, ფურც. 5—10.

2 И. П. Лишевич, «Бывшее Елисуйское султанство», Сборник сведений о кавказских горцах, вып. VII, 1873, стр. 5.

3 ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 96.

აზრითაც, ელისუს სულთნები წარმოშობით ქართველები არიან, კერძოდ იგი მათ თავად ერისთავის ჩამომავლებად თვლის. იგი თავისი ნაშრომის იმ ადგილას, სადაც ელისუს სასულთნოს წარმოშობის საკითხს იხილავს, აღნიშნავს: «первый султан и был грузинский князь»[1]. ელისუს სასულთნოს ისტორიის მკვლევარნი დ. ბაქრაძე, ს. ესაძე, ი. ლინევიჩი ამ საკითხს ხსნიან ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილ ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მიერ შეგროვილ ხალხურ გადმოცემებზე დამყარებით, ე. ი. მათი შეხედულებითაც, ელისუს სულთნები არიან წახურში დამკვიდრებული დაღისტნიდან (სოფ. ხიციდან) ჩამოსული ბეგების შთამომავალნი[2]. სულთნის დინასტიის წარმოშობის ასეთ ახსნას ჩვენ ვერ დავეთანხმებით. ჩვენი აზრით, სულთნის ხელისუფლების წარმოშობის ფესვები უნდა ვეძებოთ არა წახურში მყოფ, დაღისტნიდან ჩამოსული ბეგების წრეში (როგორც ამას ზაქათალის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის წევრები და აგრეთვე დ. ბაქრაძე, ს. ესაძე და ი. ლინევიჩი ხსნიდნენ ხალხურ გადმოცემებზე დამყარებით), არამედ ამ ხელისუფლების აღმოცენება ჩვენ კახეთის სამეფოში არსებული ფეოდალური ურთიერთობის ნიადაგზე უნდა ავხსნათ. კერძოდ, ელისუს სულთანთა ხელისუფლება წარმოადგენდა კახეთის სამეფოში შემავალ, წუქეთის მოურავების ხელისუფლების გაგრძელებას. ამ მხრივ, სავსებით სწორია პროფ. ი. პეტრუშევსკის მოსაზრება. იგი წერს: «власть султанов была продолжением власти моуравов элисенских, иначе говоря, она возникла на почве феодальных отношений Кахетии, и не вышла из горного Цахура»[3].

გამოსარკვევი რჩება საკითხი იმის შესახებ, თუ როგორი დამოკიდებულება არსებობდა ელისუს სულთნებსა და წახუ-

---

[1] Коцебу — Статистические сведения о Чарских владениях, см. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, л. 2.

[2] См. Д. Бакрадзе — «Заметки о Закатальском округе», стр. 29; С. Эсадзе — «Историческая записка об управлении Кавказом», т. I, стр. 484; И. Линевич — «Бывшее Елисуйское султанство», стр. 4—5.

[3] И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества..., стр. 64.

რელ ლეკთა თავისუფალ თემებს შორის. ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მასალებიდან ირკვევა, რომ წახურელი ლეკები სასულთნოში პრივილეგირებულ ჯგუფს წარმოადგენენ. სულთნისა და ბეგების სასარგებლოდ მათ რაიმე გადასახადი ან ვალდებულება არ ჰქონდათ დაკისრებული. „ზაქათლის კომისიის“ მიერ 1872 წლის 4 ივლისს შედგენილ 41-ე ჟურნალში პირდაპირ აღნიშნულია, რომ ლეკური სოფლების მიმართ სულთნები არავითარი ხელისუფლებით არ სარგებლობდნენ[1]. ასეთივე მოსაზრებას გამოთქვამენ ი. ლინევიჩი და ს. ესაძე. ეს უკანასკნელი წერს. «вольные лезгины... никогда не несли какой-либо повинности ни султану, ни бекам»[2]. იბადება კითხვები: რით იყო გამოწვეული წახურელ ლეკთა თავისუფალი თემების ასეთი პრივილეგირებული მდგომარეობა სასულთნოში? რატომ ასე საგრძნობლად იყო შეზღუდული სულთნის ხელისუფლება წახურელ ლეკებზე? ამ კითხვებზე პასუხის გაცემის შესაძლებლობა გვეძლევა ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მასალების საშუალებით. ამ კომისიის წევრები, ეყრდნობიან რა რწმუნებულთა ჩვენებებს, აღნიშნავენ: წახურელ ლეკებმა დაიპყრეს რა ეხლანდელი ზაქათლის ოლქის აღმოსავლეთი ნაწილი (ე. ი. ელისუს სასულთნო), თვითონ მხოლოდ ზეგანზე მდებარე სოფლები დაიკავეს, ხოლო რაც შეეხება დაბლობში მდებარე მკვიდრი მოსახლეობის სოფლებს, ისინი მათ, მართალია, დაიმორჩილეს, მაგრამ თავიანთ საკუთარ მფლობელობაში არ დაუტოვებიათ (როგორც ეს ავარელ ლეკებმა გააკეთეს). მათ ეს სოფლები და აგრეთვე ამ სოფლის მცხოვრებთაგან საქმეშელო გადასახადების აკრეფის უფლებაც სულთნებს დაუთმესო. ამით იყო გამოწვეული, რომ სულთნებმა ისინი ყოველგვარი გადასახადებისა და ვალდებულებებისაგან გაანთავისუფლესო[3]. მაგრამ, მარტო ამ გარემოებით არ აიხსნება სულთნების მიერ წახურელ ლეკთა თავისუფალი თემების პრივილეგირებულ მდგომარეობა-

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 32.

2 С. Эсадзе, Историческая записка..., т. I, стр. 488.

3 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 33.

ში ჩაყენება. ამავე კომისიის მასალების შესწავლის საფუძველზე ირკვევა, რომ ელისუს სულთნებს ესაჭიროებოდათ წახურელ ლეკთა თავისუფალი თემების მხარდაჭერა თავიანთი ხელისუფლების განსამტკიცებლად. წახურელ ლეკთა დახმარებით მათ შესაძლებლობა ეძლეოდათ მორჩილებაში ყოლოდათ ინგილოები და მუღალები. ექსპლოატაციის გაძლიერების შემთხვევაში (საქმაჩქელო გადასახადების თვითნებური გაზრდა და სხვა) სულთნებს არ ეშინოდათ მათი მხრივ რაიმე უკმაყოფილების გამომჟღავნებისა, რადგან ყოველთვის იმედი ჰქონდათ წახურელი ლეკების დახმარებისა[1]. «Власть султана над Мугалами и Ингелоевцами ничем не ограничивалось. В деспотическом управлении этим народом Султани всегда встречали дружную поддержку со стороны Лезгин»[2].

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ნათელი ხდება, თუ რატომ ეკავათ წახურელ ლეკებს პრივილეგირებული მდგომარეობა სასულთნოში და რატომ იყვნენ ისინი განთავისუფლებულნი სულთნის მიერ ყოველგვარი გადასახადებისა და ვალდებულებებისაგან.

როგორც ზაქათალის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მასალებიდან ირკვევა, სულთნის ხელისუფლება არჩევითი იყო[3]. მისი არჩევა ხდებოდა ჯამაათის ყრილობაზე. ადათით შემუშავებული იყო გარკვეული წესი სულთნის არჩევისა. იგი მდგომარეობდა იმაში, რომ აუცილებლად არჩეული უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთი წევრი სულთნის გვარიდან[4]. თავდაპირველად ჯამაათი მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა სულთნების არჩევაში და საერთოდ სასულთნოს მმართველობის საქმეებში. ჯამაათს სულთნისადმი მიჩენილი ჰყავდა თავისი რწმუნებულები, ვექილები, რომელთაც თვალყური უნდა ედევნებინათ სულთნის მოქმედებისათვის. იმ შემთხვევაში, თუ სულთნის მმართველობა ხალხში რაიმე უკმაყოფილებას იწვევდა, მაშინ ჯამაათს შეეძლო იგი გადაეყენებინა და

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქ. 12, ფურც. 33.
2 ცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 1296, ფურც. 5—10.
3 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 131—132.
4 ცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 1295, ფურც. 5—10.

მის ნაცვლად სხვა რომელიმე წევრი აერჩია იმავე სულთნის გვარეულობიდან. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, სულთნის ხელისუფლება, ერთი მხრივ, არჩევითი იყო, მეორე მხრივ, კი იგი მემკვიდრეობით ხასიათს ატარებდა. მართალია, სულთნის მემკვიდრეობით არჩევის წესი კანონით არ იყო შემუშავებული, მაგრამ საარქივო მასალებიდან ირკვევა, რომ სულთნის არჩევა ყოველთვის ერთი ოჯახის, ერთი გვარეულობის ფარგლებში ხდებოდა. ასე, მაგალითად, უკანასკნელი სულთნის, დანიელ-ბეგის ახლობელი ნათესავები, ახმედ-ხან-უშაგის გვარეულობის წევრები ამტკიცებდნენ, რომ «Сан правителя (ლაპარაკია სულთანზე — თ. ჯ.) всегда передавался в их фамилию по прямому наследству от отца к сыну»[1].

XVIII საუკუნეში წახურელ ლეკთა თავისუფალი ჯამაათები სულთნის არჩევნებში თითქმის ყოველგვარ უფლებებს კარგავენ. ეს გამოწვეული იყო მათი დასავლეთელი მეზობლის — ჰარის თემის გავლენისა და ძლიერების გაზრდით. ამიერიდან სულთნის არჩევნებში გადამწყვეტი ხმა ჰარელებს ჰქონდათ. მათი მონაწილეობის გარეშე არც ერთი სულთნის არჩევა არ ხდებოდა. სულთანი აუცილებლად ჰარელებს უნდა დაემტკიცებინათ. ჰარის თემის რწმუნებულთა გადმოცემით, ეს არჩევნები ჩვეულებრივ ხდებოდა შემდეგნაირად: სულთნის გარდაცვალების შემდეგ, მრავალრიცხოვანი პრეტენდენტები სულთნის ოჯახიდან ცხადდებოდნენ ჰარში ძვირფასი საჩუქრებით დატვირთულნი, რათა თავიანთ მხარეზე გადმოებირებინათ ჰარის თემის გავლენიანი ქევხები. პრეტენდენტი, რომელსაც ჰარელები დაუჭერდნენ მხარს, აუცილებლად სულთანი უნდა გამხდარიყო: წახურელ ლეკთა თავისუფალი ჯამაათი ჰარელთა კანდიდატს უსიტყვოდ ირჩევდა სულთნად. იმ შემთხვევაში, თუ ხალხი ან სხვა პრეტენდენტები წინააღმდეგობას გაუწევდნენ მას არჩევნების დროს, მაშინ ჰარელები უკვე იარაღის ძალით აბერხებდნენ თავიანთი კანდიდატის გაყვანას[2]. ამ მხრივ მეტად საინტერესოა ერთი შემთხვევა, მე-18 საუკუნის დასასრულს: სულთნად ამ დროს იყო ხან-ბაბა-

---

[1] ცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 1295, ფურც. 5—10.

[2] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 31.

ბეგი (ჭარელების დაყენებული). წახურელ ლეკთა ჯამაათმა იგი გადააყენა და მის ნაცვლად სულთნად ახმედ-ხანი აირჩია. ხან-ბაბა-ბეგმა დახმარებისათვის ჭარელებს მიმართა. ჭარელებმა ელისუში სამხედრო რაზმი გააგზავნეს, რომელთა დახმარებითაც ხან-ბაბა-ბეგმა დაამარცხა ახმედ-ხანის მომხრენი და სულთნად ისევ თვითონ დაჯდა[1]. ჭარელების დახმარებით არჩეული სულთანი, როგორც საშინაო, ისე საგარეო პოლიტიკის საკითხებში, ჭარელთა დირექტივების უსიტყვო შემსრულებელი უნდა ყოფილიყო. სასულთნოს მმართველობის საქმეებს სულთანი დამოუკიდებლად ვერ წარმართავდა: «Султану приказывалось поступать так, как было угодно Джарцам, а о неисполнении их приказания не могло и быть речи»[2]. მართალია ჭარელები ელისუს სასულთნოდან რაიმე გარკვეულ ხარკს არ იღებდნენ (ეს იქნებოდა უკვე ოფიციალური დადასტურება ელისუს სულთნების ვასალური დამოკიდებულებისა ჭარელებისადმი), მაგრამ მათი გავლენა ქვეყნის შინაურ მართვა-გამგეობაში დიდი იყო. განსაკუთრებით ძლიერად იგრძნობოდა ეს გავლენა სასულთნოს იმ სოფლებზე, რომელნიც ჭარელთა სამფლობელოს ესაზღვრებოდნენ. ასეთი იყო, მაგალითად, სოფელი ალმალო, რომელიც ელისუს სასულთნოს ბეგების კუთვნილებას შეადგენდა. ამ მიწების მფლობელ ბეგებს იმის უფლებაც კი არ ჰქონდათ, რომ ჭარელების ნებადაურთველად ვინმე დაესახლებინათ ამ ადგილებში. ვერც ერთი გლეხი ჭარელების მოსაზღვრე მიწებში დასახლებას ისე ვერ გაბედავდა, თუ იგი წინასწარ ჯერ რომელიმე გავლენიან ჭარელს მფარველად არ გაიხდიდა, რომელიც მას აქ დასახლების ნებას მისცემდა (რა თქმა უნდა, გარკვეული მატერიალური სარგებლობის მიღების შემდეგ). მხოლოდ ასეთ შემთხვევაში შეეძლო გულდამშვიდებით ეცხოვრა საზღვრისპირა მოსახლე ელისუელ გლეხს. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი გახდებოდა ჭარელთა განუწყვეტელი თავდასხმების მსხვერპლი[3].

---

[1] И. Линевич — Бывшее Елисуйское султанство, стр. 5.

[2] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 91.

[3] იქვე.

მე-19 საუკუნის დასაწყისში, 1803 წლიდან მოყოლებული, როდესაც ჭარ-ბელაქანი და ელისუს სასულთნო რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შედიან, სულთნის ხელისუფლება შესამჩნევად იზრდება და მტკიცდება. თავიანთ გავლენის გაძლიერებას სულთნები რუსთა დახმარებით ახერხებენ[1]. ამ გარემოებაზე მიუთითებენ ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის წევრები: პოლკოვნიკი ზელენი და კაპიტანი პეტანდერი. ისინი კომისიის მე-19 ჟურნალში აღნიშნავენ, რომ «как султан, так и беки пользуясь благосклонностью и покровительством русских, шаг за шагом присваивали себе небывалые прежде права, не только сословные, но и поземельные»[2]. ელისუს სულთნები ამიერიდან ჭარელების დაუკითხავად მჭიდრო ურთიერთობას ამყარებენ რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლებთან და ყოველნაირად ცდილობენ მათი მხარდაჭერა მოიპოვონ (ამ მხრივ განსაკუთრებით სულთანი ახმედ ხანი გამოირჩეოდა 1805—1830 წწ.), რომ როგორმე თავი დააღწიონ ჭარის ჯამაათის ძლიერ გავლენას. რუსეთის მთავრობაც თავის მხრივ ხელს უწყობდა სულთნის გავლენის გაძლიერებას, რადგანაც მას შეეძლო სულთანი შემდეგში საკუთარი მიზნების განსახორციელებლად გამოეყენებინა, როგორც იარაღი, დაუმორჩილებელი ავარელ ლეკთა თავისუფალი თემების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ელისუს სასულთნოში სულთნის უშუალო მფლობელობაში იმყოფებოდა შემდეგი სოფლები: კახი, ალიბეგლო, მეშაბაში და ყარა-მეშა[3]. უკანასკნელი სულთნის, დანიელ-ბეგის დროს, მათ რიცხვს მიემატა აგრეთვე შემდეგი სოფლები: ონჯალო, სუსკენტი, ალმალო, ბაბალო, ყორაღანი და შოთავარი[4].

პრივილეგირებულ სოციალურ ფენას ელისუს სასულთნოში ბეგები შეადგენდნენ. ეს ფენა ერთფეროვანი არ იყო. ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისია ბეგთა ოთხ კატეგორიას ჩამოსთვლის. ბეგთა ეს კატეგორიები ერთმანე-

---

[1] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 33.

[2] იქვე, ფურც. 201—208.

[3] იქვე, ფურც. 134.

[4] И. Линевич — Бывшее Элисуйское султанство, стр. 15.

თისაგან განსხვავდებოდნენ, როგორც უფლებრივ-ეკონომიური მდგომარეობით, ასევე თავიანთი წარმოშობით, პირველი კატეგორიის ბეგებად იწოდებოდნენ მხოლოდ ისინი, რომელნიც თავიანთი წარმოშობით წახურის და ელისუს მფლობელთა (სულთნების) გვარეულობას მიეკუთვნებოდნენ. მეორე კატეგორიის ბეგებს მიეკუთვნებოდნენ ის პირნი, რომელნიც ელისუს სასულთნოში მოსულნი იყვნენ სხვადასხვა მხრიდან, სადაც მათი წინაპრები ბეგების უფლებებით სარგებლობდნენ. მესამე კატეგორიაში შედიოდნენ ის პირნი, რომელთაც ბეგის წოდება სულთნისადმი ერთგული სამსახურის წყალობით მოეპოვებინათ (ესენი წინათ უბრალო ლეკები იყვნენ). მეოთხე კატეგორიაში შემავალი ბეგებიც წარმოშობით უბრალო „ლეკები" იყვნენ, მათ ბეგის წოდება მიიღეს სასულთნოში რუსთა მმართველობის დამყარების შემდეგ, რუსეთის მთავრობისადმი ერთგულების გამოჩენისათვის[1].

1844 წელს კაპიტან პეჩკოვსკის მიერ შედგენილი სიიდან ირკვევა, რომ პირველი კატეგორიის ბეგებად (ე. ი. ელისუს სულთანთა გვარეულობის ჩამომავლებად) სასულთნოში იწოდებოდნენ მხოლოდ 8 გვარის წარმომადგენელნი. ეს გვარები იყო შემდეგი: 1. ახმედ-ხან-უშაღი (ესენი იყვნენ უახლოესი ნათესავები უკანასკნელი ორი სულთნისა, ახმედ-ხანისა და დანიელ-ბეგის), 2. ხან-ბაბა-ბეგ-უშაღი, 3. ალი-სულთან-უშაღი, 4. ნაჯაფ-ბეგ-უშაღი, 5. მამედ-ბეგ-უშაღი, 6. ხუდინატ-ბეგ-უშაღი, 7. გაიდარ-ბეგ-უშაღი და 8. ყადაშ-ბეგ-უშაღი[2].

ელისუს სასულთნოში ბეგთა მფლობელობაში იმყოფებოდა შემდეგი სოფლები: ფისტუხლო, იბახლო, ქიჩიკ-ქოთუქლო, ბეიუკ-ქოთუქლო, უზუნთალა, ყარა-თალა, ყაზმალარი, ბაიდარლო, ამანლო, კაისარლო, ყიფჩაღი, ჯალაირი, დეგმადაგელდი და შიხლარი. ამ სოფლებს სასულთნოს უკიდურესი სამხრეთი ნაწილი ეკავათ[3]. ამ სოფლებიდან ზოგიერთი მთლიანად ერთი ბეგის გვარეულობას ეკუთვნოდა. ასე მა-

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწერა 1, საქმე 1, ფურც. 201—208.

2 ცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 1295, ფურც. 5—10.

3 И. Линевич — Бывшее Елисуйское султанство, стр. 22—26.

გალითად, ფისტუხლო (40 კომლი) ეკუთვნოდა ბეგს, ხაჯიაღას[1]. სოფლებს: ამანლოს და კაისარლოს ფლობდა ალი-სულთან-უშაღის გვარეულობა[2]. ზოგიერთ სოფელში კი ქეშქელები ჰქონდა რამოდენიმე ბეგს. ასეთი იყო სოფელი იბახლო (27 კომლი), იგი შეადგენდა 15 ბეგის საკუთრებას[3]. სოფელი ყაზმალარი (40 კომლი)—ეკუთვნოდა 17 ბეგს[4]. სოფელ ყიფჩაღში მამულები ჰქონდა 9 ბეგს, სოფელ ჯალაირში კი 7 ბეგს[5].

---

1 И. Линевич — Бывшее Елисуйское султанство, стр. 23.
2 იქვე, გვ. 25.
3 იქვე, გვ. 24.
4 იქვე.
5 იქვე, გვ. 26.

თავი II

ჭარ-ბელაქნის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიაში

XVIII საუკუნის დასაწყისში ავარელ ლეკთა „უბატონო თემების“ პოლიტიკური წონა მთელს ამიერკავკასიაში გაიზარდა. „უბატონო თემებს“ შორის ყველაზე ძლიერი და გავლენიანი ჭარის თემი იყო. იგი სარგებლობდა ყველაზე დიდი უპირატესობით ჭარ-ბელაქნის მმართველობაში. ჭარის თემი ამტკიცებდა არა მარტო ელისუს სულთნებს, რომელთაც თავისი სამფლობელო მემკვიდრეობით ჰქონდათ მიღებული, არამედ ნუხის ხანებიც მისი დასტურით სხდებოდნენ სამმართველოდ[1]. ამათგან ელისუს სასულთნო თავისი წარმოების საშუალებებით და მოსახლეობის რაოდენობით სრულიადაც არ ჩამოუვარდებოდა ჭარ-ბელაქნის ხუთივე თავისუფალ თემს ერთად აღებულს. მაშ რით იყო გამოწვეული ჭარის ასეთი ძლიერი გავლენა? პოლკოვნიკი კოცებუ ასახელებს შემდეგ მიზეზებს: 1. ჭარელებს ჰქონდათ ყველაზე უფრო მეტი რაოდენობის საქეშქელო სოფლები და აქედან გამომდინარე შემოსავალსაც დანარჩენ თემებთან შედარებით მეტს იღებდნენ. 2. სიმდიდრე მათ შესაძლებლობას აძლევდა კავშირი დაემყარებინათ დაღისტანთან და გლუხოდარებთან, რასაც სხვა თემები მოკლებულნი იყვნენ. 3. ჭარის გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა — ჭარის ხეობა ბუნებრივად გამაგრებული და მტერთაგან მიუდგომელი ადგილია[2]. მაგრამ

---

1 ვ. დუმბაძე — საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 510.

2 Коцебу — Статистические сведения о Чарских владениях, см. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11.

მარტო ამ მიზეზებით ვერ ავხსნით ჰარის თემის გაბატონებულ მდგომარეობას ბთელს ჰარ-ბელაქანში. არა ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა იმასაც, რომ ჰარი იყო მთავარი ორგანიზატორი იმ განუწყვეტელი თავდასხმებისა, რომლებსაც ჰარ-ბელაქნელი ლეკები თავიანთ დაღისტნელ მეზობლებთან ერთად, საქართველოზე, აზერბაიჯანზე და საერთოდ ამიერკავკასიის სხვა შორეულ რაიონებზე ახდენდნენ. ამ მხრივ გადამთიელმა ლეკებმა ჰარ-ბელაქანი საიმედო დასაყრდენ ბაზად გაიხადეს. გაცილებით უფრო დიდი იყო ჰარის როლი კავკასიაში ტყვეებით ვაჭრობის საქმეში. მე-19 საუკუნის დასაწყისამდე და მის შემდეგაც დიდი ხნის განმავლობაში ჰარი იყო ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ბაზარი კავკასიაში, სადაც ტყვეების აღებ-მიცემობა წარმოებდა. ტყვეების უმრავლესობა ჰარელებს საქართველოდან გაჰყავდათ. კავკასიის შესახებ „უახლოეს გეოგრაფიულ და ისტორიულ ცნობათა“ შემდგენი ს. ბრონევსკი, როდესაც ეხება ტყვეებით ვაჭრობის საკითხს კავკასიაში, წერს: „კავკასიის შიგნით არსებობს ორი მთავარი ბაზარი: ერთია აქსაევის მხარეში, სოფ. ენდერში, რომელსაც რუსები ანდრეევის სოფელს უწოდებენ (ყიზლარიდან 85 ვერსტის დაშორებით), ხოლო მეორე ლეკეთში, ჰარის რესპუბლიკის მთავარ სოფელ ჰარში. ლეკებს ტყვეები ჰარიდან, — განაგრძობს ს. ბრონევსკი, — გაყავთ საქართველოზე ტყვებსა და მთებში ფარული გზებით ახალციხეში და აქედან შავი ზღვის ნავსადგურებში ბათომსა და ფოთში. ამასთანავე, იმ მიზნით, რათა გაიმრავლონ ტყვეები საქართველოს მცხოვრებთა მოტაცების მეოხებით, ისინი იყოფიან პატარ-პატარა რაზმებად: ერთნი ტყვეებს აცილებენ, მეორენი ცდილობენ კიდევ ახალთა მოტაცებას. ისინი ახერხებენ იმავე ზაფხულს ან შუა შემოდგომის დადგომამდე დაბრუნდნენ ისევ ჰარში. წინააღმდეგ შემთხვევაში, თუ ზამთარი მოუსწრებთ ახალციხეში, ისინი შედიან ახალციხის ფაშის სამსახურში იმ პირობით, რომ მათ ნება მიეცეთ ძარცვა-თარეშები მოაწყონ ქართლში, იმერეთსა და სამეგრელოში, ამ მხრივ ისინი ფაშისაგან უარს არ ღებულობდნენ. ამ სახით ლეკებმა განამტკიცეს თავიანთი კავშირი თურქებთან, დააწესეს რეგულარული მიმოსვლა საქართველოზე გავლით ჰარსა და ახალ-

ციხეს შორის, ისე რომ საქართველო გადაიქცა უმწეო მსხვერპლად თავისი მძვინვარე მტრებისა"[1]. ზემოთქმულის შემდეგ, ნათელი უნდა იყოს, თუ რამდენად საბედისწერო შედეგები მოჰქონდა კახეთისათვის ჰარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფალი თემების" მეზობლობას. მე-18 საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული, კახეთის მეფეები ყოველ ღონეს ხმარობენ იმისათვის, რომ როგორმე „დააცხრონ ჰირი ესე კახეთისა"[2], დაიპყრონ ჰარ-ბელაქანი და ამით ბოლო მოუღონ ლეკების მიერ კახეთის სოფლების სისტემატურ ძარცვასა და რბევას.

XVIII საუკუნის დასაწყისში კახელების ბრძოლას ჰარ-ბელაქნის წინააღმდეგ დავით იმამ-ყული ხანი ხელმძღვანელობდა (1703—1722 წწ.). ვახუშტის მოთხრობით, 1706 წელს დავით იმამ-ყული-ხანი კახელთა და თუშ-ფშავ-ხევსურთა შეერთებული ლაშქრით ვარდიანს დადგა. აქედან მან ჯარი შეუსია სოფ. ჩარდახს. კახელებმა პირველად გაიმარჯვეს კიდეც: მათ ააოხრეს და გადასწვეს ჰარის სოფლები. მაგრამ ამის შემდეგ ლაშქრობის ბედი უკუღმა შეტრიალდა: ჰარელებმა შეამჩნიეს ერთ ადგილას განმარტოებით მდგომი დავით იმამ-ყული-ხანი, რომელიც მცირერიცხოვანი ამალით (60 კაცი) თავის ჯარს ჩამოშორებოდა. ჰარელები მოულოდნელად თავს დაესხნენ მეფის ამალას და თვით მეფესაც ტყვედ შეიპყრობდნენ, უეცრად ამ დროს თუშთა რაზმი რომ არ გაჩენილიყო, რომელმაც მეფე გამოსტაცა მტრის რაზმებს და ყარაღაჯში მოიყვანა. კახთა ლაშქარი აირია, დაიფანტა და გაქცევით უშველა თავს. უკუქცეულ კახელთა ლაშქარს ლეკები გამოედევნენ და მრავალი დახოცეს. ამ დამარცხების შემდეგ, როგორც ვახუშტი მოგვითხრობს, ჰარელებმა კახეთზე თარეშები უფრო გაახშირეს. ჰარელი ლეკების თარეშებმა იმდენად საშიში ხასიათი მიიღო, რომ დავით იმამ-ყული-ხანი იძულებული გახდა თავისი იმდროინდელი რეზიდენცია ყარაღაჯიდან

---

1 С. Броневский — «Новейшие географические и исторические известия о Кавказе», часть первая, Москва, 1823, стр. 312—315.

2 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა", იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 132.

თელავში გადმოეტანა[1]. ჰარელები თავს ესხმოდნენ და ძარცვავდნენ არა მარტო მათ მახლობლად მდებარე კახეთის სოფლებს, არამედ მათი რაზმები ხშირად თავზარს სცემდნენ ჰარიდან დიდად დაშორებულ ტერიტორიებსაც. 1710 წელს ჰარელებმა წახურელებთან ერთად შირვანი დალაშქრეს. ბრძოლაში მოკლეს შირვანის მფლობელი ჰასან-ალი-ხანი. ჰარელებმა შემახია აიღეს და საშინლად ააოხრეს იგი[2]. 1715 წლისათვის ჰარელ ლეკთა თარეშებმა კახეთში უფრო იმატა. მათი ალაგმვის მიზნით, დავით იმამ-ყული-ხანმა დააწინაურა ყიასა ვეზირი: მისცა მას კახეთის ჯარების სარდლობა და მასვე ჩააბარა აგრეთვე ქიზიყის მოურავობაც. ყიასა ვეზირმა თავისი ენერგიული მოქმედებით შესძლო მცირე ხნით ჰარელების რამდენადმე დაწუნარება[3]. მაგრამ ჰარელი ლეკების სრულ ალაგმვაზე ლაპარაკი, რა თქმა უნდა, არ შეიძლებოდა. ჩქარა ამის შემდეგ ჰარელები ისევ გამოვიდნენ კახეთის სოფლების სარბევად. კახელი თავადები მსწრაფლ გაემართნენ მათ შესახვედრად, მაგრამ სასტიკად დამარცხდნენ. ჰარელთა წინააღმდეგ მომხდარ ამ ბრძოლაში დაიღუპა მერაბ ენისელის მოურავი და 24 სხვა კახელი თავადი[4]. ჰარის ომების ქრონიკის ავტორის ცნობით, 1715 წელს, ჰარის, ბელაქნის, თალას, მუხახის და სხვა თავისუფალ თემებს დავით იმამ-ყული-ხანთან ზავი დაუდვიათ. ამ ზავის მიხედვით, დავით იმამ-ყული-ხანს ყოველწლიურად ჰარელთა სასარგებლოდ ხარკი უნდა ეხადა ასი თუმნის რაოდენობით[5]. ქართული წყაროები ამ ხარკის შესახებ არაფერს არ გვეუბნებიან. ხოლო რაც შეეხება ზავს, ამის შესახებ ქართული წყაროებიც მოგვითხრობენ. ლეკებთან მორიგება მომხდარა იმ პირობით, რომ კახელებს ლეკთა

---

1 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა", ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 132—133.

2 Абас — Кули — Ага — Бакиханов — Кудси — Гюлистан — Ирам, Баку, 1926, стр. 102.

3 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა", ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 134.

4 იქვე, გვ. 134.

5 Хроника войн Джара в XVIII столетии, стр. 10.

თარეშებისათვის წინამძღვრობა უნდა გაეწიათ გზის ჩვენებით და თავისუფლად გაეშვათ ისინი ქართლისაკენ[1].

1719—1722 წლებში ჰარელი ლეკების თარეშმა კახეთში სრულიად არაჩვეულებრივი გაქანება მიიღო. ჩვენამდე მოღწეულია კახეთის მეფის, დავით იმამ-ყული-ხანის მიერ ჰუსეინ-ყული-ხანისადმი (ვახტანგ VI-სადმი) მიწერილი წერილები, რომლებიც ნათლად გვისურათებენ ამ დროს კახეთში შექმნილ მდგომარეობას. ამ წერილებიდან ირკვევა, რომ ლეკთა თარეშებს მეტად საშიში ხასიათი მიუღიათ. მთელი კახეთი „გალეკების" საფრთხის წინაშე დადგა. შეშფოთებული დავით მეფე ვახტანგს ატყობინებდა, რომ გავაზელებმა და გაღმა მხარის სოფლებმა „პირი მისცეს ლეკებს" და მათ მხარეზე გადასვლა დაიწყეს (თუ რა იწვევდა კახელი გლეხის ლეკების მხარეზე გადასვლას, ამის შესახებ იხ. ზემოთ). მოვიტანოთ ვრცელი ნაწყვეტი თვით წერილიდან: „ამ ქვეყნების ლეკისაგან ძალის წამოტანება და დღე ყოველი ხმალს ქვეშე ყოფნა მუდამ მოგვიხსენებია და მაშინ გავაზელთ და გაღმა მხრის სოფლებს, რომ ლეკთ ლაპარაკი დაუწყვეს და ხელმწიფისაგან ჯარის მოშლისა და მას უკან ჯარის მოუშველებლობისა და უიმედობის ხმა შემოუგდეს და ნამეტნავის ძალის წამოტანებით და ზოგი გლეხის კაცის უპკოობით, ამათაც პირის მიცემა მოინდომეს, ის ამბავი ხომ მაშინვე ხელმწიფესაც მოვახსენეთ და თქვენც შეგატყობინეთ და მოგახსენეთ. ახლა ხომ იმ სოფლებმა პირი მისცეს, მათს ლაშქარში ერეკებიან და როგორც შექი და კაბალა ლეკთ მიუდგენ და მათს ლაშქარში ერევიან და როგორც იმათთან შირვანს არბევენ, ნახეს რომ იმათ არა გარდახდათრა, ამათაც ისე ქნეს: ლეკნი და ესენი ერთად მუდამ ქვეყანას არბევენ, დღე არ გამოვა, რომ არსად მოუხდენ... ამდენი ომი და ხმალს ქვეშ ყოფნა, თქვენც მოგეხსენებათ, კაცისაგან არ გაიძლება და ამაში ამ ქვეყნის კაცი დიაღ შესჯერდა. გლეხმა კაცმა სამუშაოდ ვეღარ მოიცალა და ყანა რაც მომკეს, ისინი სწვავენ. აქამდის ჰარელნი, თალელნი და პირიქით ლეკნი ლაშქრობდნენ..., ახლა რომ აგ-

---

1 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა", ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 134.

რილდა გულხადარის ჯარი ჩამოასხეს. გულხადარა და ესენი: ჭარელნი და პირაქეთ ლეკნი ერთად დიდი ჯარი" შეყარესო, — განაგრძობს დავით იმამ-ყული-ხანი — ისინი ეხლა გავაზს დგანანო და „გლეხ კაცს ამას ემოციქულებიან: ჩვენი პირობა დაიჭირეთო და თქვენ აღარას შეგცოდებთო. და ამ მოხდომაში ამავ სიტყვით ბევრი ელაპარაკნათ, თქვენც მოგეხსენებათ გლეხს კაცს მოკლე ჯკუა აქვს, რაც თვალით არ ნახავს, მის მეტი არა იციან რა და მერმე მეშველი ჯარი ვერსად ნახეს, მუდმის ბრძოლისაგან შეწუხებულნი დიაღ უიმედოთ გახდნენ და ეჭვს იქით ვართ, რომ რაც გლეხი კაცი დარჩომილა, ესენიც პირს მისცემენ და რახან გლეხი კაცი იმათს პირობას დაიჭერს, ზოგი თავადიც არს, რომ ისინიც მიჰყვებიან და ამაში საქმე უფრო გაძნელდება"[1]. დავით მეფე, როგორც ამ წერილიდან დავინახეთ, კახელი გლეხების ლეკების მხარეზე გადასვლას, „გლეხი კაცის უჭკოობით" ხსნიდა, რაც სწორი არ არის. საერთოდ, როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, „მრავალი რამ უშლიდა ხელს კახელი გლეხების ლეკებთან გაერთიანებას. ლეკები უცხო ტომისანი იყვნენ და მაჰმადიანები, კახელები კი ქრისტიანები. ლეკი აბრაგები საუკუნეთა მანძილზე განუწყვეტლივ თავს ესხმოდნენ კახეთის სოფლებს, ძარცვავდნენ და იტაცებდნენ გლეხობას და მის სარჩო საბადებელს. ამიტომ კახელები, ბუნებრივია, ლეკებს თავიანთ მტრებად სთვლიდნენ... მაგრამ კახელი გლეხები „ლეკობაში" „უბატონობას" ხედავდნენ და ეს კი საბოლოოდ ყოველივე დაბრკოლებას სძლევდა: კახელი გლეხი „გალეკებაში" უბატონობას ეძებდა"[2]. 1721 წელს, როდესაც ლეკებმა თითქმის მთელი შირვანი ხელში ჩაიგდეს, სპარსეთის შაჰმა ვახტანგ VI უბრძანა ლეკების წინააღმდეგ ლაშქრობის მოწყობა. ამ ამბით გახარებული დავით იმამ-ყული-ხანიც ჭარელთა წინააღმდეგ მომავალი ბრძოლისათვის სამზადისს შეუდ-

---

1 დ. მეგრელაძე, მასალები XVIII ს. ოციანი წლების ქართლ-კახეთის ისტორიისათვის, იხ. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 33, თბილისი, 1960, გვ. 164—165.

2 ნ. ბერძენიშვილი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 187—188.

გა. მან ვახტანგს კახელი ეპისკოპოსები და დარბაისელნი გაუგზავნა, რათა მათ მეფესთან ერთად ლეკების წინააღმდეგ ერთობლივი მოქმედების გეგმები დაესახათ. ვახტანგმაც თავისი მხრივ, კახეთზე „მოშველების თადარიგი“ დაიჭირა, მაგრამ სწორედ ამ დროს მას შაჰისაგან რაყამი მოუვიდა: შაჰი ვახტანგს ლეკებზე ლაშქრობის მოშლას უბრძანებდა. კახეთში მეტად მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა. ვახტანგის უკან გაბრუნებამ ქვეყანას გული გაუტეხა. „ლეკებმა კახეთის სოფლებს ლაპარაკი დაუწყესო, — ატყობინებდა დავით იმამ-ყული-ხანი ვახტანგს, — ხელმწიფემ ქართველი ბატონი ამაზე გააბრუნა, რომე თქვენზე ხელი აიღო და თვალითაც თქვენი გაბრუნება ნახეს და თქვენც მოგეხსენებათ მრავალჯერ მტრისაგან მოთხრილი და შეწუხებული გლეხი ადვილად მოტყუვდა, ამათ ლეკის პირი დაიჭირეს და ლეკს მიუდგნენ. ისინი ქვეყანას მტერობენ და ეს საქმე ხელმწიფის დოვლათის საზიანო და ქვეყნების მოსათხრელი არის“. მთელი კახეთის „გალეკების“ შიშით შეპყრობილი დავითი ვახტანგს წერდა, რომ თუ კახეთს ამ ზაფხულს „მაშველი არ მოუვიდა“, მაშინ „ვინც დარჩომილან და ან ვინც დახიზნულან ესენიც ლეკს პირს მისცემენ და რახან ლეკნი და კახნი ერთ პირს დაიჭერენ, ადრბეჟანს და აქათის სარათებს დიად ძალს უზამენ და ამათი დამბა ძნელი შეიქმნება. და თუ ადრე ამავე ზაფხულს ამათ ქომაგი მოეშველათ, ვინც უკუმდგარნი არიან, ისინიც ადრე გამობრუნდებიან და ლეკის დამბაც გაადვილდება, თუ არა და ქვეყნები განიავდება“[1]. დავით იმამ-ყული-ხანი ხედავდა რა კარზე მომდგარ საფრთხეს, ვახტანგს შველასა და დახმარებას თხოვდა. მაგრამ კახეთის მეფისა და მისი თავად-აზნაურობის დასახმარებლად წამოსული მაშველი ჯარი არსად ჩანდა. 1722 წელს დავით იმამ-ყული ხანი გარდაიცვალა. კახეთის ტახტი მისმა ძმამ, კონსტანტინე მაჰმად-ყული-ხანმა დაიჭირა (1722—1733 წწ.). მისი მეფობის დროს ჭარელი ლეკების თარეშმა უკიდურეს საზღვარს მიაღწიეს. ჭარელებმა მათ მიერ დაპყრობილი კახეთის ტერიტორიის კიდევ უფრო გაფართოება მოინ-

---

1 დ. მეგრელაძე, მასალები XVIII საუკუნის ოციანი წლების ქართლ-კახეთის ისტორიისათვის, გვ. 163.

დომეს. ამ მიზნით, მათ მთელი კახეთის ხელში ჩაგდება გადასწყვიტეს. ეს მათ დაღისტნელი გლუხოდარების დახმარებით კიდევაც სისრულეში მოიყვანეს. ჭარის ომების ქრონიკის ავტორი, 1723 წლის ქვეშ აღნიშნავს: «Кахетия находилась тогда в зависимости от Джара и Талы, а Алаверд, Телав до Гаваза и Гурджаана под управлением Булкадарцев»[1].

კონსტანტინეს კახეთში აღარ ედგომებოდა, იგი დიდებულებიანად ფშავში გაიხიზნა. კახეთში მოლები გაჩნდნენ და მოსახლეობის ძალით გამაჰმადიანება დაიწყეს[2]. ამ ამბავმა კახეთში გლეხთა საყოველთაო აჯანყება გამოიწვია. აჯანყება თელაველებმა დაიწყეს, მათ სასტიკად დაამარცხეს ჭარელთა და დაღისტნელთა გაერთიანებული ლაშქარი, რომელსაც ქალაქის ხელში ჩაგდება ეწადა. ჭარელთა ამ დამარცხებამ უფრო გაამხნევა კახელები. თელაველთა მაგალითს კახეთის ბევრმა სხვა კუთხეებმაც მიბაძეს. როგორც ვახუშტი მოგვითხრობს, მათ „მოსრნეს ყოველნი თვისთა შინა მყოფნი ლეკნი და განთავისუფლდნენ და კვალად სიმაგრეთა მყოფნი დაადგრნენ მტკიცედ“. ამის შემდეგ კახელებმა ფშავში გახიზნული მეფე თელავს მოიწვიეს. კონსტანტინემ ჭარელებს ზავი შესთავაზა. ჭარელებმაც „ვინად-გან იხილეს მათცა მაგრობა კახთა“[3], თანხმობა განაცხადეს და კახეთი დატოვეს. სამაგიეროდ მაჰმად-ყული-ხანმა მათ კახეთზე თავისუფალი გზა მისცა „უპატრონო და მდიდარ“ ქართლის სარბევად[4]. ამის შემდეგ ჭარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალ თემებს თავიანთი ტერიტორიის გაფართოება კახეთის სამეფოს ხარჯზე აღარ უცდიათ. მე-18 საუკუნის მეორე მეოთხედიდან დაწყებული ავარელ ლეკთა თემების ეკონომიური მდგომარეობა მთლიანად დამყარებულია, ერთი მხრივ, უკვე მათი ხელისუფლების ქვეშ მოქცეულ ალაზნის პირა დაბლობში მდებარე ქართული სოფლე-

---

1 Хроника воин Джара в XVIII столетии, стр. 10.

2 ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 139.

3 იქვე.

4. იქვე, გვ. 140.

ბის ფეოდალურ ექსპლოატაციაზე, ხოლო, მეორე მხრივ, მათ მიერ ქართლ-კახეთზე და აგრეთვე სხვა რაიონებზე (აზერბაიჯანზე) წარმოებული სისტემატური თავდასხმების დროს ნაშოვნ სამხედრო ნადავლსა და მოტაცებულ ტყვეთა სყიდვით მიღებულ შემოსავალზე.

ჰარ-ბელაქანი, ელისუს სასულთნოსთან ერთად მთელი მე-18 საუკუნის განმავლობაში საკმაოდ ძლიერ პოლიტიკურ ძალას წარმოადგენდა; მათი როლი ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ასპარეზზე იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ ირანი და ოსმალეთი ყოველნაირად ცდილობდნენ მათთან კავშირში ყოფილიყვნენ და ისინი საქართველოს მიმართ თავიანთი აგრესიის დასაყრდენად გაეხადათ. ჰარ-ბელაქნის თავისუფალი თემები ხანდისხან ნომინალურად კიდეც სცნობდნენ ხოლმე თურქეთის ან ირანის ხელისუფლებას, იმის მიხედვით, თუ რომელი მათგანი ბატონობდა ამიერკავკასიაში. უფრო ხშირად ჰარელები მზარს უცერდნენ ერთმორწმუნე სუნიტურ თურქეთს. 1727 წელს, ისაყ-ფაშას შუამდგომლობით, თურქეთის სულთან, ახმედ-ხანმა ჰარელებს ფირმანი უწყალობა; ამ ფირმანით, თურქეთის მთავრობა ჰარელებს მათ მიერ კახეთის სამეფოსაგან მიტაცებული მიწების კანონიერ მფლობელებად აღიარებდა. სულთან ახმედ-ხანის ფირმანში აღნიშნული იყო, რომ იმ დამსახურებისათვის, რომელიც ჰარელებს თურქეთის მთავრობის წინაშე მიუძღვით ისლამის გავრცელებისა და აგრეთვე მთიელი ტომების თურქეთის სამფლობელოებზე თავდასხმების ალაგმვის საქმეში, მიწები, მდებარე კავკასიის მთავარ ქედს, მდინარე ყაფუ-ჩაისა და კარტ-უბანჩაის შუა, უმტკიცდება ჰარის და თალას აღალარებს მათს სამუდამო მფლობელობაში[1]. ამ ფირმანს, როგორც მე-19 საუკუნის ერთ-ერთი რუსი ჟურნალისტი აღნიშნავდა, «лезгины сберегают как святыню и до ныне и показывают ее с особенною гордостью»[2]. თურქეთის სულთანი

---

1 იხ. Хроника войн Джара, стр. 13; აგრეთვე, Посербский, «Очерк Закатальского округа» — Кавказский календарь, 1866, литературный отдел, стр. 23.

2 Посербский, იქვე, გვ. 23.

არც ელისუს სულთანს ივიწყებდა. ამაზე უფრო ადრე, 1724 წელს, ახმედ-ხანი, ელისუს სულთან, მაჰმად-ალი-სულთან ზადეს, სპეციალური ფირმანით ატყობინებდა: ვინაიდან თქვენ, ისე როგორც თქვენი წინაპრები, ყოველთვის გამოირჩეოდით ჩვენი მთავრობისადმი ერთგული სამსახურით, ამიტომ ელოდეთ ჩვენს მონარჩიულ წყალობას. გქონდეთ იმედი, რომ როგორც კი დავიპყრობთ სპარსეთის სამფლობელოში შემავალ პროვინციებს, მაშინვე გიწყალობებთ რომელიმე სამფლობელოს ამ დაპყრობილი ადგილებიდან[1]. ერთი წლის შემდეგ, 1725 წელს, სულთანმა ახმედ-ხანმა, ელისუს სულთანს, მაჰმად-ალი-ზადეს, დანაპირი შეუსრულა და მას არეშის სამფლობელო უწყალობა[2].

1734 წლიდან, ამიერკავკასიაში გაბატონებული ირანი ყოველნაირად ცდილობს ჰარელების დამორჩილებას და მათი თავისი გავლენის ქვეშ მოქცევას. 1734 წლის ზაფხულში, ერანის სარდალმა, თამაზ-ყული-ხანმა (შემდეგში ნადირად წოდებული) კახთა მეფე თეიმურაზს (1733—1744 წწ.) ყიზილბაშთა ჯარი გამოატანა და მას ჰარის შემუსვრა დაავალა. ყიზილბაშთა და კახელთა გაერთიანებული ლაშქარი თეიმურაზ მეფის ხელმძღვანელობით ჰარში შეიჭრა და მისი მიდამოები დაარბია[3]. 1735 წლის იანვარში თამაზ-ყული-ხანმა ჰარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალი თემების წინააღმდეგ სერასკერი მუჰამედ-ყული-ხანი გაგზავნა. ყიზილბაშთა ლაშქარი, რომელსაც თან არტილერიაც ახლდა, სოფელ ალიაბადში მოვიდა. ჰარელები მაშინვე მტრის შესახვედრად გამოემართნენ, მაგრამ ბრძოლაში ისინი დამარცხებულ იქმნენ (ჰარის ომების ქრონიკის ავტორი ჰარელთა ამ დამარცხებას მათი ლაშქრის მცირერიცხოვნობით ხსნის) — ყიზილბაშებმა ჰარელებისაგან მძევლები ითხოვეს (10 კაცის რაოდენობით: ჰარის თემიდან 6, თალას თემიდან კი 4). გარდა ამისა, მათ ჰარელებს დამა-

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 2, საქმე 88, ფურც. 29.

2 იქვე, ფურც. 30—31.

3 Абас — Кули — Ага Бакиханов — Кудси — Гюлистан — Ирам, стр. 116.

ტებით 150 კაცის გამოყვანაც დაავალეს, ვითომდა თამაზ-ყული-ხანის მსახურებად, მაგრამ სინამდვილეში ყიზილბაშებმა ისინი თამაზ-ყული-ხანს გაუგზავნეს, როგორც დამხმარე სამხედრო ძალა (თამაზი სწორედ ამ დროს განჯას შემოსდგომოდა). ყიზილბაშებმა ჰარელთა სოფლებს: ქატეხს, ჰარს, თალას და ჩარდახს ცეცხლი წაუკიდეს, დაანგრიეს აქაური ციხეები[1]. 1735 წლის შემოდგომის დასასრულს, ნადირ-შაჰი, რომელსაც თავისი მეტოქე, ოსმალეთი, ამიერკავკასიის ფარგლებიდან თითქმის უკვე გაეძევებინა, პირადად თვითონ დაიძრა ჰარ-ბელაქნისაკენ სალაშქროდ. ჯარს წინ ჰარელი მძევლები მიუძღოდნენ. ლაშქრობის მიზანს, როგორც თვით ნადირ-შაჰი აცხადებდა, ჰარელების დასჯა შეადგენდა; ჰარელებს მისი მდევრები დაეხოცათ; გარდა ამისა, ჰარელებს უჩიოდა წახურის უწმიაც (ელისუს სულთანი), ისინი თავს დასხმიან კახს, გაუნადგურებიათ და დაუწვავთ იგი. როგორც კი ყიზილბაშთა ლაშქარი ჰარელთა სოფლებს მიუახლოვდა, მცხოვრებლებმა მაშინვე მიატოვეს თავიანთი სახლ-კარი და მთებში გაიხიზნენ. ყიზილბაშებმა ვერ შესძლეს ჰარელების დამარცხება. ისინი დაკმაყოფილდნენ რამდენიმე სოფლის აოხრებით და ბოლოს იძულებულნი შეიქმნენ უკან დაბრუნებულიყვნენ[2]. 1738 წლის შემოდგომაზე, როდესაც ნადირი ინდოეთში იმყოფებოდა სალაშქროდ, ჰარ-ბელაქნის ლეკთა „უბატონო თემების" დასასჯელად აზერბაიჯანის სპასალარი ნადირის ძმა, იბრეიმ-ხანი გამოემართა. იგი უამრავი ჯარებით კაკს მოვიდა. აქედან დასახმარებლად მოუწოდა აგრეთვე ქართლ-კახეთის მმართველებს: ხანჯან-ხანს და თეიმურაზს. იბრეიმმა მათ ჯარების გამოყვანა დაავალა. ქართლ-კახეთისა და ყიზილბაშთა ჯარები ჰარში შევიდნენ, მაგრამ ჰარელებმა მათზე უფრო მრავალრიცხოვანი მტრის ძალებს მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს და დაამარცხეს კიდეც. ბრძოლაში დაიღუპა თვით იბრეიმ-ხანი. ჰარელებმა ხელთ იგდეს მტრის მრავალი ნადავლი. ამ ბრძოლის შემდეგ ჰარ-ბელაქნელებმა

---

1 Хроника войн Джара, стр. 20—21.

2 იქვე, გვ. 23—24; იხ. აგრეთვე, Гюлистан — Ирам, გვ. 117.

შაჰიც დაიპყრეს[1]. 1741 წლის მარტში ნადირმა ჰარ-ბელაქნელების წინააღმდეგ დიდი არმია დასძრა, რომელსაც სათავეში სერდარი მუჰამედ-ალი ხანი ედგა. ყიზილბაშთა ცდები, მიმართული იქითკენ, რომ როგორმე გაეტეხათ ჰარელთა წინააღმდეგობანი, ამ ჯერადაც მარცხით დამთავრდა. მათ ვერ უშველა ვერც ისეთ ღონისძიებებმა, როგორიც იყო ყიზილბაშთა მიერ ჰარელთა ბაღებისა და ვენახების გაკაფვა, მრავალრიცხოვანი ცხვრის ფარების განადგურება[2]. თავიანთ ოჯახებიანად მიუვალ ხეობებში ჩაკეტილ ჰარელების დამარცხების უნარი ყიზილბაშებს არ აღმოაჩნდათ. ამავე წლის შემოდგომაზე ყიზილბაშთა არმიის დასახმარებლად ჰუსეინ-ხანი მოვიდა ყარაბაღის, შამშადილის და ყაზახის ჯარებით. მალე თვით ნადირ-შაჰიც აქეთკენ გამოემართა. მან თავისთან დაიბარა აგრეთვე სურუხან ყაზიყუმუხელიც[3]. ყიზილბაშებმა ვერ შესძლეს ჰარელებისათვის გადამწყვეტი დარტყმის მიყენება. ერთი წლის უშედეგო ომის შემდეგ, ნადირი იძულებული შეიქნა ჰარელთა საბოლოო დამორჩილებაზე ხელი აეღო. 1742 წლის მარტში ნადირ-შაჰი, როგორც ამას ჰარის ომების ქრონიკის ავტორი გადმოგვცემს «с уцелевшей частью своего войска вступил в Дербенд позором, так как не мог отомстить дагестанцам»[4]. როგორც კი ნადირმა დაღისტანი დასტოვა, მთებში შეხიზნული ჰარ-ბელაქნელები მაშინვე თავიანთ სოფლებს დაუბრუნდნენ, ისე რომ შემოდგომისათვის (1742 წ.) ყველა მათგანი უკვე თავთავიანთ სახლ-კარში იმყოფებოდნენ[5].

ჰარ-ბელაქნელები, ელისუს სასულთნოში მოსახლე წახურელებთან ერთად, მონაწილეობას იღებდნენ დინასტიურ

---

1 Хроника войн Джара, გვ. 29—30; ამ ლაშქრობის შესახებ იხილეთ აგრეთვე: Гюлистан-Ирам, გვ. 120; ვახუშტი „ცხოვრება კახეთისა“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 143; სეხნია ჩხეიძე — ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინ. გამოც., გვ. 342.

2 Хроника войн Джара, стр. 134.

3 იქვე, გვ. 34.

4 იქვე, გვ. 36.

5 იქვე.

ბრძოლებშიც, თვით ქართლ-კახეთის სამეფოს შიგნით, ასე, მაგალითად, 1748 წელს, როდესაც ქართლის სამეფო ტახტის ხელში ჩაგდებას ცდილობდა აბდულაბეგ იესეს ძე, მას ერეკლესა და თეიმურაზის წინააღმდეგ მიმართულ ბრძოლაში დახმარებას უწევდნენ წახურელები, ჭარელები, თალელები და ჯინიხელები[1].

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარშიც ჭარ-ბელაქანი, მის მოკავშირე სხვა თავისუფალ თემებთან ერთად, წარმოადგენდა ერთ-ერთ ძლიერ პოლიტიკურ წარმონაქმნს მთელს ამიერკავკასიაში. განსაკუთრებით აქტიურად დაისვა ჭარ-ბელაქნის საკითხი თეიმურაზ II და ერეკლე II საგარეო პოლიტიკაში. ეს საკითხი საქართველოს „აღდგომისა და გამოხსნის“ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მომენტი იყო. თეიმურაზისა და ერეკლესათვის ჭარ-ბელაქნის საკითხის გადაწყვეტის მხოლოდ ერთი გამოსავალი არსებობდა — მისი დაპყრობა, ქართველობის აღდგენა და მისი კვლავ კახეთისათვის შემოერთება. ერეკლეს და თეიმურაზის შეხედულებით ჭარ-ბელაქნის დაპყრობა ერთ-ერთ უმთავრეს საშუალებას წარმოადგენდა ქართლ-კახეთში ლეკთა თავდასხმების ამოსაკვეთად. მათი მეფობის ხანაში ბრძოლა ჭარელებსა და კახელებს შორის კვლავ მთელი თავისი სისასტიკით გრძელდებოდა. ერეკლე არაერთხელ მიმართავდა მათ საზავო წინადადებით. იგი ხშირად კიდევაც ახერხებდა მათ შემორიგებას, მაგრამ ეს დაზავება მეტად მცირე ხანს გრძელდებოდა. საკმარისი იყო ჭარელებთან მათი გადამთიელი თანამოძმეები, დაღისტნელები, მოსულიყვნენ, რომ მათ მაშინვე ზავის პირობები დაერღვიათ და დაღისტნელებს წინ წაძღოლოდნენ ქართლ-კახეთის სოფლების სარბევად[2]. ასე მაგალითად, 1750 წელს, ჭარელებმა თბილისში, ერეკლესა და თეიმურაზს თავიანთი ქედხუდები და ელისუს სულთანი, მაჰმად-ხანი გამოუგზავნეს ზავის დასადებად. მეფეებმა შერიგებაზე თანხმობა განაცხადეს და მძევლად თავისთან მაჰ-

---

1 Хроника войн Джара, стр. 46.

2 იქვე, გვ. 49—50.

მად-ხანი დაიტოვეს. მაგრამ როგორც კი ჰარელი ქედხუდები თავიანთ ქვეყანაში დაბრუნდნენ, ჰარ-ბელაქნელებმა მაშინვე უკუაგდეს თავიანთი წინადადება: „მისცეს პირი დაღისტანს და შეიქნა ჯარის მზადება და დააპირეს წამოსვლა ქართლსა და კახეთზე“. დაღისტნელები მრავალრიცხოვანი ჯარით „მოვიდნენ ჰარში, ჰარელნიც შეეყარნენ, ჯარსაც უსადგურეს, ულუფა მისცეს და გამოვიდნენ ჰარიდამ, ქისიყს ცემა დაუწყვეს“[1]. ჰარელებმა საშინლად ააოხრეს ქიზიყის სოფლები: ჯუგაანი, ტიბაანი და მაჩხაანი. ჯუგაანში მათ ცეცხლი წაუკიდეს ციხე-სიმაგრეს, რომელშიაც მცხოვრებლებს თავი შეეფარებინათ[2]. ახალგაზრდა ერეკლემ, როგორც პაპუნა ორბელიანი გადმოგვცემს, შესძლო ქიზიყზე შემოსეულ ჰარელების უკუგდება[3]. 1751 წელს, პაპუნა ორბელიანის მოთხრობით, „რადგან ლეკთა, ქართლისა და კახეთის მტრობა არ მოშალეს და ამას სულ ჰარელნი ამტრობდეს, გარდმოიყვანდის ჯარი დაღისტნიდამ, უსადგურიან, ბელადი მისციან და აოხრებდიან მუდმისად ქართლსა და კახეთს“, ამის გამო ქართლ-კახეთის მეფეებმა დიდებულებთან ერთად მოლაპარაკების შემდეგ ჰარ-ბელაქნის „უბატონო თემების“ დაპყრობა გადაწყვიტეს. პაპუნა ორბელიანის მოთხრობით, „მოინდომეს ქართველთა და კახთა ჩინებულთა კაცთა ჰარზე მისვლა, მეფემან თეიმურაზ და ძე-მან მისმან ერეკლემ დაამტკიცეს რჩევა ესე და შემოიყარეს ჯარი ქართლისა და კახეთის, ყაზახ-ბორჩალუსი სრულიად და გაემართნეს ჰარზე“[4]. მეფეებმა დაიბარეს აგრეთვე თავიანთი მოხარკე განჯის ხანი. შაქი-შარვანის ხანი აჯი-ჩალაბიც მოჩვენებით ერთგულებაზე ეფიცებოდა ერეკლესა და თეიმურაზს. თებერვალში ქართველი მეფეები თოფყარაღაჯში მოვიდნენ. აქედან მათ მეწინავე ჯარს უბრძანეს, რომ სოფ. ფადართან ხიდი გაედოთ და ალაზანს გაღმა გასულიყვნენ. როდესაც ქართველთა ლაშქარმა

---

1 პაპუნა ორბელიანი, „ამბავი ქართლისანი“, იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 429—431.

2 Хроника войн Джара, стр. 50.

3 პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 431.

4 იქვე, გვ. 433.

ალაზანი გადალახა, გამოირკვა, რომ ჭარელები სულ ერთიანად აყრილიყვნენ: ნაწილი მათგანი ციხე-სიმაგრეებში გამაგრებულიყო, ნაწილი კი აჯი-ჩალაბის სამფლობელოში გახიზნულიყო. აჯი-ჩალაბმა, რომელსაც კარგად შეეფასებინა ის მოსალოდნელი საფრთხე, რომელიც მას ქართველთა მიერ ჭარ-ბელაქნის დაპყრობის შემდეგ მოელოდა, ერეკლეს და თეიმურაზს შემოუთვალა: „თუ გამოეცლებით ჭარელთა, კარგია, თუ არა და მე ჩემის ქვეყნით მაგათთან ამოვსწყდებიო“[1]. აჯი-ჩალაბის ასეთი მუქარით აღსავსე მომართვა ქართველმა მეფეებმა ძალზე იწყინეს და იმავე დღეს აჯი-ჩალაბის წინააღმდეგ სალაშქროდ გაემართნენ. აჯი-ჩალაბმა, რომელსაც „ჭარელნი, იმ ძირობის ლეკის ქვეყნები, კაკის სულთანი სულ შემოეფიცა და ჯარი შეეყარა“, ქართველების ჯარი დაამარცხა[2]. ამ დამარცხებამ ქართველი პოლიტიკოსებისათვის ნათელი გახადა, რომ ჭარ-ბელაქნის საკითხის გადაწყვეტა დიდ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული. ჭარ-ბელაქნელებს ზურგს უმაგრებდნენ არა მარტო დაღისტნელები, არამედ საჭირო შემთხვევებში მათ მხარეზე იყვნენ ამიერკავკასიის მუსლიმანური სახანოები, რომელთაც ეშინოდათ ქართველების გავლენის გაძლიერებისა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. მიუხედავად ამ სიძნელეებისა, ერეკლე მაინც არასოდეს არ კარგავდა ჭარ-ბელაქნის შემოერთების იმედს. იგი ცდილობდა ყოველი ხელსაყრელი შემთხვევით ესარგებლა და ლეკთაგან ჭარ-ბელაქნის გამოხსნის საქმე როგორმე წინ წაეწია.

ჭარ-ბელაქნის გამოხსნის რეალურად გადაწყვეტის საკითხი ერეკლე II და რუსეთის ურთიერთობის ერთ-ერთ არსებით საკითხად იქცა. ერეკლეს რუსეთი და მისი მხედრობა მიაჩნდა ერთ-ერთ ძირითად დასაყრდენ ძალად, რომლის მეშვეობითაც შესაძლებელი გახდებოდა ლეკთა მიერ მიტაცებული კახეთის მიწა-წყლის გამოხსნა. 1768—1774 წწ. რუსეთ-

---

1 პაპუნა ორბელიანი, „ამბავნი ქართლისანი“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 434—433.

2 იქვე.

ოსმალეთის ომის დროს, როდესაც რუსეთის ჯარი საქართველოს ტერიტორიაზე შემოვიდა, ერეკლესათვის ჰარ-ბელაქნის შემოერთების საკითხი სავსებით რეალური და პრაქტიკული გახდა. რუსეთის ჯარის დახმარებით ერეკლე ჰარ-ბელაქნის დაპყრობას აპირებდა. ჰარ-ბელაქნელები, რომელთაც ოსმალეთი მფარველობდა, ამ დროისათვის კიდევ უფრო აშლილიყვნენ და კახეთის სოფლების ძარცვა-რბევაც გაეხშირებინათ. 1770 წლის 9 ოქტომბერს, ერეკლე II ეკატერინე II-ის პირველ მინისტრს, გრაფ პანინს ატყობინებდა: „ჰარელნი... შეჰკრბენ და გამოვიდნენ ორი ათასი კაცი ოცდაექუსს აგვისტოს ქისიყის სოფლების ბოლოს. ღუთითა და მისის იმპერატორების დიდებულების ბედნიერებითა, ვერა ავნეს რა; და კუალად გამოვიდნენ ოცდა ცხრას აგვისტოს სამი ათას ხუთასი კაცი ლეკნი ჰარელნი და ბელაქნელნი, და თალელნი ამავე ქისიყს, და შემობმოდნენ და დიდი ომი გარდახდომოდათ, და ქისიყის სარდალი კნიაზ ანდრონიკოვი იქ დაჰსწრებოდა. წყალობითა ღვთისათა და ბედნიერებითა მათის იმპერატორების დიდებულებისათა ჰსძლივეს, გააქციევეს და მრავალნი ლეკნი მოსწყვიტნეს, რიცხვით ას ოთხმოცდაშვიდი... და აგრეთვე ჩუენნი ქისიყელნი მიუხდენ ამ ჰარელთა ლეკთა კაკის სოფლებსა, მრავალი სოფლის კაცნი მოკლეს და ოცდათხუთმეტი სული დაატყვევეს, და პირუტყვი სამი ათასზე მეტი მოიყუანეს“. შემდეგ ერეკლე პანინს წერს, რომ ლეკთა ამ აშლილობის მიზეზი ოსმალეთია. „ოსმალთა,— განაგრძობს ერეკლე,— მრავლის მიცემითა და ქადებითა ხუნძახის ბატონის გარდა და იმის ამყოლის კაცს გარდა, რაც დაღისტნის უფროსნი და ავაზაკნი ქურდნი ლეკნი არიან ჩუენს ქვეყანაში აგვისიეს, და რაც მტერობა შეუძლიათ ცდილობენ, და იმათგანნი გაპარვით ზოგნი ახალციხესაც მივიდნენ და იქიდან ჩუენს ქუეყანას ჰსცემენ“. ყოველივე ამის გამო ერეკლე უმაღლეს კარს მოახსენებდა: რუსეთმა „დაღისტნელი უფროსები და ქვეყნები“, რომელნიც „მისის იმპერატორების დიდებულების საფარველს ქუეშე შერიგებით იმყოფებიან“, როგორმე შეაშინოს ძალით, თუ სხვა რაიმე საშუალებით, რომ მათ ლეკები დააკავონ და აღარ გამოუშვან

საქართველოზე სარბევად[1]. 1770 წლის 10 ოქტომბრის თარიღით დაწერილ წერილში ერეკლე გრაფ პანინს კვლავ ატყობინებდა, რომ „ჰარელნი ლეკნი და თალაელნი, და ბელაქნელნი, რომელნიც კახეთის მამულში სახლობენ, ახლა აგვეშალნენ ამ ჩვენს ახალციხეზედ წარსვლისათვის, და ფრიადის წადიერებით არიან ოსმალთ მიდგომილნი რაც შეუძლიათ ყოვლითურთ". ერეკლე ამ წერილში აღნიშნავდა, რომ მარტო ჰარელების დასჯა ქართველებისათვის დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს, მაგრამ მათ დახმარებას უწევენ ერთმორწმუნე შარვანელები. ერეკლე იმედს გამოსთქვამდა, რომ იგი შეძლებს შარვანელების თავისთან შემორიგებას და მათი ჰარელებისაგან ჩამოშორებას, ოღონდ ხელმწიფე-იმპერატორმა საქართველოში მყოფ რუსთა ჯარს ნება დართოს, რომ მათ ამ ზამთარში, როდესაც დაღისტნელ ლეკებს თოვლი გზებს შეუკრავს და ვეღარ გადმოვლენ ჰარელების საშველად, ქართველებთან ერთად ილაშქრონ ჰარ-ბელაქანზე. რუსთა ჯარების სურსათით მომარაგებასაც მეფე თვითონვე კისრულობდა (ერთი თვის განმავლობაში). მოვიტანოთ თვით ერეკლეს სიტყვები: „მათი გარდახდევინება (ლაპარაკია ჰარელებზე — თ. პ.) ღვთით ზამთარში ადვილი არის ჩვენგან, მაგრამ შარვანელნი უშველიან ხოლმე, რადგანაც ერთსარწმუნოებისა არიან. მე იმ შარვანელებს ასე რიგად ვეცდები, რომ უფრო შემორიგებაზედ განვამტკიცო, და სხვა მეშველი — ზამთარია, ამათს მეტი არა ჰყავსთ: დაღისტნის ლეკებს თოვლი შეუკრავს გზასა, და, თუ მისის იმპერატორობის დიდებულების ჯარს ამ ზამთრობით ჩვენს ქვეყანაში მოუხდეს დგომა, თუ შეიძლებოდეს ბრძანება ჰქონდესთ აქ მყოფთ რუსეთის ჯართ, თუ ვამჯობინო, ერთად ვილაშქროთ ერთ თვეს ამ ჰარელთა და ბელაქნელებზედ;... პროვიანტსაც მე მივცემ უფასოდ ამ ერთი თვისას მათი იმპერატორების დიდებულების ჯარსა, თუ

---

1 Письмо царя Ираклия к гр. Н. И. Панину, от 9 октября 1770 года — Грамоты и другие исторические документы, относящиеся до Грузии. Том II, выпуск I, грузинские тексты. С 1768 по 1801 года под редакцией А. А. Цагарели: Санкт-Петербург, 1898, стр. 62—63.

არა და, ნება მათის დიდებულების ყოველად მოწყალე ხელმწიფისა არის; და რადგანაც რუსეთის დიდებულის ხელმწიფის ჯარი ჩვენთან იქნება, შირვანის ქვეყანას ასეთი შიში მიეცემათ, რომ იმათ ისინი ვეღარ უშველიან. მე ესენი ამისთვის მოვახსენე თქვენს მაღალს ღრაფობის ბრწყინვალებას, რომ ოსმალთა და დაღისტნელთა შეერთებისა დიდნი მიზეზნი ესენი არიან და შემწენი"[1]. ერეკლე წინასწარ კარგად ითვალისწინებდა ყველა იმ დაბრკოლებებს, რომელიც შეიძლებოდა ჰარ-ბელაქანზე ლაშქრობას წინ გადაღობებოდა. მას საჭიროდ მიაჩნდა ეს დაბრკოლებანი წინასწარვე აღმოეფხვრა, რომ შემდეგში ლაშქრობის საქმე გაადვილებულიყო. ასეთ დაბრკოლებად ერეკლეს მიაჩნდა ის მოსალოდნელი გაერთიანება, რომელიც შეიძლება ჰარელებსა და ყუბა-ხანს შორის მომხდარიყო. ამის გამო იგი ცდილობდა ყუბა-ხანის შემორიგებას, რომ ამით ჰარელებს მაშველი ძალა მოჰკლებოდათ. ჲი, რას წერს იგი 1770 წლის 2 დეკემბერს რუსეთში მყოფ თავად ზაალ ორბელიანს: „ჰარელნი და ყუბა, თუმცა არ ერთობენ, მაგრამ არცარასა კი მტერობენ; რითაც გზით და გვარით იყოს და შეიძლებოდეს უნდა პირველს მინისტრს მოხსენდეს შენგან, რომ რომლითაც გვარით იყოს ყუბა-ხანსა და ჩვენს შუა დოსტობის სიმტკიცე მოახდინოს და ჩვენთან განამტკიცონ. ეს საქმე დიაღ უცხო იქნება და ჰარელთ ამ მიზეზით მაშველი დაუძვირდებათ, და ძალი მოაკლდებათ, და ჩვენ რომ მტერზედ, -ღთით, გავილაშქრებთ, ისინი ჩვენის ქვეყნის მტერობაზედ მოსუსტდებიან"[2]. ზემოთ მოყვანილი დოკუმენტები მჭერმეტყველურად მოგვითხრობენ, თუ რაოდენ პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა ერეკლესათვის ჰარ-ბელაქნის საკითხს. მაგრამ რუსეთ-ოსმალეთის ომში ჩარევამ და რუსეთის ლაშქრის ორი წლის განმავლობაში საქართველოში მოქმედებამ ერეკლეს ვერავითარი სარგებლობა ვერ მოუტანა. მისი მრავალგზისი თხოვნები უმაღლესი საიმპერა-

---

1 Письмо царя Ираклия к гр. Н. И. Панину, от 10 октября 1770 года, см. Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, стр. 66.

2 Письмо царя Ираклия к кн. Заалу Орбелиани, от 2 декабря 1770 года, см. Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, стр. 67—68.

ტორო კარისადმი, რომ რუსთა ჯარს ნება მისცემოდა ქართველებთან ერთად ჭარ-ბელაქანზე ლაშქრობისა, უქმ სიტყვებად რჩებოდნენ. ის დიდი მიზანი (ჭარ-ბელაქნის შემოერთება), რომლის განხორციელებაც ერეკლეს რუსთა ჯარის დახმარებით ეწადა, მიუღწეველი დარჩა. მიუხედავად ამისა, მეფე ერეკლეს ამის შემდეგაც ერთი წუთითაც არ დაუკარგავს რწმენა და არ აუღია ხელი ჭარ-ბელაქნის გამოხსნაზე.

1773 წლის აპრილში, როდესაც ქართლ-კახეთის მეფის ელჩებმა, ლეონ ბატონიშვილმა და ანტონ კათალიკოსმა, პირველ მინისტრს, გრაფ პანინს წარუდგინეს პირობები, რომლითაც ერეკლეს სურდა რუსეთის მფარველობის ქვეშ შესვლა, მასში მტერთა მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოსაგან უსამართლოდ „წართმეული ადგილების“ დაბრუნების საკითხს მნიშვნელოვანი ადგილი ჰქონდა დათმობილი. მასში ხაზგასმული იყო ის გარემოება, რომ ამ „წართმეული ადგილების“ გამოხსნა და შემოერთება უნდა მომხდარიყო „ძალითა მისის დიდებულებისათა“ (ე. ი. რუსეთის იმპერატორის დახმარებით—თ. პ.). ამ მიზნით, ერეკლე რუსეთის იმპერატორს თხოვდა, რომ მას საქართველოში გამოეგზავნა ჯარი 4000 კაცის რაოდენობით. ეს ჯარი ერეკლეს ესაჭიროებოდა, ერთი მხრივ, ოსმალთა მიერ მიტაცებული სამცხე-საათაბაგოს გამოსახსნელად, ხოლო, მეორე მხრივ, ჭარ-ბელაქნის დასაპყრობად. ამის შესახებ აკად. პ. ბუტკოვის მიერ კავკასიის ახალი ისტორიისათვის შეგროვილ მასალებში პირდაპირ აღნიშნულია, რომ «царь Ираклий просил четырех тысяч войск на российском содержании, для защиты его от неверных и для немедленного завоевания Ахалцихе и отнятия у заалазанских лезгин кахетинских мест, которые они занимают»[1]. ქართველი ელჩები უმაღლეს საიმპერატორო კარს მოახსენებდნენ, რომ რუსეთის ხაზინის მიერ საქართველოში მყოფი ჯარის შესანახავად გაწეული ხარჯები ისევ ანაზღაურებულ იქნებოდა თვით ამ ახლად შემოერთებულ ქვეყნები-

---

1 П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть II, стр. 119, Санкт-Петербург, 1869 г.

დან რამოდენიმე წლის განმავლობაში: „როდესაც მისის დიდებულების კორპუსი, საქართველოში მისული, და მეფე ჩვენი ზოგად ბრძოლებით მტერს ჩვენის სამეფოს ნაწილს, რომელიც დღეს წართმეულია, კვალად წაართმევენ, რაც კორპუსზე ხაზინა დაიხარჯება ამ დაჭერილის ქვეყანიდამ რამდენსამე წელიწადს უკან ისევ სახელმწიფოს ხაზინაში უკუიზღვის". ქართველი პოლიტიკოსები, იმ მიზნით, რომ რუსეთი უფრო დაეინტერესებინათ ჭარ-ბელაქნის დაპყრობის საქმით, გრაფ პანინს უცხადებდნენ: იმ შემთხვევაში, თუ „კახეთის მამულები" შემოერთებულ იქნებოდა, მაშინ რუსეთის ხელმწიფის სასარგებლოდ ამ ადგილების მცხოვრებლებზე დაწესებულ იქმნებოდა გარკვეული გადასახადი, ყოველწლიურად თითო კომლ გლეხზე თოთხმეტი შაური, და აგრეთვე ორასი ფუთი აბრეშუმი. „თუ კახეთის მამულები, რომელიც წართმეული აქვს, დაიპყრობს ბედნიერებითა დიდებულებისა მისისათა, იმათგანაც თქმულისაებრ თვითოს გლეხის სახლითგან ათოთხმეტი შაური სახელმწიფოდ მიერთმეოდეს ყოველს წელიწადს, და კვალად ორასი ფუთი აბრეშუმი; და თუ ის მამულები მეტს შეიძლებენ, მეტი მოერთმის"[1].

ჭარ-ბელაქნის საკითხი გამოხატულებას პოულობს აგრეთვე 1783 წლის რუსეთთან დადებულ მფარველობით ტრაქტატში. ამ ტრაქტატის მეოთხე სეპარატულ არტიკულში საგანგებოდ იყო აღნიშნული, რომ „დიდებულება იმპერატორებისა მისისა აღჰსთქუამს, რათა დროსა ბრძოლისასა იხმაროსმცა ყოველი შემძლებლობაი მეცადინობისა ღონითა საჭურუჭლისათა, ხოლო დროსა მშვიდობისასა დაზავებისა მიერ უკმოქცევისათვის ქუეყანისა და ადგილთა მტერთაგან ქონებულთა და ძუელადვე სამეფოჲსა მიმართ ქართლისა და კახეთისა შერაცხილთა — ესენი უკუჳ დაჰშთებიან სამფლობელოდ მუნებურთა მეფეთა საფუძუჭლსა ზედა თქმულთა ჰაზრთასა, რომელნიცა ითქუნენ მფარუჭლობისათვის და უზენაესისა

---

[1] Представленные гр. Н. И. Панину царевичем Леоном и катол. Антонием условия, на каких царь Ираклий желал поступить под покровительство России — см. Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, стр. 91—92.

ხელმწიფებისა ყოვლისა რუსეთის იმპერატორთა"[1]. კახეთის სამეფოს მიმართ „ძუელადვე შერაცხილ" ადგილებში ჰარბელაქანიც იგულისხმებოდა. ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე ის გარემოება, რომ ტრაქტატის დადების დროს, 1783 წლის ივლისში, ქართლ-კახეთის მეფის რწმუნებულები იოანე მუხრან-ბატონი და გარსევან ჭავჭავაძე მოითხოვდნენ ერეკლეს მოხსენებას ტრაქტატის არტიკულებში შემდეგი ტიტულატურით: „მეფე ქართლისა, მეფე კახეთისა, მემკვიდრე მფლობელი სამცხე-საათაბაგოსი, მთავარი ყაზახისა, მთავარი ბორჩალოსა, მთავარი შამშადილისა, მთავარი კაკისა, მთავარი შაქისა და მთავარი შირვანისა, მფლობელი და მბრძანებელი განჯისა და ერევნისა"[2]. მიუხედავად იმისა, რომ ტრაქტატში ერეკლეს ასეთი ტიტულატურით მოხსენიება არ იქნა მიღებული[3], მაინც ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ის ფაქტი, რომ აქ ერეკლე იხსენიება, როგორც „მთავარი კაკის". ამაში ჩანს ერეკლეს მისწრაფება: ხაზი გაუსვას და გამოააშკარავოს თავისი უფლება კაკზე (კაკი ანუ იგივე ელისუს სასულთნო შეადგენდა ლეკთა მიერ კახეთის სამეფოსაგან მიტაცებული მიწა-წყლის აღმოსავლეთ ნაწილს). ტრაქტატის მეორე საიდუმლო პუნქტის თანახმად იმპერატორი „დაცვისათვის სამფლობელოჲსა ქართლისა და კახეთისა ყოვლით კერძო შეხებისაგან მეზობელთასა და სიმტკიცისათვის მხედრობისა მისისა უგანათლებლობისა"[4] — საქართველოში მუდმივ სამყოფად აგზავნიდა ორ ბატალიონ ქვეით ჯარს 4 ზარბაზნით. ერეკლე ტრაქტატით გათვალისწინებულ ამ რუსთა ჯარის საქართველოში შემოსვლაზე დიდ იმედებს ამყარებდა. უპირველეს ყო-

---

[1] Договор, постановленный между ея Императорским Величеством имп. Екатериной II и царем Карталинским и Кахетинским Ираклием вторым, 24 июля 1783 г., см. Цагарели, Грамоты, т. II, вып. I, стр. 109.

[2] იქვე, стр. 100.

[3] П. Бутков — Материалы для новой истории Кавказа, часть II, стр. 130.

[4] Договор 1783 г., см. Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, стр. 108—109.

ვლისა, იგი ფიქრობდა, რომ ახლა მაინც შესაძლებელი გახდებოდა ჰარ-ბელაქნის დაპყრობა. როგორც კი აღნიშნული ორი ბატალიონი რუსთა ჯარი 1783 წლის ნოემბერში საქართველოში შემოვიდა, ერეკლემ მაშინვე თხოვნით მიმართა გენერალ პავლე პოტიომკინს, რომ მოეხდინათ ჰარზე ლაშქრობა[1]. 1783 წელს ლაშქრობის მოწყობა ვერ მოხერხდა. 1784 წელს ერეკლემ კვლავ გაუმეორა თავისი თხოვნა პოტიომკინს და თან დამატებით კიდევ ექვსი პოლკი ჯარის გამოგზავნას თხოვდა გენერალს. როდესაც ამ ჯარის გამოგზავნაზე ერეკლემ უარი მიიღო, მაშინ მან პოტიომკინს თხოვა, რომ ჰარზე ლაშქრობა მოეხდინათ იმ ორი ბატალიონი ჯარით, რომელიც უკვე საქართველოში იმყოფებოდა. თავის მხრივ ერეკლე პირობას იძლეოდა, რომ გამოიყვანდა 4000 კაცს[2]. პოტიომკინი ერეკლეს არწმუნებდა: სასურველია ჰარზე ლაშქრობა მოწყობილიყო რუსთა ჯარის საქართველოში გაზრდის შემთხვევაში, რათა პირველი დარტყმისთანავე ლეკებს ეგრძნოთ რუსეთის იარაღის ძალა[3]. მაგრამ ერეკლე აღარ იცდიდა და დაჟინებით სთხოვდა პოტიომკინს, რომ რუსთა ჯარებს ნება მისცემოდა ჰარელებზე ლაშქრობისა. გადაწყდა ლაშქრობის მოწყობა 1784 წლის შემოდგომისათვის. ექსპედიციის ხელმძღვანელობა პოტიომკინმა ჩააბარა გენერალ-მაიორ სამოილოვს. 1784 წლის 4 ოქტომბერს გენერალ-მაიორი სამოილოვი რუსეთის ჯარებით ჭიზიყის სოფელ მაჩხაანში მოვიდა. 7 ოქტომბერს მას აქვე შეურთდა ერეკლე ქართველთა ჯარით. 14 ოქტომბერს რუსეთისა და ქართველების გაერთიანებულმა ლაშქარმა სოფ. მუღანლოსთან მდ. ალაზანი გადალახა და ლეკებს შეეტაკა. ბრძოლაში ჰარელები დამარცხებულ იქმნენ. მათი მხრით მოკლულ იქმნა 200, ტყვედ ჩავარდა 2. ჭართველებმა ბრძოლაში დაკარგეს 20 კაცი. რუსთა ჯარის დანაკლისი 17 კაცს შეადგენდა[4]. მაგრამ ამ ექსპედიციას რაიმე საგრძნობი შედეგები

---

1 П. Бутков — Материалы... II, стр. 157.

2 Н. Дубровин — «История войны и владычества русских на Кавказе», т. II, стр. 46, СПБ, 1886.

3 П. Бутков, Материалы, II, стр. 158.

4 იქვე.

ქართლ-კახეთის სამეფოსათვის არ მოჰყოლია. როგორც პ. ბუტკოვი აღნიშნავს: «Сей подвиг не принес ощутительной пользы... лезгины, и вообще Дагистанцы, оным действием лишь вздражнены»[1]. ჰარ-ბელაქნის საკითხი ამის შემდეგაც კვლავ ერეკლეს ყურადღების ცენტრშია. 1796 წლის გაზაფხულზე, როდესაც სპარსეთში ლაშქრობასთან დაკავშირებით, რუსთა ჯარები ამიერკავკასიის ფარგლებში შემოვიდნენ, ქართველი პოლიტიკოსების წრეებში კვლავ გაცოცხლდა რუსთა ჯარების დახმარებით ჰარ-ბელაქნის დაპყრობის იდეა. 1797 წლის 11 ივნისს ერეკლე რუსეთის სამეფო კარზე მყოფ მის ელჩს, გარსევან ჭავჭავაძეს წერდა: „მართალია აქ მყოფს რუსეთის მხედრობას ბრძანება მოუვიდა აქავ მოცდისა, მაგრამ მოქმედების ბრძანება აქვსთ, თუ არა, — არ ვიცი; ეცადე, რომ აქ მყოფს ჯარს ებრძანოს საფარში ჩვენთან გამოყოლა, რომ ჩვენ საზღვრებში და ჩვენს შინაგანს ყოველთვის მაშფოთებელს ჰარეთზე ვილაშქრებთ, და ესენიც თან გამოგვყვნენ“[2]. მაგრამ ერეკლეს ამჟამადაც იმედის გაცრუება ელოდა. იმპერატორმა პავლემ სპარსეთში ლაშქრობა მოშალა და რუსეთის ჯარებსაც ბრძანება მოუვიდა ამიერკავკასიის ფარგლებიდან გამოსულიყვნენ. რუსთა ჯარის მოსაღოდნელმა წასვლამ ქართლ-კახეთის მთავრობის წარმომადგენელნი ძალზე დააღონა. ისინი თავიანთ ელჩს გარსევან ჭავჭავაძეს წერდნენ, რომ ეშუამდგომლა მას იმპერატორის წინაშე რუსეთის ჯარების საქართველოში დატოვებაზე. 1797 წლის 11 ივნისს გარსევან ჭავჭავაძე იმპერატორ პავლესადმი წარდგენილ მოხსენებაში წერდა, რომ მეფე ერეკლე „და ყოველი ერი მისი ყოვლად ქვეშევრდომებრივ ითხოვენ, რათა მისცეთ უმაღლესი ბრძანება აწ საქართველოსა შინა მყოფსა რუსეთის მხედრობის დასსა, რომელ დაშთნენ მუნ ვიდრემდის აწინდელნი აღრეულნი გარემოებანი განვლიდნენ, და შემდგომად მისსა, ძალისამებრ სეპარატის არტიკურისა, შესაძლებელ არს დაშთნენ მუნ ოდენ რიცხვნი იგი, ვითარცა

---

[1] П. Бутков, Материалы..., т. II, стр. 158.

[2] Письмо Ираклия кн. Г. Р. Чавчавадзе, от 11 июня 1797 года. იხ. Грамоты..., т. II, вып. 1, გვ. 136.

ინებებს თქვენი იმპ. დიდებ. მსგავსად დანიშნულისა ტრაქტატისა ყოვლად მოწყალებით მუნ დაშთობის ბრძანებას"[1]. საქართველოში დატოვებული რუსთა ჯარის დახმარებით ქართველები ფიქრობდნენ, რომ უაღრესად გართულებულ საგარეო ვითარებასაც გამოისწორებდნენ და მათს „შინაგანს ყოველთვის მაშფოთებელ ჰარეთზე"-ც ილაშქრებდნენ. აი, რას ატყობინებს გარსევან ჭავჭავაძე იმპერატორის კანცლერს, თავად ა. ბეზბოროდკოს, 1797 წლის 18 სექტემბერს: „უკეთუ ნება იქმნების მოხედვად ყოვლად უმოწყალესითა კეთილმყოფობითა მეფესა ზედა ჩემსა და ერსა ზედა მისსა, ფიცით თქვენდამი ქვეშევრდომსა, მაშინ მე უმდაბლესად მოგახსენებ: ახლა უპირველესი სარგებელი მეფისა ჩემისა და ყოვლისა სამეფოჲსა მისისა მდგომარეობს მას შინა, რომ დავამდაბლოთ ახლონი მტერნი, მეზობელნი მისნი, ჰარს მცხოვრებელნი, რომლისათვისცა საჭირო არის, რომ ებრძანოსთ საქართველოში მყოფს რუსეთის იმპერატორის მხედრობას დაშთნენ დასაფარველად მეფისა ჩემისა და ერისა მისისა, და ამავ ზამთარ ერთათ საქართველოს მხედრობასთან ილაშქრონ ჰარელთა ზედა, ვინათგან ჰარელნი იგი გვშორვენ ჩვენ ოცდა ათის ვერსით, საცაც ზამთარი არ არის ცივი და არცა ძალუძს დაბრკოლება ჯარისა საქმესა შინა, და დროსა ზაფხულისასა არა ესრეთ შეიძლების; ამისათვის სჯობს, რომ საზოგადოსა სარგებლობისათვის ვიმოქმედოთ მათზედ ზამთრით"[2]. მაგრამ იმპერატორი პავლე ქართველების ამ თხოვნის დაკმაყოფილებაზე, როგორც ჩანს, სრულიადაც არ ფიქრობდა. 1797 წლის ნოემბერში რუსეთის ჯარებმა საქართველო დასტოვეს.

გიორგი XII ხანმოკლე მეფობის ხანაშიც საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწეების ერთ-ერთი სათხოვარი რუსეთის მთავრობისადმი იყო ის, რომ საქართველოში გამოგზავნილ ყოფილიყო რუსეთის მხედრობა და მათ ქართველ ჯართან ერთად ელაშქრათ ჰარ-ბელაქანზე. 1800 წელს გიორგი XII

---

1 Представление от кн. Г. Чавчавадзе имп. Павлу, от 11 июня 1797, см. Грамоты..., т. II, вып. 1, стр. 137.

2 Сообщение кн. Г. Чавчавадзе кн. А. А. Безбородко, от 18 сентября 1797, см. Грамоты..., т. II, вып. 1, стр. 141—142.

გარსევან ჭავჭავაძეს ატყობინებდა რა თავის სამეფოს შინაგან მდგომარეობას, სხვათა შორის წერდა: „თუმცა აქაურის გარემოების უწინარეს ამისა კიდეც მოგწერე შენ, გარნა ჯერ არს გამცნო პირველად სასარგებლონი იგი ჩვენში, რომლითათვისსა ადრითვე გთქმია, რომ მეზობელნი ჩვენნი ჭარელნი გვაწუხებენ ჩვენ მარადის“ და თანაც უმატებდა, რომ „თანაგაცს შენ მარადის გარჯა ხსენებულისა ჯარისათვის, რომ მოეცეს მას ბრძანება, რათა გამოგვყვეს ჩვენ მუნით, სადითმცა ითხოვს დამჭირნეობა“[1]. მაგრამ ამ ჯერადაც ჭარზე ლაშქრობა განუხორციელებელი დარჩა.

ამრიგად, მე-18 საუკუნეში საქართველოს პოლიტიკურ მესვეურთა ბრძოლა ჭარ-ბელაქნის დამორჩილებისათვის გამარჯვებით ვერ დასრულდა. ჭარ-ბელაქნის საკითხის გადაწყვეტა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული, ერთი მხრით, საქართველოსა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მუსლიმანური სახანოების ურთიერთობასთან, ხოლო, მეორე მხრივ კი, საქართველოოსმალეთის ურთიერთობასთან. მე-18 საუკუნეში ფეოდალურ საქართველოს არ აღმოაჩნდა ჭარ-ბელაქნის შემოერთებისათვის საჭირო ძალები. მე-19 საუკუნემ ჭარ-ბელაქნის საკითხი მემკვიდრეობის სახით მიიღო გადასაწყვეტად.

---

1 Письмо царя Георгия к кн. Г. Чавчавадзе, 1800, см. Грамоты..., т. II, вып. 1, стр. 170—171.

თავი III

ჭართველი გლეხის (ინგილოს) მდგომარეობა ჰარ-ბელაქანში

ჰარ-ბელაქნის ლეკთა ე. წ. მფლობელი თემები დამორჩილებული და დაპყრობილი კახელი გლეხის, ინგილოს მიმართ თავდაპირველად „ჯგუფური ანუ კოლექტიური სენიორიის“ როლს ასრულებდნენ. კახელი ფეოდალების ადგილი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ლეკთა ჯამაათებმა დაიჭირეს. მიუხედავად იმისა, რომ ავარელ ლეკთა თავისუფალი ჯამაათების შიგნით, ჯერ კიდევ შემორჩენილი იყო თემური წყობილების გადმონაშთები (თოხუმი, გვარი, ოჯახი), ისინი აშკარა ფეოდალური უფლებებით სარგებლობდნენ ინგილოების მიმართ[1]. დამპყრობელ ლეკებს არც უცდიათ და არც გააჩნდათ საიმისო უნარი, რომ აღმოსავლეთ კახეთში მათი მფლობელობის დამყარებამდე არსებული ფეოდალური ურთიერთობა მოესპოთ. პირიქით, ჩამოყალიბების დღიდან ლეკთა თავისუფალი თემები თვითონვე განიცდიან გადაგვარებას და კახეთის სამეფოში არსებული ფეოდალური ურთიერთობის გავლენას. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან უკვე აშკარად ჩანს მათი ფეოდალიზაციის პროცესი. ფეოდალიზაციის პროცესი შედარებით უფრო სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა ელისუს სასულთნოში, ვიდრე ჰარ-ბელაქნის თავისუფალ თემებში. ეს გამოწვეული იყო იმ გარემოებით, რომ კახელი ფეოდალების ხელისუფლების დაცემის შემდეგ მათი ფეოდა-

[1] თემური წყობილების ამ გადმონაშთების შესახებ იხ. И. Петрушевский — «Джаро-Белаканские вольные общества в первой трети XIX столетия», 1934, Тифлис, стр. 29, 31—34. და სხვებიც.

ლური უფლებები მიითვისეს არა წახურელ ლეკთა თავისუფალ თემებმა, არამედ ელისუს სულთნებმა და ბეგებმა, რომელნიც ნაკლებად იყვნენ დაკავშირებულნი ჯამაათურ და თოხუმურ გადმონაშთებთან, ყოველ შემთხვევაში ისე არა, როგორც ეს ჭარ-ბელაქნის თავისუფალ თემებში, სადაც კახელი ფეოდალების ადგილი ავარელ ლეკთა ჯამაათებმა დაიჭირეს[1]. XIX საუკუნის დასაწყისისათვის, კლასობრივი დიფერენციაციის გაღრმავება „ჯგუფური სენიორიის" შიგნით იმდენად შორს წავიდა, რომ ხდება ფეოდალური ზედაფენის გამოყოფა, რომელმაც მიითვისა სენიორული უფლებები ინგილოებზე. როგორც პროფ. ი. პეტრუშევსკი აღნიშნავს «к началу XIX в. «коллективная сеньерия» превратилась в юридическую фикцию»[2]. საქეშქელო გადასახადებსაც ინგილოები თავდაპირველად მთელი თავისუფალი თემის სასარგებლოდ იხდიდნენ. შემდეგში, როდესაც ხდება თემის სოციალური დანაწევრება, საქეშქელო გადასახადების აკრეფის უფლება გახდა ლეკთა ცალკეული გვარების, ოჯახების და ცალკეული პირების კერძო საკუთრება. ლეკებს შეეძლოთ მისი გასხვისება, გაყიდვა. ასე მაგალითად, სოფელ ბელაქანში მცხოვრებ ლეკებმა თითქმის უმრავლესობამ გაყიდა საქეშქელო შემოსავლის აღების უფლება[3]. მე-19 საუკუნეში დარჩენილი იყო მხოლოდ ლეკთა ერთადერთი თემი, რომელშიაც საქეშქელო სოფლებიდან აღებული შემოსავალი ეკუთვნოდა არა რომელიმე კერძო ან ცალკეულ პირს, არამედ მთელ თემს. ეს იყო ჯინიხის ლეკთა თავისუფალი თემი. ამ თემში შემავალ ლეკებმა, როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, «не могли, или не сочли нужным разделить принадлежавшия им земли между отдельными личностями, а предпочли владеть и пользоваться ими сообща»[4].

1 И. Петрушевский — «Джаро-Белаканские вольные общества в первой трети XIX столетия». 1934, Тифлис, стр. 76.

2 И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества, стр. 42.

3 იხ. Центральный государственный архив Дагестанской АССР, ф 90, оп. 1, ед. хр. 63, лл. 24—25.

4 ცსსა, ფ. 5, აღწ. 1, საქმე 8254, ფურც. 12.

სანამ უშუალოდ ინგილოთა მდგომარეობის გაშუქებაზე გადავიდოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ჩვენი ყურადღება შევაჩეროთ ლეკთა თავისუფალი თემების შიგნით მომხდარი სოციალური დიფერენციაციის შედეგად გამოყოფილ ფეოდალურ ზედაფენაზე და ამ ზედაფენაში ყოფილი კახელი ფეოდალების არსებობის შესახებ. აღსანიშნავია, რომ ჭარ-ბელაქნის ისტორიის მკვლევარნი: დ. ბაქრაძე, ს. ესაძე, ვ. ივანენკო, ი. ლინევიჩი, ს. ავალიანი უარყოფენ ლეკთა თავისუფალი თემების შიგნით სოციალურ დიფერენციაციას და მასში ფეოდალური ზედაფენის გამოყოფას. ამ ისტორიკოსების წარმოდგენით, ლეკთა თავისუფალი თემების სოციალური ურთიერთობანი თითქოს ერთ წერტილზე იყო გაყინული. ისინი ვერ ამჩნევდნენ იმ ცვლილებებს, რომელიც თავისუფალ თემთა შიგნით ხდებოდა მათი აღმოსავლეთ კახეთში ჩამოყალიბების დღიდან. ჭარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალ თემებს ისინი გვიხატავენ, როგორც ერთ მთლიან სოციალურ ერთეულს, რომლის წევრებიც ერთმანეთში თანასწორი იყვნენ და დემოკრატიული უფლებებით სარგებლობდნენ. ასე მაგალითად, ვ. ივანენკო წერს, რომ «правящая власть и права гражданства принадлежали только лезгинам, которые не дробясь ни на какия сословия, были все равны между собою»[1] ასეთივე შეხედულებებისაა ს. ავალიანი, იგი აღნიშნავს, რომ ჭარ-ბელაქანში «верховная власть принадлежала всему лезгинскому народу»[2]. სრულიად უგულებელყოფენ ეს ისტორიკოსები აგრეთვე, ჯერ ლეკთა „ჯგუფური სენიორიის“, ხოლო შემდეგში მისგან გამოყოფილ ფეოდალური ზედაფენის შემადგენლობაში ყოფილი კახელი ფეოდალების არსებობის ფაქტს. მათი აზრით, ჭარ-ბელაქანში გაბატონებულ და პრივილეგირებულ ჯგუფს მხოლოდ ლეკები შეადგენდნენ და მხოლოდ ისინი სარგებ-

---

1 В. Иваненко — Гражданское управление Закавказьем, см. Утверждение русского владычества на Кавказе, том. XII, Тифлис. 1901, стр. 269.

2 С. Авалиани — «Крестьянский вопрос в Закавказье», т. III. Одесса, 1914, стр. 119.

ლობდნენ დამორჩილებული კახელი გლეხების — ინგილოებისაგან გადასახადების აკრეფის უფლებით. ისინი აღარ იქვლევენ, თუ რა იგულისხმებოდა ტერმინ „გაბატონებულ ლეკის“ ქვეშ. პროფ. ი. პეტრუშევსკის სწორად აქვს გაგებული ჰარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალი თემების სოციალური სტრუქტურა: შემჩნეული აქვს მათში მომხდარი კლასობრივი დიფერენციაცია, აღნიშნავს ფეოდალური ზედაფენის გამოყოფის ფაქტს.[1] მაგრამ არც პეტრუშევსკი ითვალისწინებს ამ ფეოდალური ზედაფენის შემადგენლობაში ქართველი ფეოდალების არსებობას. მისი შეხედულებით, ფეოდალურ ზედაფენაში მხოლოდ ავარელი ლეკები შედიოდნენ[2]. ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მასალების შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ ლეკი აღალარის როლში ხშირად ყოფილი კახელი თავადი გამოდის. ჩვენ თავის ადგილას აღვნიშნეთ, რომ კაკ-ენისელის მთის ძირა სოფლების მკვიდრი ქართული მოსახლეობა, ავარელი ლეკების აქ ჩამოსახლების შემდეგ გალეკდა, ეთნიკურად შეერწყო მათ. ამ გარემოებით აიხსნება ის ფაქტი, რომ როდესაც „ზაქათალის კომისია“ ჰარ-ბელაქანში მუსლიმანური მაღალი წოდების უფლებებს არკვევდა, პრეტენდენტთა შორის მრავალნი აღმოჩნდნენ ისეთნი, რომელნიც თავიანთ თავს კახელი თავადების ჩამომავლებად სთვლიდნენ. ამის საილუსტრაციოდ ჩვენ ბელაქნის თემში მცხოვრები გალაჯოვები გამოგვადგებიან. „ზაქათლის კომისიის“ მიერ 1873 წლის 5 თებერვალს შედგენილ 58-ე ჟურნალში აღნიშნულია, რომ იმ პრეტენდენტთა შორის, რომელნიც იბრძვიან წოდებრივი და საადგილმამულო უფლებების დასამტკიცებლად, ერთ-ერთი პირველთაგანი არიან გალაჯოვების გვარის წარმომადგენელნი. ამ გვარის ერთ-ერთი წევრი, ალექსანდრე გალაჯოვი, კომისიის წევრებს უცხადებდა, რომ მათი წინაპრები იყვნენ კახელი თავადები — ვაჩნაძეები. კერძოდ იგი ეკუთვნის თურქაეხოსრო ვაჩნაძის შვილს, ადამ ვაჩნაძის ჩამომავლობას. ამის

---

[1] И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества, стр. 41—43.

[2] იქვე, გვ. 58.

დამამტკიცებელი საბუთი მან წარუდგინა 1862 წელს ე. წ. „ბეგთა კომისიას“. ეს საბუთი წარმოადგენდა კახეთში მცხოვრებ თავად ვაჩნაძეების მოწმობას იმის შესახებ, რომ ბელაქნელი გალაჯოვები სინამდვილეში ვაჩნაძეების ჩამომავალნი არიან, და რომ კერძოდ, ალექსანდრე გალაჯოვი არის ადამ ვაჩნაძის შთამომავლობის მე-5 თაობის წარმომადგენელი[1]. ალექსანდრე გალაჯოვი, როგორც ერთ-ერთი წარმომადგენელი ბელაქნის თემიდან, აცხადებდა რომ სოფ. ბელაქანი არსებობს უხსოვარ დროიდან, და წარმოადგენს მათი გვარის კუთვნილებას კახთა მეფის, ლევანის დროიდან, რომელმაც ბელაქანი მთელი თავისი მიწებით ვაჩნაძეებს უწყალობა სამემკვიდრეოდ. ქრისტიანობამ ბელაქანში შესუსტება იწყო იმ განუწყვეტელი ბრძოლების გამო, რომელსაც საქართველო აწარმოებდა მუსლიმანურ სახელმწიფოებთან[2]. ხოლო შემდეგში, როდესაც ლეკებმა დაიპყრეს კახეთის სამეფოს აღმოსავლეთი ნაწილი, ბელაქანში მცხოვრებმა ქრისტიანებმა აქაურობა დატოვეს და გაიხიზნენ იმ ადგილებში, რომლებიც მუსულმანებს არ ჰქონდათ დაკავებული. აქ დარჩნენ მხოლოდ შეძლებული ხალხი, რომელთაც იმ მიზნით, რომ შეენარჩუნებინათ თავისი ქონება, უღალატეს მამა-პაპურ სარწმუნოებას და მიიღეს მუსლიმანობა. ასეთ რენეგატთა რიცხვში, — აღნიშნავს ალექსანდრე გალაჯოვი, — იყო ჩემი წინაპარი ადამ ვაჩნაძეც[3]. ამის შემდეგ ვაჩნაძეები შევიდნენ ავარელი ლეკების თოხუმების შემადგენლობაშიც. კერძოდ, როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, ვაჩნაძეები (შემდეგში გალაჯოვებად წოდებულნი) ეკუთვნოდნენ ბელაქნის თემის, თებელის თოხუმს[4]. ნადირ-შაჰის ჰარ-ბელაქანში ლაშქრობის დროს, — განაგრძობს ალექსანდრე გალაჯოვი, — თავად ადამ ვაჩნაძის გლეხებმა მიატოვეს თავიანთი კარმიდამო და კახეთის დასავლეთ ნაწილში გაიქცნენ. როდესაც ჰარ-ბელაქანში კვლავ მშვიდობიანობა დამყარდა, მაშინ თავად ვაჩნაძემ მოიწვია ყაზახისა და ბორჩალოს თათრული დისტანციე-

---

[1] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 253—254.
[2] იქვე, ფურც. 264.
[3] იქვე, ფურც. 265.
[4] იქვე, ფურც. 255.

ბიდან მუღალები, ხოლო ენისელის ინგილოური სოფლებიდან კი ინგილოები და მიუჩინა მათ გარკვეული ადგილი დასასახლებლად. თითოეულ კომლს მან მიუზომა აგრეთვე მიწის ნაკვეთი სახნავ-სათესად; ეს გადმოსახლებული მუღალები და ინგილოები იწოდებოდნენ რაიათებად და ვალდებულნი იყვნენ ვაჩნაძეების სასარგებლოდ ეხადათ გადასახადები[1]. ბელაქნის თემის რწმუნებულები დაკითხვისას აღნიშნავდნენ, რომ ჰარ-ბელაქანში რუსთა ხელისუფლების დამყარებამდე (ე. ი. 1830 წლამდე) გალაჯოვები ფლობდნენ მრავალრიცხოვან გლეხებს და ხალხშიც დიდი გავლენით სარგებლობდნენ. მათ პატივს სცემდნენ არა მარტო ბელაქანში, არამედ მეზობელ სოფლებშიც[2]. სოფელ თალას მცხოვრები, რამაზან-აღა იურგულ-აღა-ოღლი, რომელიც კომისიის მიერ სპეციალურად იყო გამოძახებული, როგორც ბელაქნის უბნის ყოფილი მსაჯული, კარგად ახსოვდა რა ბელაქნის თემის აღალარებისა და მუღალების ურთიერთდამოკიდებულება, აღნიშნავდა: ბელაქანი სინამდვილეში გალაჯოვების სამფლობელოს წარმოადგენდა, მათ ჰყავდათ მრავალი რაიათები, რომელნიც მათ სასარგებლოდ გადასახადებს იხდიდნენ[3]. გალაჯოვები გამოირჩეოდნენ შესანიშნავი ჭკუითა და გონებით, რის გამოც მამასახლისად ხალხი ყოველთვის მათი გვარის წევრებს ირჩევდნენ[4]. ბელაქნის თემში მცხოვრები, ვაჩნაძე-გალაჯოვების გვარის ისტორიის მაგალითზე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ჰარ-ბელაქნელ აღალარებში, ავარელ ლეკების გვერდით, ჩვენ გვხვდება აგრეთვე ყოფილი კახელი თავადები, რომელნიც ისეთივე ფეოდალური უფლებებით სარგებლობდნენ ინგილოების მიმართ, როგორც თვით ლეკები. ისინი აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდნენ ქვეყნის მართვა-გამგეობაში (ირჩევდნენ მამასახლისად და სხვა). ამის მსგავსი ფაქტი ჩვენ სხვაც შეგვიძლია მოვიყვანოთ. სოფელ მაწეხში მცხოვრები საფარ-შაბან-ოღლი, როგორც 1862 წლის კომისიის მასალები-

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 265—266.
2 იქვე, ფურც. 256.
3 იქვე, ფურც. 260.
4 იქვე.

დან ჩანს, წარმოშობით ქართველი თავადი იყო. მისი წინაპარი იყო ვინმე ივანე თავად-ოღლი. მათი გვარი ხალხში ცნობილი იყო „თავად-უშაღის“ ანუ როგორც მას კომისია განმარტავს, თავადიშვილების (детей Тавада) სახელწოდებით[1]. თავად-უშაღის გვარეულობა «подобно прочим агаларам страны был вольным и свободным... и вместе с Джарскими, Белоканскими, Мацехскими и Катехскими агаларами, участвовал в народном управлении и решении, относящихся до народа дел»[2]. ამავე სოფლის მცხოვრები, ჰაჯი-ჰაჯიევ რაჯაბ-ოღლის წინაპრები ქართველი ზურაბიშვილები იყვნენ. ზურაბიშვილები მაწეხში ცნობილნი იყვნენ როგორც ერთ-ერთი ყველაზე უფრო პატივსაცემი ხალხი. «они, как владетели пользовались богатством, казною, добротою и крестьянами»[3].

ახლა შევეხოთ გაბატონებულ ლეკებსა და დამორჩილებულ ინგილოებს შორის არსებულ ურთიერთობას. რუსული ოფიციალური წყაროები, დამოკიდებულების იმ ფორმას, რომელიც აღმოსავლეთ კახეთში ქართველთა ბატონობის მოშლისა და აქ ლეკთა მფლობელობის დამყარების შემდეგ არსებობდა, ლეკებსა და ყოფილ კახელ გლეხს — ინგილოებს შორის იხსენიებენ ე. წ. „ქეშქელის“ სახელწოდებით. ზაქათალის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის 46-ე ჟურნალში აღნიშნულია, რომ ლეკებმა დაიპყრეს რა აღმოსავლეთი კახეთი და ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობა — ინგილოები დახარკეს, მათ ინგილოების მიერ დაკავებულ მიწებს საქეშქელო მიწები უწოდეს, ხოლო ხარკს, რომელსაც ინგილოები ლეკების სასარგებლოდ იხდიდნენ, ასევე საქეშქელო გადასახადი უწოდეს[4]. ტერმინ „ქეშქელის“ ზუსტი განმარტება მეტად ძნელი ხდება. იგი სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს ქერს, ქერის მინდორს, ქერის ყანას, შემდეგში იგი სარწყავი მიწის ნაკვეთსაც ეწოდება. პროფ. ი. პეტრუშევსკის

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 28—29.

2 იქვე.

3 იქვე, ფურც. 30.

4 ვ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 536.

გადმოცემით, თვით ჰარ-ბელაქანში ქეშქელი ეწოდებოდა სარწყავ არხს, აქედან გამომდინარე იგი ერქვა აგრეთვე სარწყავ მიწებსაც[1]. ზაქათალის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისია ქეშქელის ინსტიტუტს ასე განმარტავს: სიტყვა „ქეშქელი" ნიშნავს შემოსავალს, რომელსაც ლეკი (აღა) იღებდა ინგილო გლეხისაგან. თვით მოქეშქელე გლეხისათვის კი „ქეშქელი" წარმოადგენდა განსაზღვრულ წილს სათემო მიწებში[2]. ლეკი აღალარების უფლებები საქეშქელო მიწებზე, როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, შემდეგი სახით წარმოგვიდგება: 1. ლეკებს არ შეეძლოთ მოეხნათ ინგილოს სარგებლობაში არსებული საქეშქელო მიწის ნაკვეთი, რომლიდანაც ისინი გარკვეულ შემოსავალს იღებდნენ, 2. ლეკს არ შეეძლო მოქეშქელე გლეხის და მისი კანონიერი მემკვიდრეების საქეშქელო მიწის ნაკვეთიდან აყრა. მას უფლება ჰქონდა მხოლოდ საქეშქელო გადასახადის აღებისა, 3. მოქეშქელე ინგილო გლეხის სიკვდილის შემდეგ, იმ შემთხვევაში თუ მას არ ჰყავდა კანონიერი მემკვიდრეები, საქეშქელო მიწის ნაკვეთი გადადიოდა არა ლეკის განკარგულებაში, არამედ სასოფლო თემის ხელში, რომელიც თავისუფლად დარჩენილ ნაკვეთს გადასცემდა მსურველს ამავე სოფლიდან, იმ პირობით, რომ იგი აუცილებლად გადაიხდიდა საქეშქელო გადასახადს (ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ იურიდიულად მთელი მიწების მესაკუთრედ ითვლებოდა ავარელ ლეკთა თავისუფალი თემი). ჰარელი რწმუნებულების სიტყვით, უპატრონოდ დარჩენილ საქეშქელო მიწის ნაკვეთს სხვა პირზე გადაცემისას, საჭირო იყო ლეკი აღასაგან თანხმობის აღება. იმ შემთხვევაში, თუ მსურველი არ აღმოჩნდებოდა, მაშინ თავისუფალი საქეშქელო მიწის ნაკვეთი რჩებოდა სასოფლო თემის სარგებლობაში. მისი დამუშავება ხდებოდა რიგრიგობით, თითოეული კომლის მიერ და საქეშქელო გადასახადებსაც ესენი იხდიდნენ ლეკის სასარგებლოდ[3]. საერთოდ, „ზაქათლის კომისიის" დასკ-

---

1 И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества.... стр. 46.

2 ვ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 537.

3 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 236—246. „ზაქათლის კომისიის" ჟურნალი № 57, 1873 წ. 27/1.

ენით ლეკების უფლება ინგილოებით დასახლებულ საქეშქელო მიწებზე, მდგომარეობდა ამ მიწებიდან მხოლოდ გადასახადების აღებაში[1]. საქეშქელო მიწა ინგილო გლეხის სრულ განკარგულებაში იმყოფებოდა[2]. ლეკი აღალარები ინგილო გლეხის შინაურ ცხოვრებაში არ ერეოდა, იგი მისგან მხოლოდ საქეშქელო გადასახადებს და ვალდებულებების შესრულებას მოითხოვდა[3]. საქეშქელო მიწა გადადიოდა მემკვიდრეობით: შამიდან შვილზე. პირდაპირი მემკვიდრეები თუ არ იყვნენ, მაშინ იგი შორეულ ნათესავებს რჩებოდა. ინგილო გლეხს შეეძლო თავისი საქეშქელო მიწის ნაკვეთის გასხვისება, უფრო სწორად რომ ვთქვათ, მას შეეძლო გაეყიდა საქეშქელო მიწით სარგებლობის უფლება იმ პირობით, რომ მსყიდველი წესიერად გადაუხდიდა ლეკ აღას გადასახადებს. ასეთ შემთხვევაში ინგილო გლეხს ლეკისაგან ნებართვა უნდა აეღო[4]. საქეშქელო მიწის ნაკვეთის გაყიდვისას საჭირო იყო გარკვეული წესის დაცვა. უპირველეს ყოვლისა ეს წესი მდგომარეობდა იმაში, რომ გამყიდველი ვალდებული იყო გამოეცხადებინა, იყო თუ არა მსურველი საქეშქელო მიწის ნაკვეთის ყიდვისა მის თანასოფლელებში, რომელსაც უპირატესობა ენიჭებოდა სხვა, გარედან მოსულ მყიდველთან შედარებით. საქეშქელო მიწის ნაკვეთი, რომელიც დაბეგრილი იყო საადგილმამულო გადასახადებით, შეიძლება გაყიდულიყო მყიდველზე საქეშქელო გადასახადების ვალდებულების გადასვლით ან არ გადასვლით. მაგრამ როგორც რწმუნებულები აღნიშნავდნენ, საადგილმამულო გადასახადებით დაბეგრილი საქეშქელო მიწის ნაკვეთის გაყიდვა ისე, რომ მსყიდველზე არ გადასულიყო საქეშქელო გადასახადების ვალდებულება, ძალზე იშვიათი იყო. ასეთ რამეს შეიძლება ადგილი ჰქონოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც მოქეშქელე გლეხი ყიდდა მის განკარგულებაში მყოფ საქეშქელო მიწის ნაკვეთს არა მთლია-

---

1 მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 538.

2 Центральный государственный архив Дагестанской АССР, ф. 90, оп. 1, ед. хр. 63, лл. 24—25.

3 იქვე.

4 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.

ნად, არამედ ნაწილს და თვითონვე იტოვებდა წინანდელი საქეშქელო გადასახადების ვალდებულებასაც[1]. ლეკები თუმცა იურიდიულად არ ცნობდნენ ინგილო გლეხის ამ უფლებას, მაგრამ ფაქტიურად ეს ასე იყო[2]. მოქეშქელე ინგილო გლეხს შეეძლო გამოესყიდა თავისი საქეშქელო მიწის ნაკვეთი. გამოსყიდულ საქეშქელო მიწის ნაკვეთზე ლეკს უკვე ხელი აღარ მიუწვდებოდა. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ინგილო გლეხი, ქეშქელის გამოსყიდვის მეტად მძიმე პირობების გამო (ქეშქელის სიძვირე), იშვიათად თუ სარგებლობდა ამ უფლებით. ასე მაგალითად, ჯინიხის თემში შემავალი ინგილოური სოფლის ლალა-ფაშას რწმუნებულები აღნიშნავდნენ, რომ მათ სოფელში ქეშქელის გამოსყიდვის მხოლოდ ერთი შემთხვევა იყო და მაშინაც მხოლოდ ნახევარი (1/2) ქეშქელი გამოისყიდეს[3]. თუმცა საქეშქელო მიწის ნაკვეთები, როგორც თვით მოქეშქელე გლეხები აღნიშნავდნენ, მათ სრულ განკარგულებაში იმყოფებოდა, მაგრამ მოქეშქელე გლეხების განკარგულება საქეშქელო მიწის ნაკვეთების მიმართ, პრაქტიკაში მეტნაკლებად შეზღუდული იყო ჭარ-ბელაქანში ჯერ კიდევ არსებული სათემო მიწისმფლობელობის წესით. ეს შეზღუდვა უმთავრესად სახნავ მიწებს ეხებოდა. შეზღუდვა მდგომარეობდა იმაში, რომ საქეშქელო მიწის ნაკვეთი არ იმყოფებოდა ერთი და იმავე მოქეშქელე გლეხის მუდმივ სარგებლობაში. ძველი თემიდან შემორჩენილი იყო მიწების ხელახალი გადანაწილება ყოველწლიურად. ალიაბადის ანუ ენისელის ჯგუფის ინგილოურ სოფლებში ასეთ გადანაწილებას აწარმოებდა ჭარის ჯამაათი: იგი ახდენდა მიწების ხელახალ დაყოფას ყოველწლიურად ქეშქელებად და ურიგებდა მოქეშქელე გლეხებს. ჯამაათივე ადგენდა, თუ ამა და ამ წელს, სახელდობრ რომელი მიწები უნდა მოხნულიყო, რომელზე ბრინჯი დაეთესათ, რომელი დაეტოვებინათ დასასვენებლად, სათიბად და სხვ.[4]. დამახასიათებელია, რომ საქეშქელო მიწე-

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 64.
2 ვ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 538.
3 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.
4 იქვე, საქმე 12, ფურც. 40.

ბის ასეთი ყოველწლიურად ხელახალი გადანაწილება ეხებოდა გამოსყიდულ ქეშქელსაც. გამოსყიდული საქეშქელო ნაკვეთის მფლობელი გლეხი ანუ როგორც მას წყაროები უწოდებენ უზდენი, დანარჩენ მოქეშქელე გლეხებთან ერთად მონაწილეობას იღებდა მიწების ყოველწლიურ გადანაწილებაში[1].

აღსანიშნავია, რომ სათემო მიწისმფლობელობის წესი და ამ წესისათვის დამახასიათებელი მიწების პერიოდული გადანაწილება საქართველოშიც არსებობდა. თემური მიწათმფლობელობა საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობის პირობებში, საუკუნეების მანძილზე განაგრძობდა არსებობას. სათემო მიწათმფლობელობის ზოგი გადმონაშთი საქართველოს მთელ რიგ რაიონებში, კერძოდ კახეთში, არათუ მე-19 საუკუნის, არამედ თვით ოქტომბრის რევოლუციამდე და მის შემდეგ კოლექტივიზაციის გატარებამდეც კი აქა-იქ არსებობდა. ჭარ-ბელაქანში არსებული ე. წ. საქეშქელო დამოკიდებულების (რომელიც დამყარებული იყო ფეოდალური ურთიერთობის ნიადაგზე და რომელშიც, როგორც ვნახეთ, შემორჩენილი იყო თემური მიწათმფლობელობის წესი) ანალოგიებს პროფ. ი. პეტრუშევსკი ეძებს ერთი მხრივ, დას. ევროპის ფეოდალურ ქვეყნებში, ხოლო მეორე მხრივ კი, წინა და შუა აზიის ქვეყნებში[2]. ჩვენის აზრით, უფრო მიზანშეწონილია, რომ საქეშქელო დამოკიდებულების ფესვები თვით ფეოდალურ კახეთში ვეძებოთ.

ინგილო გლეხის საქეშქელო მიწის ნაკვეთი შეიცავდა საკარმიდამო და სახნავ-სათეს მიწებს. საკარმიდამო მიწა შედგებოდა: გლეხის საცხოვრებელი სახლისა, ეზოსა და სხვადასხვა სამეურნეო ხასიათის ნაგებობისაგან. მასში შედიოდა აგრეთვე ბაღები — თუთის ხის, ვენახის, ხილის და ე. წ. კურუხი, რომელიც უმთავრესად სათიბ ადგილად იყო განკუთვნილი[3]. საარქივო მასალებში საქეშქელო მიწის ნაკვეთი ასეა განმარტებული: «Кешкел—место, занятое одним или несколь-

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 88—91.

2 И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества... стр. 47.

3 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.

кими семействами под домом, садом и другим хозяйственными заведениями, а также под пашнями»[1]. საქეშქელო მიწის ნაკვეთში შემავალი საკარმიდამო მიწის სიერცე შეადგენდა 4-დან 6 თაღარამდე, ხოლო სახნავი მიწის ფართობი კი 6-დან 12 თაღარამდე აღწევდა (თაღარი ამ შემთხვევაში მიწის საზომი ერთეულია: მიწის ფართობი, რომელიც 1 თაღარს მოსავალს იძლევა, თაღარი = $7\frac{1}{2}$ ფუთს) — საშუალო რიცხვი 9 თაღარი იყო[2]. მაგალითისათვის აღებულია ინგილოური სოფელი კახი (ელისუს სასულთნოში). ზოგიერთი მცირე მიწიანი ინგილო გლეხის საკარმიდამო მიწა $\frac{1}{2}$ თაღარი იყო[3]. თუ სახნავი მიწებით სარგებლობა ერთგვარად ადათით იყო შეზღუდული, სამაგიეროდ საკარმიდამო მიწა მოქეშქელე გლეხის სრულ საკუთრებას წარმოადგენდა. ინგილო გლეხს შეეძლო მისი გაყიდვა — ლეკი აღასაგან ყოველგვარი ნებართვის აღების გარეშე[4]. შემჩნეულია, რომ ინგილო გლეხის განკარგულებაში მყოფი საქეშქელო მიწის ნაკვეთის საშუალო სიდიდე საგრძნობლად ნაკლები იყო მუღალის ქეშქელზე[5]. თავდაპირველად ქეშქელთა რაოდენობა შეესატყვისებოდა ამა თუ იმ სოფელში მოსახლე ინგილო გლეხთა კომლებს, ე. ი. თითოეული კომლი ფლობდა ერთ მთლიან ქეშქელს. მაგრამ შემდეგში, მოსახლეობის ზრდა, ქეშქელების ყიდვა-გაყიდვა, მისი გადასვლა მემკვიდრეების ხელში, მთლიანი კომლების დაყოფა და სხვა, იწვევდა ქეშქელების არა თანაბარ განაწილებას, როგორც თვით ქეშქელმფლობელ ლეკებს შორის, ასევე მოქეშქელე გლეხებს შორისაც. ზოგიერთი ლეკი ფლობდა რამოდენიმე ქეშქელს, ზოგიერთი კი ქეშქელის ნაწილს. ზოგიერთი გლეხის სარგებლობაში იმყოფებოდა ერთი მთლიანი ქეშქელი, ზოგჯერ ორიც კი, ამავე დროს ზოგიერთი გლეხი მხოლოდ ქეშქელის $\frac{1}{4}$ ნაწილს ამუშავებდა[6]. ხდებოდა მთლიანი

---

1 ცსსა, ფ. 240, აღწ. 1, საქმე 572, ფურც. 203—210.

2 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1., საქმე 12, ფურც. 37.

3 იქვე, ფურც. 62.

4 შ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქნის შესახებ. გვ. 548.

5 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 37.

6 შ. დუმბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 491.

საქეშქელო ნაკვეთების დაქუცმაცება და დანაწილება ახალ გლეხურ კომლებს შორის. მე-19 საუკუნეში, როგორც „ზაქათლის კომისიამ“ გამოარკვია, იშვიათი იყო ისეთი კომლი, რომელიც ერთ მთლიან ქეშქელს ჰფლობდა. უმრავლეს, შემთხვევაში ერთი ქეშქელით სარგებლობდა 8 და უფრო მეტი კომლიც[1]. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენდა ჭარის თემში შემავალი ინგილოური სოფელი ითი-თალა. ეს სოფელი შეიქმნა გვიან, მე-19 საუკუნეში (1863 წ.) და ამიტომ მასში ქეშქელთა რაოდენობა კომლთა რაოდენობას ემთხვეოდა[2]. სოფელ ითი-თალას მაგალითზე ჩვენ შეგვიძლია წარმოდგენა ვიქონიოთ ქეშქელთა თავდაპირველ განაწილებაზე კომლებს შორის. ინგილოები იმ მეურნეობის გარდა, რომელსაც ისინი სოფელში, თავიანთ საქეშქელო მიწის ნაკვეთზე მისდევდნენ, ეწეოდნენ აგრეთვე გარე მეურნეობასაც ხუტორებზე ანუ ბინებში. სახუტორო მეურნეობა განსაკუთრებით განვითარებული იყო ელისუს სასულთნოს ინგილოურ სოფლებში. სულთანი და ბეგები მხარს უჭერდნენ ინგილოების მიერ ბინების გაჩენას, რადგანაც მიწები, რომლებიც ტყით იყო დაფარული და არავითარი სარგებლობა არ მოჰქონდა, ამიერიდან შემოსავლის წყაროდ ხდებოდნენ. ახლად გაჩენილ ბინაზე თავდაპირველად ყველა მსურველს იღებდნენ; მაგრამ შემდეგში თანდათანობით ხდებოდა დაჯგუფებები ისე, რომ ერთ მთლიან ქეშქელზე მოსახლე გლეხებს, უმეტეს შემთხვევაში ნათესავებს, თავიანთი გარე მეურნეობა ჰქონდათ ერთად, ერთ ბინაზე და აქ სხვა მსურველს დასახლებისა და ბინის გაჩენის ნებას არ აძლევდნენ. ინგილოებს ბინებში საყანე ადგილებს გარდა, ჰქონდათ კარმიდამოც, რომელშიც ზამთრის პერიოდში მთელი ოჯახით ცხოვრობდნენ. საკარმიდამო მიწებისათვის ინგილო სულთანს ან ბეგებს არავითარ გადასახადს არ უხდიდა; საყანე ადგილების სარგებლობისათვის კი იგი იხდიდა მოსავლის $^1/_{10}$ ნაწილს[3].

გლეხის სრულ კერძო საკუთრებას შეადგენდა ე. წ. ახუ-

---

[1] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 36.
[2] მ. დუმბაძე. დასახ. ნაშრომი, გვ. 537.
[3] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 76—77.

ლარები. ახუ (ქართულად ახო) ეწოდებოდა იმ ადგილს, რომელიც წინათ გაუვალი ტყით იყო დაფარული, მაგრამ შემდეგში იგი გლეხმა გაჩეხა და სახნავ-სათესად აქცია. ახუს გაჩენა გლეხს შეეძლო მხოლოდ თავის სოფლის საზღვრებში. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით „ახო“ ნიშნავს „გაკაფულ საყანურს“. თუმცა ახულარები საქეშქელო მიწის ნაკვეთში არ შედიოდა, მაგრამ რადგანაც ახუს უმთავრესად ერთ ქეშქელზე მოსახლე გლეხები იჩენდნენ, ამიტომ ახუშიც შემოღებული იყო მიწების ქეშქელებად დანაწილება, ე. ი. ახუში თითოეულ მოქეშქელე გლეხს ჰქონდა თავისი გარკვეული წილი[1]. ახო-იყო კერძო საკუთრებაში მყოფი მიწის ნაკვეთი, რომელიც სათემო, სასოფლო მიწებს არ ეკუთვნოდა. ახო გლეხის ინდივიდუალურ კერძო საკუთრებას შეადგენდა, ამიტომ იგი თავისუფალი განკარგულების და, მაშასადამე ყიდვა-გაყიდვის საგნად იყო ქცეული[2]. კერძო საკუთრების უფლება ახოზე შენარჩუნებული იყო იმ შემთხვევაშიაც კი, როდესაც მისი მფლობელი მას უკვე აღარ ამუშავებდა. ახოს პატრონის დაუკითხავად მისი დამუშავება სხვას არ შეეძლო[3].

მოსკოვის ცენტრალურ სამხედრო-ისტორიულ არქივში დაცული პოლკოვნიკ კოცებუს ნაშრომი «Статистические сведения о Чарских владениях» შეიცავს მრავალ საყურადღებო ცნობას ჭარ-ბელაქნის მოქეშქელე გლეხების ქონებრივი მდგომარეობის შესახებ. თუმცა კოცებუს ცნობები, ისე როგორც ყველა იმდროინდელი სტატისტიკური ცნობა, მეტად მკაცრ კრიტიკულ და ფრთხილ მიდგომას მოითხოვს, მაგრამ მაინც მოვიყვან მათ განსახილველ საკითხზე მასალის სიმცირის გამო; (კოცებუს ნაშრომში მოტანილი ციფრები, ერთგვარად მაინც ნდობის ღირსია, რადგან კოცებუ- — მათემატიკოსი და ტოპოგრაფიულ დარგში მცოდნე იყო და ამრიგად ასეთი სამუშაოსათვისაც მომზადებული).

შეძლებულ კომლს ჰყავს მსხვილფეხა საქონელი — 30,

---

[1] ცსსა, ფ. აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 54.

[2] ვ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 494.

[3] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 54.

ცხენი 8, ცხვარი 1000, საშუალო შეძლების კომლს ჰყავს მსხვილფეხა საქონელი — 15, ცხენი — 2, ცხვარი 300. ღარიბ კომლს — მსხვილფეხა საქონელი 3, ცხენი — 1.

შეძლებული კომლი ყოველწლიურად თესს 13 თაღარ ხორბალს და მოსავალს იღებს 100 თაღარს. საშუალო შეძლების კომლი თესს 6 თაღარს და მოსავალს იღებს 40 თაღარს. ღარიბი თესს 3 თაღარს და იღებს მოსავალს 25 თაღარის რაოდენობით. შეძლებული კომლი წელიწადში ხარჯავს 20 თაღარ ხორბალს, საშუალო შეძლებისა და ღარიბი — 10 თაღარს.

შეძლებულ კომლს ყოველწლიურად მოჰყავს 80 თაღარი ქერი, საშუალო შეძლების კომლს 40 თაღარი, ღარიბს 20 თაღარი.

შეძლებულ კომლს ყოველწლიურად მოჰყავს 40 თაღარი ფეტვი, ღარიბს — 10 თაღარი (ფეტვის დამუშავება უმთავრესად ხდებოდა საქეშქელო სოფლის მცხოვრებთა მიერ დაქირავებული გლუხოდარების მიერ. გლუხოდარების დაქირავება შემდინარეობს იმ დროიდან, როდესაც ჭარ-ბელაქანი ჯერ კიდევ კახეთის სამეფოს ფარგლებში შედიოდა).

შეძლებული კომლი ყოველწლიურად ამუშავებს 4 ბათმან ბრეშუმს, ღარიბი $^1/_2$ ბათმანს[1].

შეძლებულ კომლს ჰყავს 100 ქათამი; ღარიბს 5-დან 20-მდე.

შეძლებულ კომლს მოჰყავს ყოველწლიურად 4 საპალნე ღვინო, ღარიბს $^1/_2$ საპალნე.

მოსახლეობა შინაური მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად ქსოვს ხალიჩებს, წინდებს, ტომრებს და სხვა. ზედმეტ სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმს ისინი ჰყიდიან. ნაღდ ფულზე იშვიათად ჰყიდიან, უმრავლეს შემთხვევაში ისინი თავიანთ საქონელს სცვლიან ერთი მხრით, თუშებთან და დაღისტნელებთან — ცხვარზე, მატყლზე, ტყავზე, თოფის წამალზე და იარაღზე, ხოლო მეორე მხრით კი, თელავის მაზრის მცხოვრებლებთან: მარილზე, რკინაზე და სხვა[2]. კოცებუს ნაშრომის ეს ადგილი მეტად საყურადღებო ცნობის შემცველია.

---

[1] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11.

[2] იქვე.

აქედან აშკარა ხდება: მე-19 საუკუნეში ჭარ-ბელაქანსა და კახეთს შორის არსებულა უმჭიდროესი ეკონომიური კავშირი. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი მჭიდრო ეკონომიური დამოკიდებულება ამ მხარეთა შორის, მიუხედავად იმისა, რომ ჭარ-ბელაქანი საქართველოსაგან პოლიტიკურად ჩამოშორებული იყო, არასოდეს არ დარღვეულა. მე-18 საუკუნეშიც, როგორც ჭარის ომების ქრონიკის ავტორი მოგვითხრობს: «Джарцы и Талишцы, часто ездили в Гаваз, Кариль, Хизих и др. селения, чтобы покупать там пшеницу, кукурузу и соль»[1], ჭარელების ასეთი ძლიერი ეკონომიური დამოკიდებულება კახელებისაგან კარგად ჰქონდა გათვალისწინებული ნადირ-შაჰსაც, რომელმაც, როდესაც მათ წინააღმდეგ ბრძოლაში (1741—1742 წწ.) იარაღის ძალით ვერაფერს გახდა, მოინდომა ჭარელების შიმშილით გატეხა, ამიტომ მან ჭარელების მეზობელ მხარეებს, მათ შორის კახელებს, აუკრძალა მათთვის პურის მიყიდვა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ინგილო გლეხის სარგებლობაში მყოფი საქეშქელო მიწის ნაკვეთი დაბეგრილი იყო გარკვეული საადგილმამულო გადასახადებით. ეს იყო საქეშქელო გადასახადი, რომელსაც ინგილო გლეხი ლეკი აღალარების სასარგებლოდ იხდიდა ყოველწლიურად. საქეშქელო გადასახადი წარმოადგენდა ჩვეულებრივ ფეოდალურ-პროდუქტულ რენტას და საფიქრებელია, რომ იგი ჭარ-ბელაქანში კახეთის სამეფოში არსებული ფეოდალური ურთიერთობის გავლენით განვითარდა. საქეშქელო გადასახადი ინგილოებს შეჰქონდათ მარცვლეული პურეული კულტურებით: ხორბლით და ქერით (ორივე თანაბარი რაოდენობით). ხანდისხან შესაძლებელი იყო გადასახადის ნაწილი ინგილოებს ბრინჯით ან ფეტვით შეეტანათ[2]. ეს ხდებოდა მოქეშქელე გლეხების და აღალარების შეთანხმებით. ზოგიერთ საქეშქელო სოფლებში გლეხები გადასახადებს ზემოთ ჩამოთვლილი ოთხივე სახის სასოფლო-სამეურნეო კულტურებით იხდიდნენ: პურით, ქერით, ბრინჯით და ფეტვით[3]. იყო შემთხვევები, როდესაც საქეშქე-

1 Хроника войн Джара. стр. 36.

2 ვ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 542.

3 Центральный Государственный архив Дагестанской АССР, ф. 90, оп. I, д. 63, лл. 24—25.

ლო გადასახადებში შედიოდა აგრეთვე გარკვეული რაოდენობის აბრეშუმი და ყურძენი[1].

ელისუს სასულთნოში, მოქეშქელე გლეხების ანუ როგორც მათ ოფიციალური წყაროებით უწოდებენ, რაიათების[2] საქეშქელო გადასახადები ძირითადად ისეთივე იყო როგორიც ჭარ-ბელაქანში, მაგრამ აქ ჩვენ ვხვდებით ზოგიერთ განსხვავებული სახის გადასახადებსაც. უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია გადასახადი „მალჯაათი". ასეთი გადასახადით დაბეგრილი იყო ე. წ. „მალჯაათური" მიწები. მალჯაათურად იწოდებოდა ისეთი მიწები, რომლებსაც გლეხები მათ სარგებლობაში მყოფი საქეშქელო მიწის ნაკვეთის სიმცირის გამო, ჭირაობდნენ ბეგებისაგან და ამუშავებდნენ. ასეთი მიწებიდან აღებული მოსავლის $^1/_7$ ან $^1/_{10}$ ნაწილი გლეხებს მიწის პატრონის სასარგებლოდ უნდა ეხადათ. ამ გადასახადს „მალჯაათი" ერქვა[3]. არსებობდა აგრეთვე სპეციალური გადასახადი „დარგალუგი". ეს გადასახადი, რომელიც განსაზღვრული რაოდენობის პურს შეიცავდა, განკუთვნილი იყო სულთნის ან ბეგის მამულების დარუგასათვის ანუ მოურავისათვის და ყოველ კომლი ვალდებული იყო გადაეხადა იგი[4]. ეს გადასახადი ჩვენ საქართველოში, კერძოდ კახეთის სამეფოში არსებულ სამოურავო გადასახადს მოგვაგონებს. ელისუს სასულთნოს ზოგიერთ სოფელში გადასახადი შეწერილი ჰქონდათ აგრეთვე გლეხის მიუღქს ანუ საკარმიდამო მიწას. ასეთ გადასახადს ბაღჩა-ბაში ეწოდებოდა[5].

საერთო მოუსავლიანობის დროს, საქეშქელო გადასახადების ნაცვლად აღალარებს რაიათის მოძრავი ქონება მიჰქონდათ. იმ თანხას, რომლითაც მოძრავ ქონებას შეაფასებდნენ, უნდა დაეფარა საქეშქელო გადასახადი (შეფასება ხდებოდა იმ დროს არსებული პურის ფასების მიხედვით)[6].

---

[1] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 38.

[2] იქვე, საქმე 1, ფურც. 201—208.

[3] იქვე, საქმე 11, ფურც. 1—13.

[4] Центральный Государственный архив Дагестанской АССР, ф. 90, оп. I, д. 63, лл. 24—25.

[5] იქვე.

[6] შ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 542.

ჭარის თემის საქეშქელო სოფლებიდან ინგილოური იყო შემდეგი: ალიაბადი, თასმალო, ზაგამი, ჰენგიანი, ვერხვიანი, მოსული და ითი-თალა. 1826 წელს პოლკოვნიკ კოცებუს მიერ შედგენილი სტატისტიკური ცნობებით, ამ სოფლებში მოსახლე კომლთა რაოდენობა შემდეგი სახით წარმოგვიდგება: ალიაბადში—360 კომლი, თასმალოში—60, ზაგამში—60, ჰენგიანში—30, ვერხვიანში—160, მოსულში—200[1]. ცოტა განსხვავებულ სურათს გვაძლევენ 1831 წლის ცნობები. მათი

სოფლის მახელწოდება	კომლთა რაოდ. 1854 წ. აღწერით	1871 წლის აღწერით		1886 წლის აღწერით		ეროვნება და რელიგია
		კომლ.	სული	კომლ.	სული	
1	2	3	4	5	6	7
ალიაბადი	617	688	3505	790	4351	ქართველი მაჰმად.
თასმალო	85	92	460	85	553	„ „
ზაგამი	86	94	605	107	794	„ „
ჰენგიანი	57	74	377	54	415	1859 და 1871 წლების აღწერებით, სტატისტიკოსებს აქაური მცხოვრებნი სულ თათრებად ჩაუწერიათ, 1886 წ. აღწერით კი ისინი სულ ინგილოებად (ქართვ. მაჰმად.) იხსენებიან.
ვერხვიანი	185	231	1553	280	1945	ამ აღწერებით, ამ სოფლებში სულ თათრებია, რაც, რა თქმა უნდა, შეცდომაა, რადგან „ზაქათლის კომისიის“ მიერ 1872 წლის 20 ნოემბერს შედგენილ 46-ე ჟურნალში, ეს სოფელი მოხსენებულია როგორც ინგილოური, სადაც ქართველი მაჰმადიანები ცხოვრობენ (მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები... გვ. 533).
მოსული	193	239	1167	262	1259	ამ სტატისტიკოსებს კვლავ არეული აქვთ ამ სოფელში მცხოვრებთა ეროვნება — 1859 და 1871 წლების აღწერებით ამ სოფელში თათრები ცხოვრობენ, ხოლო 1886 წ. აღწერით კი ინგილოები — ქართვ. მაჰმადიანები.
ითი-თალა	—	36	153	68	362	ქართველი მაჰმად.

[1] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, *лл.* 1—11.

შიხედვით ალიაბადში იყო 350 კომლი, თასმალოში—60, ზაგამში — 40, ჰენგიანში — 35, ვერხვიანში—100, მოსულში—108[1]. სოფელ ითი-თალაში, როგორც ეს 1872 წლის ნოემბერში შედგენილ 45-ე ჟურნალიდან ირკვევა, ითვლებოდა 36 კომლი (მ. დუმბაძე — საარქივო მასალები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 504). მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში ამ სოფლებში მოსახლეობის შესახებ უფრო დაწვრილებითი ცნობები მოგვეპოვება. 1859, 1871 და 1886 წლების აღწერილობით ინგილოთა რიცხვი თითოეულ ამ სოფელში შემდეგი სახით წარმოგვიდგება[2] (ცხრილი იხ. გვ. 74).

საქეშქელო გადასახადები თითოეულ სოფელში სხვადასხვა იყო. თავდაპირველად, ამ სოფლებში ლეკთა მფლობელობის დამყარების პირველ ხანებში, საქეშქელო გადასახადები არ იყო დიდი. თვით ინგილოური სოფლების რწმუნებულთა განცხადებით, იმ დროს, საქეშქელო გადასახადი 5 ჩანახი იყო, მაგრამ შემდეგში იგი თანდათან გაიზარდა: ასე მაგალითად, სოფელ ალიაბადში საქეშქელო გადასახადი ხანდისხან 13 თაღარსაც კი აღწევდა[3]. თაღარი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ზომა-წონის ერთეულია. სხვადასხვა ადგილას იგი სხვადასხვა მოცულობისაა. ჭარ-ბელაქანში იგი უდრიდა 30 ჩანახს ანუ 7 ფუთსა და 12 ფუნტს[4]. ასევე იყო ჩანახიც. მისი მოცულობა მერყეობდა 4-8 კილოგრამამდე. ზომა-წონის ერთეულთა ასეთი ცვალებადობა დამახასიათებელია ფეოდალური ურთიერთობისათვის.

---

1 Владения Джарских лезгин в 1831 году, см. История Грузинской пешей дружины — приложения к главе первой № 1, стр. 2, Тифлис, 1884 г.

2 ინგილოთა სოფლებში მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ცნობები ამოღებული გვაქვს: 1859 და 1871 წლების აღწერებისა: — «Сборник сведений о Кавказских горцах», вып. VI, Тифлис, 1872 г. — население Закатальского округа по народной переписи 1871 г. Отд. III, стр. 55—57; 1886 წლების აღწ. — «Свод статистических данных о населении Закавказского края». Тифлис, 1893 г., отд. VIII, Закатальский округ.

3 მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 538—540.

4 ცსსა, ფ. 240, აღწ. 1, საქმე 572, ფურც. 212—213.

ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის 1872 წლის 20 ნოემბერს შედგენილ 46-ე ჟურნალში დაცულია ვრცელი უწყისი, რომელიც ჩვენ შესაძლებლობას გვაძლევს წარმოდგენა ვიქონიოთ ზემოთ ჩამოთვლილ ჰარის თემის ინგილოური სოფლებიდან ლეკთა შემოსავლის შესახებ. სოფელ ალიაბადში, რომელშიაც ამ დროისათვის უკვე 689 კომლი ითვლებოდა, ჰარის თემს ჰქონდა 68 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით, თითოეული ქეშქელიდან შეადგენდა 4 თაღარს, ქერით 4 თაღარს. ამ ქეშქელებიდან „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ ხორბლით უდრიდა 272 თაღარს, ქერით 272 თაღარს. შემოსავალი მანეთებში (თაღარი ხორბალი=4 მანეთს, თაღარი ქერი=2 მანეთს) შეადგენდა 1632 მანეთს.

სოფელ ზაგამში (88 კომლი) იყო 22 1/2 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 2 1/2 თაღარი, ქერით 2 1/2 თაღარი. „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ უდრიდა: ხორბლით — 56 1/4 თაღ., ქერით — 56 1/4 თაღ., შემოსავალი მანეთებში — 337 მან. 50 კაპ.

სოფელ თასმალოში (86 კომლი) — იყო 27 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 2 1/2 თაღ., ქერით — 2 1/2 თაღ., „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ — 67 1/2 თაღარი ხორბლით, 67 1/2 თაღარი ქერით. შემოსავალი მანეთებში=465 მანეთს.

სოფელ ვერხვიანში (230 კომლი) — იყო 16 1/2 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 4 თაღ., ქერით 4 თაღ., „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ ხორბლით — 266 თაღ., ქერით — 266 თაღ., შემოსავალი მანეთებში=1596 მან.

სოფელ მოსულში (236 კომლი) — იყო 47 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 4 თაღ., ქერით — 4 თაღ., „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ ხორბლით — 188 თაღ., ქერით — 188 თაღ., შემოსავალი მანეთებში=1128 მანეთს.

სოფელ ჰენგიანში (66 კომლი) — იყო 42 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 1 1/2 თაღ., ქერით — 1 1/2 თაღ., „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ ხორბ-

ლით — 63 თაღ., ქერით — 63 თაღ., შემოსავალი მანეთებში=378 მანეთი. ჰენგიანში ქეშქელები ჰქონდათ აგრეთვე შუხახის თემის ლეკებს — რაოდენობით 10. საქეშქელო გადასახადები იგივე იყო[1].

სოფელ ითი-თალაში (36 კომლი) იყო 38 $^1/_2$ ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით=2 $^1/_2$ თაღ., ქერით — 2 $^1/_2$ თაღარი[2].

ზოგიერთ სოფლებში, რწმუნებულთა სიტყვით, გლეხები თავიანთ აღალარებს უხდიდნენ იმაზე უფრო მეტს, რაც ამ უწყისშია ნაჩვენები. ასე მაგალითად, ალიაბადში. აქ რამოდენიმე გლეხის საქეშქელო გადასახადი შეადგენდა არა 8 თაღარს (როგორც უწყისშია აღნიშნული), არამედ 10 თაღარს[3].

გარდა ძირითადი საქეშქელო გადასახადებისა, ამ სოფლებში მცხოვრები ინგილოები, ვალდებულნი იყვნენ აგრეთვე ზოგიერთი დამატებითი გადასახადებიც ეხადათ. ასე მაგალითად, პირველ ხანებში, თითქმის ყველა ამ საქეშქელო სოფელში არსებობდა გადასახადი შინნაქსოვი ტილოს მატერიით[4]. მოქეშქელე გლეხი, როდესაც ქალს გაათხოვებდა, მას თავისი აღასათვის 7-დან 20 მანეთამდე ფული უნდა მიერთმია[5]. ასეთი სახის გადასახადი საქართველოშიც არსებობდა „საჩექმოს“ სახელწოდებით. ამ გადასახადის ჰარ-ბელაქანში არსებობის ფაქტი აუცილებლად კახეთის სამეფოს ფეოდალური ურთიერთობის გავლენით უნდა ავხსნათ. რწმუნებულთა განცხადებით, ჰარის თემის ლეკები გადასახადების ასაკრეფად თვითონ მოდიოდნენ ინგილოებთან. მოქეშქელე გლეხებს საქეშქელო შემოსავალი ბინაზე მხოლოდ ზოგიერთ გავლენიან აღალარებთან მიჰქონდათ[6].

თალჯს თემის საქეშქელო სოფლებიდან ინგილოური იყო ყანდახი და ყაპანახჩი. პოლკოვნიკ კოცებუს ცნობებით ყან-

---

[1] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 82—84.

[2] მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 519.

[3] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც 87.

[4] მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 538.

[5] იქვე.

[6] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 89—90.

დახში 140 კომლი მოსახლე იყო, ხოლო ყაპანახჩში 30 კომლი[1]. მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში ინგილოთა რიცხვი ამ სოფლებში 1859 და 1871 წლების აღწერებით შემდეგია[2]:

სოფლის სახელწოდება	კომლთა რაოდ. 1859 წლ. კამერალურ აღწერით	1871 წლ. აღწერით		ეროვნება და რელიგია
		კომლი	სული	
ყანდახი	97	127	599	ქართველი მაჰმად.
ყაპანახჩი	37	57	247	» »

ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მიერ 1872 წლის 30 ნოემბერს შედგენილ 48-ე ჟურნალში მოცემული მასალების მიხედვით ყანდახში და ყაპანახჩში საქეშქელო გადასახადები შემდეგი სახით წარმოგვიდგება:

სოფელ ყანდახში (127 კომლი) თალას თემს ჰქონდა 31 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 1 1/4 თაღ., ქერით — 1 1/4 თაღ., ბრინჯით — 1 1/4 თაღ., ფეტვით — 1 1/4 თაღ. უნდა აღვნიშნოთ, რომ საქეშქელო გადასახადის ნაწილის ბრინჯით და ფეტვით შეტანა ყოველთვის არ ხდებოდა, არამედ ხანდისხან, ეს დამოკიდებული იყო აღალარების და მოქეშქელე გლეხების ურთიერთშეთანხმებაზე. „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ" უდრიდა: ხორბლით — 38 3/4 თაღ., ქერით — 38 3/4 თაღ., ბრინჯით—38 3/4 თაღ., ფეტვით 38 3/4 თაღ., შემოსავალი მანეთებში (თაღარი ხორბალი—4 მან., თაღ. ქერი — 2 მან., თაღარი ბრინჯი — 2 მან., თაღ. ფეტვი — 2 მან.), უდრიდა 386 მან.

ყაპანახჩში (37 კომლი) სულ იყო 30 ქეშქელი. აქედან 25 ქეშქელზე საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 2 1/2 თაღ., ქერით 2 1/2 თაღ. „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ" ხორბლით—60 თაღ., ქერით—60 თაღ. შემოსავალი მანეთებში—360 მან[3]. დანარჩენ 5 ქეშქელზე საქეშქელო გა-

---

1 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 1—11.

2 Сборник сведений о кавказских горцах, вып. VI, отд. III, стр. 56.

3 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 10, ფურც. 176—177.

დასახადი 7 თაღარი იყო თითოეულზე (3 1/2 თაღ. ხორბლით, 3 1/2 თაღ. ქერით)[1].

რწმუნებულები აღნიშნავდნენ, რომ აღალარები ყოველთვის არ კმაყოფილდებოდნენ განსაზღვრული საქეშქელო გადასახადებით. მათ შეეძლოთ თვითნებურად, დამატებით კიდევ სხვა გადასახადი მოეთხოვათ გლეხებისათვის: «помещики не всегда ограничивались сбором определенной повинности, а на правах сильного брали произвольную дань»[2].

როდესაც აღალარებს თავიანთ საქეშქელო სოფელში მოუხდებოდათ ყოფნა, მაშინ გლეხები ვალდებულნი იყვნენ თავისი ხარჯით შეენახათ ისინი[3].

მოქეშქელე გლეხი, როდესაც ცოლს შეირთავდა, მას აღასათვის 3 ხარი უნდა მიეყვანა. გლეხი თუ ქალს გაათხოვებდა, მაშინ აღასათვის მას 2 ხარი უნდა მიერთმია[4].

ჯინიხის თემს სულ სამი საქეშქელო სოფელი ჰქონდა. აქედან ორი ინგილოური იყო: მარსანი და ლალაფაშა. პოლკოვნიკ კოცებუს სტატისტიკური ცნობების მიხედვით (1826 წ.) მარსანში 20 კომლი მოსახლე ითვლებოდა, ლალაფაშაში კი 30 კომლი[5]. სოფელი მარსანი, როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, დაარსებული იქმნა 1826 წელს, ჯინიხის თემის მოწვევით, ალიაბადიდან გამოსული ინგილოების მიერ. საქეშქელო გადასახადების გადახდა ჯინიხელ ლეკების სასარგებლოდ მათ დაიწყეს მხოლოდ 7 წლის შემდეგ (ე. ი. 1833 წლიდან)[6]. აღსანიშნავია, რომ გლეხებისათვის შეღავათების მიცემის ასეთი წესი საქართველოშიც არსებობდა. როდესაც მეფე, დედოფალი, ან თავადი ახალ სოფელს გააშენებდა და იქ გლეხებს დაასახლებდა, იგი ვალდებული იყო ამ ახლად დასახლებული გლეხებისათვის მიეცა აზატობა რამოდენიმე წლით (არა ნაკლებ ექვსისა). აზატობა, ე. ი. გაენ-

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 10, ფურც. 185.
2 იქვე, ფურც. 176.
3 იქვე, საქმე 13, ფურც. 176.
4 იქვე, ფურც. 175.
4 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 1—11.
6 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.

თავისუფლებინა ისინი გადასახადებისა და ბეგრისაგან. ინგილოთა რიცხვი მარსანში და ლალაფაშაში 1859, 1871 და 1886 წლების აღწერების[1] მიხედვით ასეთია:

სოფლის სახელწოდება	კომლთა რაოდ 1859 წ. კამერალური აღწ.	1871 წლის აღწერით		1886 წლის აღწერით		ეროვნება და რელიგია
		კომლი	სული	კომლი	სული	
მარსანი	47	60	287	63	316	ქართვ. მაჰმად.
ლალაფაშა	31	32	176	35	185	„ „

1873 წლის 27 იანვარს შედგენილ ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის 57-ე ჟურნალის მასალებიდან ჩანს, რომ მარსანში (60 კომლი) ჯინიხელ ლეკებს ჰქონდათ 24 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით უდრიდა — 1 თაღარს, ქერით $^1/_2$ თაღარს, ფეტვით $^1/_2$ თაღარს. რწმუნებულთა სიტყვით, მარსანში 10 კაცს თავისი ქეშქელი გამოსყიდული ჰქონდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ისინი მაინც განაგრძობდნენ ჯინიხელი ლეკების სასარგებლოდ საქეშქელო გადასახადების შეტანას.. განსხვავება მხოლოდ იმაში გამოიხატება, რომ საქეშქელო გადასახადების საერთო რაოდენობა 1 თაღარით შემცირდა[2].

სოფელ ლალაფაშაში (32 კომლი: აქედან 27 ინგილოური, 3 მუღალური და 2 ლეკური) 33 ქეშქელის სარგებლობისათვის ინგილოები გადასახადს უხდიან სოფლების: გულლუგის, ალიასკარის, გიუსბარახის და ბაშ-ჯენიხის ლეკებს. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით = 1 თაღარს, ქერით 1 თაღარს, ფეტვით — 1 თაღარს[3].

ელისუს სასულთნოში ინგილოური სოფლები იყო შემდეგი: კახი, ალიბეგლო, მეშაბაში, სუსკენტი, ყორაღანი, შოთავარი და ბეუკ-ქეთუქლო. ეს სოფლები ბეუკ-ქეთუქლოს გარდა ელისუს სულთნის უშუალო მფლობელობაში იმყოფებოდა. ინგილოთა რიცხვი ელისუს სასულთნოში 1859, 1871 და

[1] Сборник сведений о кавказских горцах, вып. VI, стр. 56.

[2] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.

[3] იქვე.

1886 წლების აღწერების[1] მიხედვით ასეთი სახით წარმოგვიდგება:

სოფლის სახელწოდება	ოჯახთა რაოდენობა 1859 წ. კავკასიის აღწერით	1871 წლ. აღწერით		1886 წლ. აღწერით		ეროვნება და რელიგია
		კომლი	სული	კომლი	სული	
კახი	160	249	1944	308	2150	ქართვ. ქრისტიან.
ალიბეგლო	83	104	636	120	865	„ „
მეშაბაშა	16	22	113	23	130	„ „
სუსკენტი	20	26	110	7	34	„ მაჰმად.
ყორაღანი	89	115	626	125	756	1871 წლ. 268 ქართვ. ქრისტიანია, 358 ქარ. მაჰმად. 1886 წ. 322 ქართვ ქრისტიანია, 434 ქართვ. მაჰმადიანი
შოთავარი	55	56	305	არც	ერთი	ინგილო არ ჩანს
ბეუკ-ქეთუქლო	28	30	155	38	227	ქართვ. ქრისტ.

სოფელ კახში, ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მიერ 1872 წლის 4 ივლისს შედგენილი 41-ე ჟურნალის მასალების მიხედვით 250 ინგილოური კომლის სარგებლობაში იმყოფებოდა 88 ქეშქელი[2]. საქეშქელო გადასახადი პურით შეადგენდა 3 თაღარს ($1^1/_2$ თაღარი ხორბალი, $1^1/_2$ თაღარი ქერი), აბრეშუმით 3 სტილს, ყურძნით 1 საპალნე[3]. აღსანიშნავია, რომ ინგილოების საქეშქელო გადასახადი 3-ჯერ უფრო მეტი იყო, ვიდრე სოფელ კახში მცხოვრებ მუღალებისა[4]. 140 მუღალური კომლი სარგებლობდა 58 ქეშქელით[5]. მუღალების საქეშქელო გადასახადი პურით უდრიდა 1 თაღარს ($^1/_2$ ხორბალი, $^1/_2$ ქერი), აბრეშუმით 1 სტილს[6].

---

[1] См. Сборник сведений о кавказских горцах, вып. VI, отд. III, стр. 57, свод. статистических данных о населении Закавказского края, отд. VIII, Закатальский округ.

[2] ცსსა, ფ. 236. აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 36.

[3] იქვე, ფურც. 38.

[4] იქვე, ფურც. 37.

[5] იქვე, ფურც. 36.

[6] იქვე, ფურც. 38.

რწმუნებულთა სიტყვით, სულთანს შეეძლო დაწესებულ საქეშქელო გადასახადების გარდა, კიდევ ზედმეტი რაიმე მოეთხოვა. სულთნის ამ ბრძანებას ვერავინ აღუდგებოდა წინ[1]. ინგილოთა სარგებლობაში მყოფი 88 ქეშქელიდან, 12 საქეშქელო გადასახადი მუღალების საქეშქელო გადასახადების თანაბარი იყო. სამაგიეროდ ამ ე. წ. „მააფ-ქეშქელებით" („მააფი" ამ შემთხვევაში „ზაქათლის კომისიის" მიერ ალბათ პირობითად არის ნახმარი, რადგან „მააფები" ეწოდებოდა ისეთ პირებს, რომელნიც სრული საგადასახადო იმუნიტეტით სარგებლობდნენ) მოსარგებლე ინგილო გლეხები ვალდებულნი იყვნენ თავიანთი ხარჯით შეენახათ სულთანი და მთელი მისი ამალა, როდესაც მათ კახში მოუხდებოდათ გაჩერება[2]. ძირითადი საქეშქელო გადასახადის გარდა, კახის ინგილოებს თითოეულ ქეშქელიდან სულთნისათვის უნდა მიეტანათ ელისუში ერთი საპალნე ბზე და გადაეხადათ 5 ჩანახი პური. ეს გადასახადი განკუთვნილი იყო სულთნის დალაქისათვის და ქორთა მიმწოდებლისათვის («поставщик ястребов»)[3].

სოფელი ალიბეგლო დაარსებულია მე-19 საუკუნის დასაწყისში, სულთან ახმედ-ხანის მოწვევით — კახიდან, თასმალოდან და სხვა ადგილებიდან გამოსული ინგილოების მიერ. აქ დასახლდა ინგილოთა 25 კომლი. რწმუნებულთა სიტყვით, ინგილოთა ამ 25 კომლს, ახმედ-ხანმა თავისი საკუთარი მიწები მიუზომა დასასახლებლად. მან ეს მიწები 25 ქეშქელად დაჰყო და თითოეული მათგანი დაბეგრა გადასახადით: 1 თაღარი ხორბალი, 1 თაღარი ბრინჯი და 1 თაღარი ფეტვი. სხვა რაიმე ვალდებულებანი და გადასახადები სულთან დანიელ-ბეგამდე (1830—1844 წწ.) ამ სოფლის ინგილოებს არ ეკისრებოდათ. სულთან დანიელ-ბეგმა ალიბეგლოს მოქეშქელე ინგილო გლეხები ახალი საქეშქელო გადასახადებით დაბეგრა: თითოეულ ქეშქელიდან 1 $^1/_2$ სტილი აბრეშუმით და $^1/_2$ საპალნე ყურძნით. გარდა ამისა ისინი ვალდებულნი იყვნენ სულთნის სასარგებლოდ გადაეხადათ დარგალუგი — კომლზე

---

[1] ცსსა, ფ. 236. აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 38.

[2] იქვე, ფურც. 39.

[3] იქვე, ფურც. 38.

3 ჩანახი პური. სულთან დანიელ-ბეგის მმართველობის უკანასკნელ წლებში, მაიორ პეჩკოვსკის მიერ 1844 წელს შედგენილი უწყისით, სოფ. ალიბეგლოში 46 ქეშქელია. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით, ქერით და ბრინჯით ოც-ოცი ჩანახი, აბრეშუმით 1 $^1/_2$ სტილი, ყურძნით $^1/_2$ საპალნე. დარგალუგი 3 ჩანახი[1].

სოფელ მეშაბაშში მე-19 საუკუნის დასაწყისისათვის 21 კომლი მოსახლე იყო. სულთანმა მეშაბაშის ინგილოების სარგებლობაში არსებულ ქეშქელებზე შეწერილი გადასახადები ბეგებს დაურიგა. საქეშქელო გადასახადი თითოეულ ქეშქელიდან უდრიდა: ხორბლით 1 თაღარს, ქერით 1 თაღარს, ბრინჯით 1 თაღარს, ფეტვით 1 თაღარს, აბრეშუმით 1 $^1/_2$ სტილს. ბეგის ოჯახში ქორწილის შემთხვევაში, მეშაბაშელებს მისთვის თითო ცხვარი უნდა მიერთმიათ. რწმუნებულთა სიტყვით, ბეგები ინგილოთა საქეშქელო შემოსავლებით მხოლოდ დროებით სარგებლობდნენ, ჯამაგირის სახით. სულთნის მიმართ ინგილოთა ვალდებულებანი იმაში გამოიხატებოდა, რომ მათ დიდი დღესასწაულების დროს მისთვის გარკვეული სახის ძღვენი უნდა მიეტანათ. ამ ძღვენში შედიოდა: არაყი, ძმარი, კაკალი და სხვა[2].

სოფელ სუსკენტის ინგილოებს ელისუს უკანასკნელ სულთან, დანიელ-ბეგამდე არავითარი გადასახადები და ვალდებულებანი არ ეკისრებოდათ. მათ საქეშქელო მიწები ნაყიდი ჰქონდათ ამირჯანლოელი ლეკებისაგან 120 თუმნად იმ მოსაზრებით, რომ ეს მიწები მათ სრულ განკარგულებაში ყოფილიყო. ამის თაობაზე შეადგინეს კიდეც ნასყიდობის საბუთი, რომელშიც აღნიშნული იყო, რომ 1786 წელს ამირჯანლოელებმა მიჰყიდეს საკუთარი მიწები სუსკენტელებს 120 თუმნად. ამიერიდან ამ მიწებზე მოსახლენი ისეთივე უფლებებით სარგებლობდნენ, როგორც თვით ამირჯანლოელი ლეკები. ნასყიდი მიწების ფართობი 100 თაღარს შეადგენდა. მოსახლე კომლთა რიცხვი შეადგენდა 40-ს. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ის პირობები, რომელშიაც მოხდა სოფელ სუსკენ-

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწერა 1, საქმე 10, ფურც. 1—10.
2 იქვე, საქმე 11, ფურც. 1—13.

ტის წარმოქმნა, გამორიცხავდა ამ სოფელში მოსახლე ინგილოების რაიმე დამოკიდებულებას, როგორც ამირჯანლოელი ლეკებისაგან, ასევე თვით სულთნისაგანაც. მაგრამ ელისუს უკანასკნელ სულთან დანიელ-ბეგმა დაბეგრა ისინი გარკვეული ხარკით: 1 1/2 სტილი აბრეშუმი თითოეული კომლიდან. ამიერიდან სუსკენტელი ინგილოები სულთნის უშუალო დამოკიდებულებაში მოექცნენ[1].

სოფლები ყორღანი და შოთავარი, ელისუს სულთნის მფლობელობაში მხოლოდ უკანასკნელი სულთნის, დანიელბეგის დროს გადავიდა. მანამდე ეს სოფლები, რომელთაც თავიანთი გეოგრაფიული ადგილმდებარეობით ჰარ-ბელაქნის საზღვართან ახლოს მდებარე მიწები ეკავათ, ჰარელების სრულ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა და საქეშქელო შემოსავალსაც ისინი იღებდნენ. 1843 წელს, პოლკოვნიკ კოკუშას მიერ შეგროვილი ცნობების მიხედვით, ჰარელები ამ სოფლებიდან 1830 წლამდე, შემოსავლის შემდეგ რაოდენობას იღებდნენ: ყორაღანი — 60 ქეშქელიდან 120 თაღარი ხორბალი, 60 თაღარი ქერი. შოთავარი — 19 1/2 ქეშქელიდან 39 თაღარი ხორბალი, 19 1/2 თაღარი ქერი[2]. ელისუს სასულთნოს შემადგენლობაში გადასვლის შემდეგ სოფლების ყორაღანის (60 კომლი) და შოთავარის (27 კომლი) მოქეშქელე ინგილო გლეხები სულთანს თითოეული ქეშქელიდან უხდიდნენ 3 თაღარ პურს (2 თაღ. ხორბალი, 1 თაღარი ქერი)[3].

სოფელ ბეუკ-ქეთუქლოს მოქეშქელე ინგილო გლეხები ელისუს ბეგების დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ. ქეთუქლოელების საქეშქელო გადასახადი ხორბლით უდრიდა 1 თაღარს, ქერით 1 თაღარს, ფეტვით 1 თაღარს, აბრეშუმით 1 სტილს[4]. რწმუნებულთა სიტყვით ბეგები ძალზე ავიწროვებდნენ ინგილოებს. ეს უკანასკნელნი განსაკუთრებით ჩიოდნენ ბეგების იმ უფლების შესახებ, რომლითაც ისინი ქვრივებისა და გაუთხოვარი ქალების მიმართ სარგებლობდნენ. ბეგებს

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 39—50.
2 იქვე, საქმე 1, ფურც. 54—60.
3 იქვე, ფურც. 54—60.
4 ცსსა, ფ. 240, აღწ. 1, საქმე 572, ფურც. 203—210.

შეეძლოთ მათი თავის სურვილის მიხედვით გათხოვება[1].

ჩვენ ვრცლად განვიხილეთ ჭარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში არსებული ინგილოური სოფლების გლეხთა საქეშქელო გადასახადები. ამ განხილვაში მოტანილი ცნობები თავისთავად მეტყველებენ, თუ როგორ მძიმედ იყვნენ დაბეგრილნი მოქეშქელე ინგილო გლეხები ლეკი აღალარების მიერ. ყოველივე ამის შემდეგ, საფუძველს მოკლებულია „მთიელ ხალხთა სამმართველოს“ უფროსის, გენერალ მაიორ ფრანკინის მტკიცება იმის შესახებ, რომ «вся повинность кешкельников заключается в ничтожном оброке, уплачиваемом кешкелевладельцу зерном»[2]. ჩვენ ვნახეთ აგრეთვე, რომ სხვადასხვა სოფელში საქეშქელო გადასახადების რაოდენობა სხვადასხვა იყო. თუ რით ხელმძღვანელობდნენ ლეკები, როდესაც ასე არათანაბრად ბეგრავდნენ საქეშქელო სოფლებს, ამის შესახებ ჩვენ რაიმეს გადაჭრით თქმა არ შეგვიძლია. მაგრამ თუ კარგად ჩავუკვირდებით, ამ მიმართულებით ერთი მეტად საინტერესო მოვლენა შეიმჩნევა. მხედველობაში გვაქვს საქეშქელო სოფლების ლეკი აღალარების საცხოვრებელი ადგილიდან გეოგრაფიულად მეტნაკლები მანძილით დაშორება. გეოგრაფიულად დიდი მანძილით დაშორებული საქეშქელო სოფლების მიმართ აღალარებს ნაკლები შესაძლებლობა ჰქონდათ უშუალო ზემოქმედება მოეხდინათ გლეხებზე, რომ ეს უკანასკნელნი აეძულებინათ უფრო მეტი რაოდენობის გადასახადები შეეტანათ. ყოველ შემთხვევაში, ნათლად ირკვევა, რომ ლეკებთან ახლოს მდებარე საქეშქელო სოფლები უფრო მეტად იყვნენ დაბეგრილნი, ვიდრე შორეული სოფლები[3]. მაგალითისათვის ავიღოთ სოფლები ალიაბადი და ზაგამი. ალიაბადი, რომელიც ზაგამთან შედარებით, ჭარის თემის აღალარების საცხოვრებელ ადგილთან უფრო ახლოს მდებარეობდა, საქეშქელო გადასახადი, როგორც ვნახეთ,

---

1 И. Линевич — Бывшее Елисуйское султанство, стр. 24.

2 ცსსა, ფ. 5, აღწ. 1, საქმე 8254, ფურც. 21.

3 Центральный Государственный архив Дагестанской АССР, ф. 90, оп. 1, ед. хр. 63, лл. 24—25.

8 თაღარი იყო[1], ზოგჯერ იგი 13 თაღარამდეც კი აღწევდა[2]. ზაგამში, როგორც ჭარის თემის შორეულ საქეშქელო სოფელში, გადასახადის რაოდენობა საგრძნობლად ნაკლები იყო: 5 თაღარი[3].

ჭარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში გლეხობა ერთიან სოციალურ ფენას არ წარმოადგენდა. მასში შეიმჩნეოდა დიფერენციაცია, რის შედეგადაც ამ წოდებაში ჩვენ გვხვდება სხვადასხვა ფენა, რომელნიც ერთმანეთისაგან მრავალმხრივ განსხვავდებოდნენ. ერთი მხრით, ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ მიწით სარგებლობის წესით; ხოლო მეორე მხრით, კი იმის მიხედვით, თუ ვის დამოკიდებულებასა და მფლობელობაში იყვნენ — ავარელი ლეკი აღალარების, სულთნის, თუ ბეგის. აღალარებთან სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულების ნიადაგზე წარმოიშვნენ ჭარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში, ჩვეულებრივი მოქეშქელე გლეხების გვერდით, გლეხთა ისეთი კატეგორიები, როგორიც იყვნენ მააფები და რეჩბარები.

მ ა ა ფ ე ბი. სიტყვა მუ' აფი ანუ მა' აფი (არაბულ-სპარსული წარმოშობის ტერმინი) ნიშნავს განთავისუფლებულს, ე. ი. ასეთ პირად იწოდებოდა ის, რომელიც განთავისუფლებული იყო გადასახადებისაგან, საგადასახადო იმუნიტეტით სარგებლობდა. მააფები ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში შეესატყვისებიან გლეხთა ისეთ კატეგორიას, როგორიც იყო თარხანი, აზატი. ჭარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში მააფობის უფლებით სარგებლობდნენ საქეშქელო სოფლების მამასახლისები, მოლები და აგრეთვე ის პირნი, რომელთაც განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღოდათ. დროებითი მააფობის უფლებით სარგებლობდნენ ყვავილის ამცრელნი, ობოლთა ოჯახები და სხვა[4]. ასე მაგალითად, სოფელ შოთავარში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 19 ქეშქელი იყო, აქედან ერთი ქეშქელი იმყოფებოდა სოფლის მამასახლისის განკარგულებაში, რომელიც მააფობის უფლებით სარგებლობდა[5].

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 82—84.

2 მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 540.

3 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 82—84.

4 იქვე, საქმე 1, ფურც. 83—87.

5 იქვე, ფურც. 95.

შააფობის უფლებით სარგებლობდა აგრეთვე ამავე სოფლის მცხოვრები ჰასან-ალი-ყადიმ ოღლი, როგორც ამ სოფლის დაარსების ინიციატორი[1]. სოფელ ყორაღანში მამასახლისის, მოლის და ობოლთა ოჯახების გარდა, კიდევ იყო ერთი მააფ-ქეშქელი. ამ ქეშქელით მოსარგებლე კომლს (ვინმე კუზი-ქევ-ხას შთამომავლობა) ჰქონდა დოკუმენტები სულთან ახმედ-ხანის, ჰარელი ლეკებისა და სულთან დანიელ-ბეგისაგან მიცე-მული, რომლებითაც მტკიცდებოდა მათი მააფობა. ასე მა-გალითად, 1814 წელს ჰარელი ლეკების მიერ ისმაილ-კუზი-ქევხა-ოღლის სახელზე გაცემული საბუთიდან ირკვევა, რომ ისმაილს სოფელ ყორაღანში წყალი გამოუყვანია (საკუთარი ხარჯით), რისთვისაც ჰარელებმა იგი გაანთავისუფლეს $^1/_2$ ქეშქელის საადგილმამულო გადასახადისაგან, მუდმივად და სამემკვიდროდ. 1840 წელს დანიელ-სულთანმა მამედ-ქევ-ხა-ისმაილ-ქევხა-ოღლის საბუთი მისცა, რომელშიც აღნიშნულ-ლი იყო: რადგანაც მამედ-ქევხას წინაპრები იყვნენ სოფელ ყორაღანის დამაარსებელნი, ამიტომ იგი სამუდამოდ და სამემ-კვიდრეოდ თავისუფლდება საქეშქელო გადასახადებისა-გან[2].

რ ე ჩ ბ ა რ ე ბ ი. ტერმინი „რანდჟბარი“ (სპარს. წარმ.) ანუ როგორც მე-19 საუკუნის რუსულ ოფიციალურ დოკუმენტებ-ში იხსენიება — „რეჩბარი“, ცნობილი იყო ორმაგი მნიშვნე-ლობით: ა) იგი ეწოდებოდა ისეთ გლეხს, რომელსაც არ გააჩ-ნდა საკუთარ სარგებლობაში არსებული საქეშქელო მიწის ნაკვეთი და იძულებული იყო ემუშავა აღას ან ბეგის მეურ-ნეობაში (შდრ. ქართული „ხიზანი“, „ბოგანო“), ბ) იგი ნიშ-ნავდა დავალიანებულ გლეხს, რომელსაც შესაძლებლობა არ ჰქონდა ვალის გადახდისა და იძულებული იყო მის სარგებ-ლობაში არსებული მიწა მოვალესათვის გადაეცა. ამიერიდან იგი, თავის ყოფილ მიწაზე, როგორც წყაროები აღნიშნავენ, რეჩბარის უფლებით იჯდა, ე. ი. იხდიდა მოსავლის $^1/_2$ ნა-წილს[3]. ჰარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში რეჩბარი

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 75.
2 იქვე, ფურც. 83—84.
3 იქვე, საქმე 12, ფურც. 65.

ჩვენ სწორედ ამ უკანასკნელი მნიშვნელობით გვხვდება. ინგილოურ საქეშქელო სოფლებში, როგორც წყაროებიდან ირკვევა, თითქმის არ იყო ისეთი გლეხი, რომელსაც მთელი მის სარგებლობაში არსებული საქეშქელო მიწის ნაკვეთი მოვალესათვის გადაეცა, ასეთები უმთავრესად მუღალების წრიდან იყვნენ[1]. სამაგიეროდ ინგილოურ სოფლებში ბევრნი იყვნენ ისეთნი, რომელთაც ვალის გადაუხდელობის გამო მოვალესათვის მხოლოდ საკარმიდამო მიწა გადაუცით რეჩბარობის უფლებით. სოფელ მეშაბაშში, ერთმა ოჯახმა, რომელსაც არ ჰქონდა ვალის გასტუმრების საშუალება, მოვალეს თავის საკარმიდამო მიწის ნაკვეთი გადასცა, თვითონ კი ამ მიწაზე რეჩბარად დარჩა[2]. სოფელ სუსკენტში საკარმიდამო მიწის ნაკვეთზე რეჩბარად ცხოვრობდა 3 კომლი[3].

1803 წლიდან, ე. ი. მას შემდეგ, რაც ჭარ-ბელაქანი და ელისუს სასულთნო რუსეთის ქვეშევრდომობაში შევიდნენ, რუსეთის მთავრობამ ლეკებს ყოველწლიური ხარკი დააკისრა: 1100 თბილური ლიტრი აბრეშუმი. პირველ ხანებში ლეკებს ეს ხარკი აბრეშუმით შეჰქონდათ, მაგრამ შემდეგში დადგინდა ამ ხარკის აბრეშუმის ნაცვლად, ფულით გადახდა — 13.200 მანეთის ოდენობით, ვერცხლით[4]. როგორც წყაროები მოგვითხრობენ, ეს ხარკი შემდეგნაირად იყო განაწილებული: $^1/_3$-ს იხდიდა ელისუს სასულთნო (4.400 მანეთის რაოდ. ვერცხლით), დანარჩენ 8.800 მანეთს იხდიდნენ: $^1/_3$ ჭარის, ბელაქნის, კატეხის, მაწეხის, გოგამის, დართუკაზის და სუმაილოს ლეკები; $^1/_3$ თალის, მუხახის, ჩარდახლოს, გულლუგის და ჯინიხის ლეკები[5]. ლეკებმა ამ ხარკის მნიშვნელოვანი ნაწილის გადახდა თავიანთ მოქეშქელე გლეხებს დააკისრეს, კომლზე 1 მანეთი და 50 კაპ. ისე, რომ 1803 წლიდან, მოქეშქელე გლეხები ვალდებულნი იყვნენ, საქეშქელო გადასახადების გარდა, ეს ფულადი გადასახადიც ეხადათ. 1830 წლის შემდეგ, როდესაც

---

[1] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 65.
[2] იქვე, საქმე 11, ფურც. 1—13.
[3] იქვე, ფურც. 39—50.
[4] ცსსა, ფ. 5, აღწ. 1, საქმე 8254, ფურც. 14—15.
[5] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 14, ფურც. 182—184.

ჭარ-ბელაქანში რუსეთის ხელისუფლება დამყარდა, ეს გადა-
სახადი ხარკის სახეს აღარ ატარებდა, იგი გადაიქცა ჩვეულებ-
რივ სახელმწიფო გადასახადად[1].

განსახილველი დაგვრჩა ჭარ-ბელაქანში და ელისუს სასუ-
ლთნოში ბეგარის არსებობის საკითხი, ვალდებულნი იყვნენ
თუ არა მოქეშქელე გლეხები თავიანთი აღალარებისათვის
მუშაობითაც გაეწიათ სამსახური. საკითხის ასე დასმა გამო-
წვეულია იმით, რომ, როგორც ცნობილია, არც ავარელ ლეკ-
თა აღალარებს და არც ელისუს სულთანს და ბეგებს, არ გააჩ-
ნიათ საკუთარი მსხვილი მეურნეობა, რომელშიაც საჭირო
გახდებოდა მოქეშქელე გლეხების მუშაობა. ამის გამო ჭარ-
ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში, ბეგარა მეტად სუსტად
იყო განვითარებული. შედარებით უფრო განვითარებული სა-
ხით ბეგარა ჩვენ გვხვდება ბელაქნელი აღალარების, ყოფი-
ლი კახელი თავადების, ვაჩნაძე-გალაჯოვების მეურნეობაში-
ეს გარემოება ჩვენ აუცილებლად კახეთის სამეფოს ფეოდა-
ლური ურთიერთობის გავლენით უნდა ავხსნათ. გალაჯოვების
რაიათები ვალდებულნი იყვნენ თავიანთი აღალარებისათვის
შემდეგი სახის მუშაობები შეესრულებინათ: ეზიდათ შეშა,
საიდანაც მათ აღა უბრძანებდათ, გაეთიბათ თივა, მოეხნათ
ყანა და დაეთესათ. მოემკოთ კიდეც და მთელი მოსავალი აღას
ქალოზე მიეტანათ; ამის შემდეგ რაიათები ვალდებულნი იყვ-
ნენ რიგრიგობით გაელეწათ პური. გარდა ამისა გლეხებს,
თავიანთი აღალარებისა და მათი ოჯახების საზაფხულო სად-
გომებში გამგზავრებისას და იქიდან დაბრუნებისას, მათთვის
გადასაყვანი და გადასაზიდი საშუალებანი (ურემი, ცხენი) უნ-
და მიეცათ[2]. ზემოთ ჩამოთვლილი მუშაობის სახეები: ყანაში
მუშაობა, თიბვა, ხვნა, მკა, ლეწვა, შეშის ზიდვა, არსებობდა
საქართველოშიც, კერძოდ კახეთის სამეფოშიც. ჭარის თემის
რწმუნებულები აცხადებდნენ, რომ როდესაც მოქეშქელე
გლეხები თავიანთ აღალარებს გადასახადებს მიუტანდნენ
ხოლმე, მაშინ ეს უკანასკნელნი მათ სტოვებდნენ ორი ან სამი

---

[1] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 14, ფურც. 182—184.
[2] იქვე, საქმე 11, ფურც. 456.

დღით: შეშის საზიდად, სათიბად, და სხვადასხვა სამუშაოების შესასრულებლად[1].

თუ შევაჯამებთ ყოველივე იმას, რაც ზემოთ ითქვა ჰარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში მოქეშქელე ინგილო გლეხთა მდგომარეობის შესახებ, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მოქეშქელე გლეხებს აღალარების სასარგებლოდ დაკისრებული ჰქონდათ ტიპიური ფეოდალური ხასიათის გადასახადები და ვალდებულებანი. ისინი იმყოფებოდნენ აღალარების უშუალო დამოკიდებულებაში. რევოლუციამდელი ეპოქის ისტორიკოსები (ლინევიჩი, ესაძე, ბაქრაძე, ივანენკო, ავალიანი და სხვები) უარყოფდნენ მოქეშქელე გლეხების აღალარებისაგან დამოკიდებულებას. მათ ისინი წარმოდგენილი ჰქავდათ, როგორც პირადად თავისუფალნი. მათი ასეთი შეხედულება დამყარებული იყო საკითხის ფორმალურ-იურიდიულ შესწავლაზე. შარიათი, როგორც ცნობილია, ოფიციალურად არ ცნობდა მუსლიმანის მუსლიმანისაგან პირად დამოკიდებულებას. მაგრამ ფაქტიურად, როგორც აღვნიშნეთ, მოქეშქელე გლეხები აღალარების უშუალო დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ და მიწაზედაც მიმაგრებულნი ჩანან. ამ მხრივ, მაგალითისათვის ავიღოთ, ადათით აღიარებული უფლება გლეხის მიერ თავისი ქეშქელის გამოსყიდვის შესახებ. როგორც უკვე ხაზი გავუსვით, მოქეშქელე იშვიათად სარგებლობდა ამ უფლებით (გამოსასყიდი პირობების სიმძიმის—მიწის სიძვირის გამო). სოფელ ლალაფაშას რწმუნებულები აცხადებდნენ, რომ მათ სოფელში, მთელი მისი არსებობის მანძილზე, ქეშქელის გამოსყიდვის მხოლოდ ერთი შემთხვევა იყო და მაშინაც გამოსყიდულ იქნა $^1/_2$ ქეშქელი[2]. საერთოდ, გამოსყიდულ ქეშქელთა რიცხვი მეტად მცირე იყო. ავიღოთ მაგალითისათვის ჰარის თემის საქეშქელო ინგილოური და მუღალური სოფლები: ალიაბადი, ბეიუკ-ლანჩი, კარაბანდური, ზაგამი, თასმალო, ჭიჩიკ-ლანჩი, ვერხვიანი, კიურ-დამური, მოხული, ჰენგიანი, ლიალიალო, ბაი-ახმედლო, ყინდირგალო,

---

[1] მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 491, 519, 538.

[2] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.

„კატალპარახი, კუმური და ჩობანქოლი. ამ სოფლებში ქეშქელთა საერთო რაოდენობა უდრიდა 641 1/4, გამოსყიდული კი იყო მხოლოდ 25 ქეშქელი[1]. მოქეშქელე გლეხის მიერ ქეშქელის გამოსყიდვა მთლიანად აღას ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული: «лезгин волен согласиться и не согласиться»[2]. იყო შემთხვევები, როდესაც აღალარები არ ცნობდნენ გლეხის მიერ ქეშქელის გამოსყიდვის ფაქტს[3]. ხდებოდა ასეც: ქეშქელი გლეხის მიერ გამოსყიდული იყო, მაგრამ იგი მაინც მთლიანად არ თავისუფლდებოდა თავისი ყოფილი აღას დაშოკიდებულებისაგან და კვლავინდებურად განაგრძობდა მის სასარგებლოდ საქეშქელო გადასახადების გადახდას (ასეთი შემთხვევა იყო მაგალითად, სოფ. მარსანში)[4]. მოქეშქელე ინგილო გლეხი პირადად ლეკ აღალარზე იყო დამოკიდებული. ლეკ აღალარს პირდაპირი ძალაუფლება ჰქონდა უშუალო მწარმოებელზე — ინგილო გლეხზე. ლეკი აღალარი მოქეშქელე ინგილო გლეხებისაგან ტიპიურ ფეოდალურ გადასახადებს იღებდა ისე, რომ თვითონ უშუალოდ არც კი ერეოდა წარმოების პროცესში. უშუალო მწარმოებლის უფლებრივად შემამულისაგან დამოკიდებულება, როგორც ცნობილია, ფეოდალიზმის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს[5].

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 88.

2 იქვე, ფურც. 186.

3 იქვე, ფურც. 88.

4 იქვე, საქმე 11, ფურც. 233—246.

5 ჰარ-ბელაქნის სოციალური ურთიერთობის ისტორიის შესახებ იხილეთ აგრეთვე: თ. პაპუაშვილი — აღმოსავლეთ კახეთის სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან—თელავის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. III, 1959 წ.

თავი IV

ჰარ-ბელაქანი (ქაქ-ენისელი) XIX საუკუნის პირველ მესამედში

მე-19 საუკუნის დასაწყისში ჰარ-ბელაქნის საკითხი დღის წესრიგიდან არ მოხსნილა. იგი ყოველთვის მკვეთრად იჩენდა ხოლმე თავს რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის საერთო ასპექტში.

1801 წლის აპრილში, როდესაც რუსეთის იმპერიის უმაღლეს საკანონმდებლო ორგანოში, სახელმწიფო საბჭოში, საბოლოოდ წყდებოდა ქართლ-კახეთის სამეფოს ბედი, ქართველმა ელჩებმა ელიაზარ ფალავანდიშვილმა და გიორგი ავალიშვილმა მეფის მთავრობას წარუდგინეს ნოტა, რომელშიც სხვა მრავალ მნიშვნელოვან საკითხთა გვერდით გარკვეული ადგილი ჰქონდა დათმობილი ჰარ-ბელაქნის საკითხს. ამ ნოტაში აღნიშნული იყო, რომ „ჰარელნი... შთამომავლობით თვისით არიან ძველნი კახეთისაგანნი, და ადგილი იგი, რომელთაცა ზედა დაშენებულ არს, აწცა კახეთისაა გარნა მათ შეურაცხჰყვეს ჰსჯული ქრისტიანობისა, და ემორჩილებიან მახმადის ჰსჯულსა, და საშვალ მათსა არს დასახლებულნი ლეკნიცა"[1]. ელჩები აღნიშნავდნენ, რომ ჰარელნი სრულიადაც არ არიან ისეთნი, რომ ისინი საშიშნი იყვნენ საქართველოსთვის, რიცხვით ისინი სამ-ოთხი ათასსაც არ აღემატებიან. პირველი დიდი ვნება, რომელიც მათ მოაქვთ კახეთისათვის, არის ის, რომ „კახეთსა ზედა არიან დიდად მახლობელ და ცხოვრობენ პირისპირ თვით კახეთისა სამფლობელოსა ქალა-

---

1 Нота, врученная министерству Грузинскими послами, апрель, 1801, Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. 1, стр. 207.

ქისა, ქისიყისა, და საშვალ მათსა არს მდინარე ალაზანი, რომელსაცა შინა გამოდიან ცხენიანნი და ქვეითნი, მარადის მდგომარეობენ ერთი მეორისაგან ქვეითისაგან ერთის დღის სავალსა, და ადგილსა მას შინა თვინიერ მოხსენებულისა მის წყლისა. არა რომელიმე მთა და ბორცვი არ იპოვების ესრეთ, რომელ თვით მძიმითა ურმითა მსუბუქად შეიძლების სვლა"[1]. ელჩები განსაკუთრებით ხაზს უსვამდნენ იმ გარემოებას, რომ ჭარი წარმოადგენდა მეტად საიმედო სადგურს დაღისტნელ ლეკთათვის. როდესაც ეს უკანასკნელნი საქართველოს მიწებზე თავდასხმებს განიზრახავდნენ, მაშინ ისინი მოვიდოდნენ ჭარში, მოიმარაგებდნენ სურსათ-სანოვაგეს, ჭარელებსაც თავისთან შეიერთებდნენ, წაიყვანდნენ მათგან გზის მცოდნეებს და ამის შემდეგ თავს ესხმოდნენ ქართველთა სოფლებს და ძარცვავდნენ მათ[2]. გარდა ამისა, ჭარი იყო მთავარი დასაყრდენი პუნქტი იმ ლეკთათვის, რომელნიც საქართველოს ასაოხრებლად ოსმალეთის მხრიდან მიემართებოდნენ; ჭარიდან ლეკები პირდაპირ ახალციხეში მიდიოდნენ: „და ეგრეთვე ყოველნი იგი ლეკნი, რომელნიცა წარმოვლენ საქართველოსა შინა მორბევისა და აოხრებისათვის ოსმალოს მხარედგან, მაშინ იგინი პირველ მოიწევიან ჭარელთადმი და მუნითგან სწორედ მივლენ ახალციხეს"[3]. ჭარი საიმედო თავშესაფარს წარმოადგენდა აგრეთვე „ორგულთა ქართველთათვის": „ესე თვით მცირე სამყოფი ჭარელთა მოქმედებს უმეტეს ამასცა, რომელ შემწყნარებლობს ორგულთა ქართველთა, სამართლით სასიკვდილოდ დასასჯელად და სხვათაცა"[4]. ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეებს, იმისათვის, რომ ბოლო მოეღებოდა ზემოთ ჩამოთვლილ ბოროტებას ჭარელთა მხრიდან, აუცილებლად მიაჩნდათ ჭარ-ბელაქნის დაპყრობა, აქაური, „მაჰმადის ჰსჯულსა შინა შთაცვივნულ" მოსახლეობის აყრა, მათი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში გადასახლება და მათ ნაცვლად ამ ადგილებში ქრისტიანების დასახლება

---

1 Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, стр. 207.
2 იქვე, გვ. 207—208.
3 იქვე, გვ. 208.
4 იქვე.

(ე. ი. აქ ქართველობის აღდგენა), რომლის მოსურნენი, ელჩების აზრით, ამ ქვეყნის (ე. ი. ჭარ-ბელაქნის — თ. პ.) ნაყოფიერებისა და სიუხვის გამო, საკმაოდ მრავალნი იქნებოდნენ[1].

ისმის კითხვა: რა ძირითადი დასაყრდენი ძალა მიაჩნიათ ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეებს ისეთად, რომლის წყალობითაც შესაძლებელი გახდებოდა ჭარ-ბელაქნის დაპყრობა? ასეთ ძალად მათ მიაჩნდათ რუსეთი და მისი უძლეველი მხედრობა, რომლის გვერდითაც ქართველი მეომრებიც თავგანწირვით იბრძოლებდნენ კახეთის მიწა-წყლის გამოსახსნელად. „რწმუნებულ ვჰყოფთ,—აღნიშნავდნენ ქართველი ელჩები,— რომელ შეერთებით ერთად უძლეველთა იმისის იმპერატორების მხედრობათა თან ამას (ე. ი. ჭარ-ბელაქნის დაპყრობა—თ. პ.) აღვასრულებთ მსუბუქად"[2]. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, მე-19 საუკუნის დასაწყისში, საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწეების შეხედულებით და რწმენით, ჭარ-ბელაქნის გამოხსნის საკითხი, არსებითად, დიდი რუსეთის მეთაურობით და ქართველთა აქტიური მონაწილეობით უნდა გადაწყვეტილიყო. ეს გასაგებიცაა, რადგან „რუსეთი... იყო ის ერთადერთი პროგრესული ძალა, რომელსაც შეეძლო საქართველოს მიწა-წყლის გაერთიანება და ქვეყნის საწარმოო ძალთა განვითარებისათვის საჭირო პირობების უზრუნველყოფა"[3]. გარკვევით უნდა ითქვას, რომ ეს საკითხი (ჭარ-ბელაქნის გამოხსნა) საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეებს მე-19 საუკუნემდეც სწორედ ასე წარმოედგინათ.

მე-19 საუკუნის დამდეგისათვის, მას შემდეგ, რაც ქართლ-კახეთის სამეფოს დამოუკიდებელი არსებობის ბედი საბოლოოდ გადაწყდა და იგი რუსეთს შეუერთდა, ამიერიდან ჭარ-ბელაქნის საკითხის გადაწყვეტას მოითხოვდა, პირველყოვლისა და უმთავრესად, თვით რუსეთის იმპერიის ინტერესები. 1801 წელს აღმოსავლეთ საქართველოს შეერთების შემდეგ, ჭარ-ბელაქნის დაპყრობის საკითხმა რუსეთის საგა-

---

[1] Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. 1, стр, 208.

[2] იქვე.

[3] ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, „საქართველოს ისტორია", ნაწ. 1, ს. ჯანაშიას რედ. 1946, გვ. 419.

რეო პოლიტიკაში, რომელსაც ის ანვითარებდა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი დაიჭირა, ამიტომ ჩვენ საჭიროდ მიგვაჩნია გამოვარკვიოთ რუსეთის იმპერიის მიზნები და ინტერესები, რომლებიც მას ჭარ-ბელაქნის მიმართ გააჩნდა და რომლებიც ჭარ-ბელაქნის საკითხს რუსეთის საგარეო პოლიტიკის ერთ-ერთ საკმაოდ დიდი მნიშვნელობის საკითხად ხდიდნენ — კავკასიის დაპყრობის საქმეში.

რევოლუციამდელი ისტორიკოსები (ა. პოსერბსკი, ა. ფონ-პლოტტო, ი. ლინევიჩი, დ. ბაქრაძე, ნ. დუბროვინი, ვ. პოტტო, ვ. ივანენკო), არასწორ მეთოდოლოგიურ პოზიციებზე იდგნენ. ისინი ჭარ-ბელაქანში რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის არამეცნიერულ ახსნას იძლევიან. მათთვის გაუგებარია, ან განზრახ ჩქმალავენ, ის ეკონომიური და სამხედრო-პოლიტიკური წინამძღვრები და მიზნები, რომლებიც განაპირობებდნენ რუსეთის მიერ ჭარ-ბელაქნის დაპყრობას. წყაროების შესწავლა ჩვენ შესაძლებლობას გვაძლევს გამოვარკვიოთ ცარიზმის ნამდვილი დაპყრობითი მიზნები ჭარ-ბელაქნის მიმართ. ეს მიზნები ორგვარი ხასიათისა იყო: ეკონომიური და სამხედრო-პოლიტიკური.

ის ეკონომიური წინამძღვრები და მიზნები, რომლებიც აპირობებდნენ რუსეთის მიერ ჭარ-ბელაქნის დაპყრობას, შესანიშნავად აქვს ჩამოყალიბებული რუს მოხელეს, ოფიცერ ლოფიცკის, მის მიერ 1806 წლის 30 აპრილს პეტერბურგში წარდგენილ უქვეშევრდომილეს მოხსენებაში. ეს მოხსენება ჭარ-ბელაქნის კოლონიური ექსპლოატაციის ერთგვარი გეგმაა. ეს რუსი ოფიცერი საქართველოში მსახურობდა 4 წელი და აქ ყოფნისას მან დაწერა ნაშრომი: «Замечания о Грузии». ამ ნაშრომში ლოფიცკი ამტკიცებს რუსეთის იმპერიისათვის ჭარ-ბელაქნის შეერთების ხელსაყრელობასა და სარგებლობას. მოვიტანოთ მთლიანად ის ადგილი, რომელშიც მოცემულია შენიშვნები ჭარ-ბელაქნის შესახებ. იგი წერს: „უპირველეს ყოვლისა საჭიროა: ჭარის პროვინციაში მოსახლე ლეკები დავითანხმოთ იმაზე, რომ ისინი თავიანთი ოჯახებიანად აიყარნენ და დასახლდნენ რუსეთის შიდა რაიონებში საცხოვრებლად; იმ შემთხვევაში, თუ ისინი ამაზე უარს განაცხადებდნენ, მაშინ მზად უნდა ვიყოთ, რომ მათ ეს იარა-

ლის ძალით მოვაყვანინოთ სისრულეში. ჭარის პროვინცია, მას შემდეგ რაც მასში შესაფერისს ადგილებში აგებული იქნება ციხეები, დასახლებულ იქნას რუსებით"[1]. რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლის ეს მოსაზრება (ამ მხარის რუსებით დასახლება) სრულიად ეწინააღმდეგება ქართველი პოლიტიკური მოღვაწეების შეხედულებებს, რომლებიც მოითხოვდნენ ჭარ-ბელაქანში ქართველობის აღდგენას. მასში აშკარად ჩანს რუსეთის კოლონიალური მისწრაფებანი ჭარ-ბელაქნისადმი. ლოფიცკი თავის უქვეშევრდომილეს მოხსენებაში აღნიშნავს: „ამ ქვეყნის მიწა კარგი კლიმატური პირობების გამო ყოველმხრივ გამოსადეგია სახნავ-სათესად, მესაქონლეობისათვის და მეაბრეშუმეობისათვის. არ ჩამოვთვლი იმ მრავალრიცხოვან სხვადასხვა სარგებლობებს, რომელთაც მიიღებენ ამ ქვეყნის ახალი მცხოვრებნი, დავკმაყოფილდები მხოლოდ იმ სარგებლობათა აღნიშვნით, რომლებსაც სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა ექნებათ: 1) მეაბრეშუმეობის განვითარება, 2) მაუდის ქარხნების საუკეთესო ხარისხის ცხვრის მატყლით მომარაგება, 3) ტყავის ქარხნების კამეჩისა და საერთოდ მსხვილფეხა რქიანი საქონლის ტყავით მომარაგება, 4) ღვინით და ხილის არაყით ვაჭრობა, 5) კვერნისა და სხვა მხეცების ბეწვეული, რომლითაც ძალზე მდიდარია ჭარის პროვინციის გარშემო მდებარე ტყეები, 6) მეფუტკრეობის განვითარება, 7) ამ ქვეყნის მცხოვრებთ ზამთრის პერიოდში შეუძლიათ ხელი მიჰყონ ხე-ტყის დამზადებას. აქაური ხე-ტყე თავისუფლად გამოიყენება გემთმშენებლობისათვის"[2]. ლოფიცკის მიერ ჩამოთვლილ სარგებლობათა მიღების გარდა, რუსი პოლიტიკოსები არ ივიწყებდნენ არც რუსეთის სავაჭრო კაპიტალის ინტერესებს. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს სავაჭრო გზა: თბილისი-შემახია-ბაქო, რომელიც ჭარ-ბელაქანზე გადიოდა. მთავარმართებელი პასკევიჩი, იმპერატორ ნი-

[1] Всеподданнейшее прошение К. А. Лофицкого, от 30-го апреля 1806 года — С. Петербург. იხილეთ — Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Изд. архива главного управления наместника Кавказского, под ред. А. П. Берже. т. III, стр. 7. ამის შემდეგ მითითებული იქნება მოკლედ: А С К А К.

[2] А С К А К, т. III, стр. 7.

კოლოზ I 1830 წლის 11 მარტს ატყობინებდა რა იმ დიდ სარგებლობათა შესახებ, რომელთაც მიიღებდა რუსეთის იმპერია ჭარ-ბელაქნის საბოლოო დაპყრობით, განსაკუთრებით ხაზს უსვამდა იმ გარემოებას, რომ «торговыя сношения Тифлиса с Нухинского и Ширванского провинциями совершенно обезопасятся от грабительств хищников»[1]. ამრიგად, როგორც ჩანს, რუსი პოლიტიკოსები აწარმოებდნენ ჭარ-ბელაქნის შესწავლას, ეცნობოდნენ მის ბუნებრივ სიმდიდრეებს. უეჭველია, რომ ჭარ-ბელაქნის შეძენის სარგებლიანობის ეს ეკონომიური დაზვერვები, მცირე როლს არ ასრულებდნენ რუსეთის მიერ ჭარ-ბელაქნის დაპყრობის საკითხის გადაწყვეტაში. ჭარ-ბელაქანს გარკვეული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, როგორც სანედლეულო ბაზას რუსეთის მრეწველობისათვის (მატყლი, ტყავი, აბრეშუმი, ძვირფასი ბეწვეული, ხე-ტყე და სხვა). რუსეთის პოლიტიკაში ჭარ-ბელაქნის მიმართ მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა სამხედრო-პოლიტიკურ მომენტებსაც. ამიტომ ჩვენც ახლა ამ საკითხების გამორკვევას შევუდგებით. ჭარ-ბელაქანს, როგორც შესავალშიც აღვნიშნავდით, თავისი გეოგრაფიული და სტრატეგიული მდებარეობით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. იგი წარმოადგენდა ერთგვარ ბარიერს, რომელიც ხელს უშლიდა რუსეთს თავისი გავლენის გავრცელებაში დაღისტნისა და ამიერკავკასიის სახანოებისაკენ. ჭარ-ბელაქანზე გადიოდა გზები, რომლებითაც აღმოსავლეთ საქართველოში დამკვიდრებულ რუსეთს, შეეძლო დაღისტანს დაკავშირებოდა. ეს გზები იყო შემდეგი: ბელაქნის (ქართ. წყაროების „ბელაქნის გზა"), იგი გადიოდა ტინოვ-როსსას გადასასვლელზე. ყაფისდარას — ეს გზა ჭურმუტიდან მიემართებოდა მესელდეგერისაკენ, აქედან მაალ-როსსას გადასასვლელით გადადიოდა დაღისტანს, სოფელ კამელიუკში. ჭარის — იგი გადიოდა დინდიდაღის გადასასვლელზე. ელისუს (ელისუს სასულთნოში) — სოფელ ელისუდან მიჰყვებოდა მთელს ელისუს ხეობას და გადადიოდა ლუჩეკის გადასასვლელზე. თითოეული ეს, დაღისტანთან დამაკავშირებელი გზა კავკასიის ომების პერიოდ-

[1] Всеподданнейший рапорт гр. Паскевича от 11-го марта 1830, стр. 963, АСКАК, т. VII.

ში დაცული იყო სპეციალური სიმაგრეებით ანუ ფორტებით. ბელაქნის გზას იცავდა ამავე სახელწოდების ციხე-სიმაგრე. ყაფისდარას გზას იცავდა მესელ-დეგერის სიმაგრე. ჰარის ხეობა გამაგრებული იყო ზაქათლის ციხით. მუხახის ხეობა დაცული იყო სუვაგილის ფორტით. ელისუს ხეობას იცავდა ამავე სახელწოდების ციხე-სიმაგრე. იმისათვის, რომ რუსეთს მტკიცედ მოეკიდებინა ფეხი კავკასიაში, დაემორჩილებინა დაღისტანი, მას აუცილებლად უნდა დაეპყრო ჰარ-ბელაქანი და ხელში ჩაეგდო მასზე გამავალი გზები. ჰარ-ბელაქნის დაპყრობა და მისი რუსეთის იმპერიის მფლობელობის ქვეშ მოქცევა — რუსეთს გზას უხსნიდა დაღისტნისაკენ. შემთხვევითი არ იყო, რა თქმა უნდა, ის გარემოება, რომ პასკევიჩის მიერ შემუშავებული გეგმის მიხედვით, დაღისტნის შემოერთება უნდა დაწყებულიყო სწორედ ჰარ-ბელაქნიდან. 1830 წლის 11 მარტს, პასკევიჩი იმპერატორს ატყობინებდა: «Я решился... военныя действия против непокорных горских народов начать совершенным и безусловным покорением Лезгино-Джарских обществ»[1].

რუსეთის მთავრობა მხედველობაში იღებდა აგრეთვე ჰარ-ბელაქნის ეთნიკურ თავისებურებებსაც. ეთნიკური შემადგენლობის მხრივ ჰარ-ბელაქანში უმრავლესობას შეადგენდა მუსლიმანური მოსახლეობა, რომელიც ქრისტიანული სამყაროსადმი ფანატიკური სიძულვილით იყო გამსჭვალული. მთელი მათი სიმპათია და მხარდაჭერა მეზობელ მუსლიმანური სახელმწიფოების მხარეზე იყო — თურქეთისა და სპარსეთის, განსაკუთრებით კი თურქეთის. ამ უკანასკნელების მოწოდებას ჰარ-ბელაქნელები აქტიურად ეხმაურებოდნენ. ეს გარემოება კი სერიოზულ საფრთხეს უქმნიდა რუსეთის სამფლობელოებს კავკასიაში. იმისათვის, რომ რუსეთს უზრუნველეყო თავისი სამფლობელოების უშიშროება კავკასიაში, საჭირო იყო ჰარ-ბელაქნის დაპყრობა, რომ ამით რუსეთს იზოლირება მოეხდინა ჰარ-ბელაქნელებისა და მათი მოკავშირე დაღისტნელი ტომებისა, ირან-თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლების დროს. წინააღმდეგ შემთხვე-

---

1 АСКАК, т. VII, стр. 959—963.

ვაში, რუსეთს არ შეეძლო თავისი თავი მდგომარეობის ბატონ-პატრონად ჩაეთვალა ამიერკავკასიაში. პასკევიჩი კარგად ითვალისწინებდა ამ გარემოებას და თავის უქვეშევრდომილეს მოხსენებაში იმპერატორს წერდა: «Опасно оставить их (ლაპარაკია ჭარ-ბელაქნის თავისუფალ თემებზე — თ. პ.) в тылу при военных действиях наших со стороны Тифлиса во внутренность гор, сколько и при войнах в противоположный конец против Турок и Персиян»[1].

რუსეთის ხელისუფლება ითვალისწინებდა აგრეთვე ერთ მეტად მნიშვნელოვან მომენტს. ცნობილია, რომ რუსეთის ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა არარუს ხალხებში იწვევდა ღრმა უკმაყოფილებას. ისინი არაერთხელ გამოსულან იარაღით ხელში თავიანთი ეროვნული თავისუფლების დასაცავად. ასეთი გამოსვლები ხშირი იყო საქართველოში. ყოველივე აქედან გამომდინარე, უსაფუძვლო არ იყო რუსეთის მთავრობის შიში, გამოწვეული იმით, რომ საქართველოში რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ აჯანყებულ მოსახლეობას მათ მოსაზღვრე ჭარ-ბელაქნელებში (რომელნიც აგრეთვე რუსეთის დაპყრობითი პოლიტიკის წინააღმდეგ იყვნენ ამხედრებულნი) თავისი მოკავშირე დაენახა. ასევე ადვილი შესაძლებელი იყო, რომ ჭარ-ბელაქნელებს დაკავშირებოდა რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართული, საქართველოში არსებული რომელიმე ფეოდალური ოპოზიცია, ან მისი რომელიმე ცალკეული წევრი (ალექსანდრე ბატონიშვილის საკითხი). ყველა ჩვენს მიერ ზემოთ ჩამოთვლილი მომენტები რუსეთის პოლიტიკის მესვეურებს კავკასიაში ნათლად და გარკვევით აგრძნობინებდა ჭარ-ბელაქნის დაპყრობის აუცილებლობას.

ჭარ-ბელაქნის საკითხზე ზრუნვა რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლებმა დაიწყეს დღიდან მათი ჯარების საქართველოს ფარგლებში შემოსვლისა. ისინი საჭიროდ თვლიდნენ სისტემატურად თვალყური ედევნებინათ ჭარელთა მოქმედებისათვის. 1801 წლის 2 მაისს გენერალ-მაიორი ლაზარევი კნორინგს წერდა, რომ ჭარ-ბელაქნის ზოგიერთი სოფ-

1 АСКАК, т. VII, стр. 960.

ლის მამასახლისი ალექსანდრე ბატონიშვილთან იმყოფება და აპირებენ ქიზიყის სოფლებზე თავდასხმას. ლაზარევმა პოლკოვნიკ კარიაგინს დაავალა, რომ ჯარის ნაწილებით მას ალაზნის განაპირა მხარეს მდებარე სოფლები დაეკავებინა. საერთოდ, გენერალი ლაზარევი მკაცრად აფრთხილებდა კარიაგინს იმის შესახებ, რომ «иметь недремашное смотрение о всем, за Алазанью пройсходящем»[1]. ალაზანს გაღმა მოსახლე ჭარ-ბელაქნელებით რუსეთის ხელისუფლების ასეთი დაინტერესება გამოწვეული იყო იმ განსაკუთრებული მდგომარეობით, რომელიც საქართველოში შეიქმნა მე-19 საუკუნის დასაწყისში. რუსეთის მიერ საქართველოს შეერთებისა და აქ ახალი მმართველობის სისტემის დამყარების შემდეგ, ბაგრატიონთა საგვარეულოს მრავალრიცხოვან წევრებს, მსხვილ ფეოდალებს ელოდათ საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი მმართველობის სფეროდან ჩამოშორება, მთელი რიგი პრივილეგიების დაკარგვა. ეს გარემოება, ცხადია, მათში დიდ უკმაყოფილებას გამოიწვევდა და ამავე დროს ჰქმნიდა მეტად ხელსაყრელ პირობებს იმისათვის, რომ ეს დაჯგუფება გადაზრდილიყო რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართულ აშკარა ოპოზიციაში. ეს ოპოზიცია კარგა ხნის განმავლობაში საქართველოში მეფობის აღდგენის იმედს არ კარგავდა. ამ მიზნის მისაღწევად იგი ყოველგვარი საშუალების გამოყენებას ცდილობდა; უერთდებოდა ცარიზმის წინააღმდეგ მიმართულ ყოველგვარ მოძრაობას, ქვეყნის შიგნით თუ გარეთ. და, სხვათა შორის, ამ ოპოზიციის მონაწილენი რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ მიმართულ ამ ბრძოლაში ჭარ-ბელაქნელების გამოყენებასაც არაერთხელ ცდილან. 1801 წლის აგვისტოში ამ ოპოზიციის მონაწილე სამეფო გვარეულობის წევრებმა შესძლეს ქიზიყის გავლენიანი პირების თავიანთ მხარეზე გადმობირება და აქ ერთგვარი შეთქმულების მოწყობა. ამ შეთქმულების მიზანი, როგორც ეს გენერალ ლაზარევის მიერ, 1801 წლის 23 აგვისტოს თარიღით, კნორინგისადმი გაგზავნილი რაპორტიდან ირკვევა, იყო ის, რომ «отклониться от подданства государя Императо-

---

1 АСКАК, т. I, док. № 905, стр. 646—647.

ра нашего и сделаться подобно как при царе Грузинском, Джары-Белоканы, кой были подвластны Грузии, а ныне не принадлежат»[1]. შეთქმულები ჰარ-ბელაქნელებზე დიდ იმედებს ამყარებდნენ. შეთქმულების მონაწილეებმა ჰარ-ბელაქნელებს მიმართეს წერილით, რომელშიც ისინი მათ თხოვდნენ, რომ რაც შეიძლება დიდი რაოდენობით შეეკრიბათ ჯარი, მოსულიყვნენ ქიზიყში და შეერთებული ძალებით გაერეკათ აქ მყოფი რუსეთის ჯარები. ქიზიყში იმდენად სახიფათო მდგომარეობა შეიქმნა, რომ მაიორ ალექსეევს ეშინოდა ქიზიყში მყოფ რუსეთის ჯარებს თავს არ დასტყდომოდა „ვარშავის ამბავი“ (ალექსეევს აქ მხედველობაში აქვს 1794 წელს ვარშავაში მდგომი რუსეთის ჯარის გარნიზონის სრული განადგურება). მაგრამ ეს მოსალოდნელი საფრთხე თავიდან იქნა აცილებული: შეთქმულების მზადება დროზე შეიტყეს და მისი მეთაურებიც დააპატიმრეს[2].

დიდ შეშფოთებას იწვევდა რუსეთის ხელისუფალთა წრეებში ალექსანდრე ბატონიშვილის საქმიანობაც. ალექსანდრე ბატონიშვილი, რომელიც რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ მიმართული ფეოდალური ოპოზიციის ცენტრალურ ფიგურას წარმოადგენდა, 1802 წლის ოქტომბრის დასაწყისში განჯაში მოსულიყო და აქ იგი საქართველოში მყოფი რუსების წინააღმდეგ ერთობლივი მოქმედების გეგმებს ადგენდა. როგორც გენერალ-ლეიტენანტ კნორინგის 1802 წლის 11 ოქტომბრის უქვეშევრდომილესი რაპორტიდან ჩანს, ალექსანდრე ბატონიშვილმა განჯიდან თავისი ემისარები დაგზავნა ჰარში, ბელაქანში და დაღისტანში. ემისრებს ბატონიშვილმა თან წერილები გაატანა, რომლითაც აქაურ ხალხებს, პირდებოდა რა დიდი თანხის გადახდას, მოუწოდებდა მის მხარეზე გადმოსულიყვნენ და შეერთებული ძალებით თავდასხმა მოეხდინათ კახეთზე. ბატონიშვილის მიერ შემუშავებული გეგმის მიხედვით, კახეთზე თავდასხმა უნდა დამთხვეოდა

---

[1] Центральный государственный военно-исторический архив СССР, фонд военно-ученого архива, дело 6164, часть IV, ფურც. 58. ამის შემდეგ მითითებული იქნება შემოკლებით: ЦГВИА, ф. ВУА.

[2] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, часть IV, лл. 55—58.

ქართლზე თავდასხმას, რომელიც მოსალოდნელი იყო იმერეთის სამეფოს, ახალციხის საფაშოს, ერევნისა და ნახიჭევანის სახანოების მხრიდან[1]. 1802 წლის ნოემბრის თვეში ალექსანდრე ბატონიშვილი თავისი ჯარებით უკვე ბელაქანში იმყოფებოდა და რუსეთიდან გამოქცეული სიღნაღელი მცხოვრების, სიმონ ალავერდაშვილის მიერ მაიორ ოლხოვსკისადმი მიწოდებული ცნობიდან ჩანდა, მოკლე ხანში იგი აუცილებლად შემოიჭრებოდა კახეთში[2]. ბელაქანშივე ალექსანდრე ბატონიშვილთან თავი მოეყარათ აგრეთვე რუსეთის ხელისუფლებით უკმაყოფილო, კახეთიდან გამოქცეულ მრავალ თავადსა და აზნაურს[3]. 1802 წლის ბოლოს კახეთი უკვე ჰარ-ბელაქნის მხრიდან თავდასხმის აშკარა საფრთხის წინაშე იდგა. 1802 წლის 24 დეკემბრის რაპორტით გენერალ-მაიორი ლაზარევი საქართველოს მთავარმართებელ თავად ციციანოვს ატყობინებდა, რომ ჰარ-ბელაქნელ მამასახლისებმა ალექსანდრე ბატონიშვილის დავალებით, ყველა სოფლებიდან თავი მოუყარეს დიდძალ ჯარს (7 ათასამდე) და ემზადებიან ქიზიყში შემოსაჭრელად[4]. ზემოთ მოტანილი ამბები ნათლად გვიჩვენებენ, თუ რამდენად სერიოზული საფრთხის შექმნა შეეძლო ჰარ-ბელაქანს რუსეთის ხელისუფლებისათვის. ამიტომ იყო, რომ მან საქართველოში ფეხის მოკიდების პირველი წლებიდანვე დღის წესრიგში დააყენა ჰარ-ბელაქნის საკითხი და დაიწყო მის გადასაწყვეტად საჭირო ნიადაგის მომზადება.

1803 წლის 4 თებერვალს ციციანოვი გენერალ-მაიორ გულიაკოვს წერდა: ზუსტად გამოერკვია ჰარ-ბელაქნელი მამასახლისებისა და მცხოვრებთა პოლიტიკური განწყობილება რუსეთის მთავრობისადმი. ამ მიზნის მისაღწევად, ციციანოვი გულიაკოვს ურჩევდა მიემართა შემდეგი საშუალებისათვის: სიღნაღში მყოფი რუსი ჯარის ნაწილებში გაეცა ბრძანება მა-

---

[1] П. Бутков — Материалы для новой истории Кавказа, часть II, СПБ, 1869, стр. 545.

[2] АСКАК, т. I, док. № 340, стр. 289.

[3] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, часть VII, л. 10. — Рапорт Гулякова Цицианову от 16—17 февраля.

[4] АСКАК, т. II, док. 1381, стр. 682.

თი სალაშქროდ მომზადების შესახებ; ამავე დროს გაევრცელებინა ხმები, რომ ლაშქრობა ინიშნება ჭარ-ბელაქნელების წინააღმდეგ. ასეთი გზით, ციციანოვის აზრით, შესაძლებელი გახდებოდა ჭარელთა განწყობილების გამორკვევა: თუ მათ რუსეთის მთავრობის მიმართ მტრული მიზნები არა აქვთ, მაშინ რუსი ჯარის სალაშქროდ მზადება ჭარელებს იძულებულს გახდიდა დაეწყოთ სამშვიდობო მოლაპარაკება. სამშვიდობო მოლაპარაკება, როგორც ციციანოვი გულიაკოვს ავალებდა, უნდა მომხდარიყო მხოლოდ ერთი პირობით — ჭარელები უნდა დათანხმებულიყვნენ ალექსანდრე ბატონიშვილის სასწრაფო გაცემაზე, წინააღმდეგ შემთხვევაში გულიაკოვი მათ უნდა დამუქრებოდა, რომ ამისათვის ისინი სასტიკად დაისჯებოდნენ[1]. 1803 წლის დასაწყისში რუსეთის ხელისუფლებას და თვით მთავარმართებელ ციციანოვსაც უკვე გადაწყვეტილი ჰქონდა ჭარში სამხედრო ექსპედიციის მოწყობა. ექსპედიციის ხელმძღვანელად ციციანოვმა დანიშნა გენერალ-მაიორი გულიაკოვი. გულიაკოვი, რომლის განკარგულებაშიც იმყოფებოდა 3 ბატალიონისაგან შემდგარი რუსი ქვეითი ჯარის რაზმი (1482 კაცის რაოდენობით), ორასი კაზაკი და ხუთი ათასამდე (4,500 კაცი) ქართველი ქვეითი და ცხენოსანი მეომრებისაგან შემდგარი ლაშქარი[2], 1803 წლის მარტის პირველ რიცხვებში ჭარ-ბელაქნისაკენ დაიძრა. აღნიშნულმა ძალებმა გულიაკოვის სარდლობით სოფ. ანაგასთან გადალახეს მდ. ალაზანი და 8 მარტისათვის უკვე მდინარის მეორე მხარეს იმყოფებოდნენ. ვინაიდან ალაზნის მარცხენა მხარეს მდებარე სოფლები თითქმის სულ დაცლილი იყო მოსახლეობისაგან, ამიტომ გულიაკოვი პირდაპირ ბელაქნისაკენ გაემართა[3]. ბელაქანში თავმოყრილი იყო ჭარელების მთავარი ძალები. ჭარელების გარდა ბელაქანში თავიანთი ჯარებით იმყოფებოდნენ ალექსანდრე და თეიმურაზ ბატონიშვილები,

---

1 АСКАК, т. II, док. № 1382, стр. 683.

2 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6170, л. 5. Рапорт ген. л. Цицианова Императору, от 12 марта 1803 года.

3 იქვე, ფურც. 70. — Рапорт ген-м. Гулякова князью Цицианову, от 16 марта 1803 года.

დაღისტნელები, შაქის (ნუხის) ხანი. სულ ბელაქანში მყოფი მოწინააღმდეგის ჯარის საერთო რიცხვი, როგორც ამას ტყვედ ჩავარდნილი ლეკები აცხადებდნენ, აღწევდა 10 ათასს[1]. მიუხედავად იმ ძლიერი წინააღმდეგობისა, რომელსაც ჰარელები უწევდნენ რუს და ქართველთა ჯარის ნაწილებს, გულიაკოვმა 9 მარტისათვის მაინც შესძლო ბელაქნის აღება[2]. ციციანოვმა გადაწყვიტა კარგად ესარგებლა ექსპედიციის პირველივე წარმატებებით. ამიტომ იგი გულიაკოვს ავალებდა, რომ დროის დაუკარგავად თავისი ჯარებით ჰარის დასაპყრობად წასულიყო. ციციანოვმა გულიაკოვს გაუგზავნა აგრეთვე წინასწარ შემუშავებული ზავის პირობებიც. ეს პირობები იყო შემდეგი: 1) ჰარელებს რუსეთის ხელისუფლებისათვის უნდა გადაეცათ ბატონიშვილები — ალექსანდრე და თეიმურაზი, 2) ჰარ-ბელაქანში უნდა დარჩენილიყო რუსი ჯარის გარნიზონი და 3) უნდა ეხადათ ყოველწლიური ხარკი აბრეშუმით[3]. ჰარელებმა გულიაკოვის მიერ წაყენებულ ამ პირობების მიღებაზე უარი განაცხადეს. ამიტომ გულიაკოვმა აღარ დააყოვნა საომარი მოქმედების კვლავ განახლება. 27 მარტს, სოფ. კატეხთან მომხდარი ბრძოლის შემდეგ, რომელშიც ჰარელები დამარცხდნენ, გულიაკოვი ჰარისაკენ დაიძრა, იგი მცირე წინააღმდეგობის გაწევის შემდეგ, 29 მარტს კიდეც დანებდა რუს-ქართველთა ჯარს. ჰარელთა დამარცხებაში დიდი როლი შეასრულა მათი მოკავშირის, შაქის (ნუხის) სახანოს მმართველ, მამედ-ჰასან ხანის ღალატმა: ჯარითა და ორი ზარბაზნით ჰარელთა დასახმარებლად მოსულმა მამედ-ჰასან ხანმა, რუსეთის ჯარების დანახვაზე ჰარელები მიატოვა და თავს გაქცევით უშველა[4]. აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია, ყურადღება შევაჩეროთ 1803 წლის ჰარ-ბელაქნის სამხედრო ექსპედიციაში ქართველობის მონაწილეობის საკითხზე. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ მთელი ეს ექსპედიცია და მის მიერ ჰარელთა წი-

---

[1] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6170, л. 20. — Рапорт ген. м. Гулякова князью Цицианову, от 16 марта 1803 года.

[2] იქვე, ფურც. 20—21.

[3] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6170, л. 5. — Рапорт Цицианова Императору, от 12 марта, 1803 года.

[4] АСКАК, т. II, док. № 1387, стр. 685—686.

ნაალმდეგ წარმოებული ბრძოლები მიმდინარეობდა ქართველი ხალხის აქტიური მონაწილეობით. ქართველი ხალხის მიზანი, რომელსაც ის მიმდინარე ექსპედიციაში ისახავდა, თავიდანვე ნათელი და გარკვეული იყო: იგი დარწმუნებული იყო, რომ ეს ექსპედიცია შეასრულებდა დიდმნიშვნელოვან როლს ჭარ-ბელაქნის ლეკთაგან გამოხსნის საქმეში. ამით იყო გამოწვეული, რომ ექსპედიციაში მონაწილე ქართველ მეომართა რაზმი ყოველთვის მხარში ედგა რუსეთის მხედრობას და გმირული თავგანწირვით იბრძოდა. უნდა აღინიშნოს, რომ პროფ. ი. პეტრუშევსკი არასწორად აფასებს ექსპედიციაში ქართველთა მონაწილეობის საკითხს. იგი წერს, რომ ქართველ მეომართა რაზმზე გავლენა მოახდინა საქართველოში არსებულ, რუსეთის წინააღმდეგ მიმართულ ოპოზიციის პოლიტიკურმა განწყობილებებმა და ამიტომ რუსი ხელისუფლება მას ვერ ენდობოდა და, საერთოდ, ამ ლაშქრობაში ქართველები მეტად უხალისოდ მონაწილეობდნენო[1]. მაგრამ ფაქტები ჩვენ სულ საწინააღმდეგოს გვიჩვენებენ. არაფერი რომ არა ვთქვათ, ექსპედიციაში მონაწილე ქართველი მეომრების რაოდენობაზე (4,500 კაცი), რომელიც სამჯერ აღემატებოდა რუსი ჯარისკაცების რიცხვს (1482 კაცი), მოიპოვება მთელი რიგი საბუთები, რომ ქართველობა უაღრესად აქტიურ როლს თამაშობდა ამ ექსპედიციაში და რომ არა ერთ ქართველ რიგითმა მეომარმა და ოფიცერმა რუს ჯარისკაცებთან ერთად მრავალჯერ ისახელა თავი თავისი გმირობით ჭარელთა წინააღმდეგ მიმართულ ბრძოლებში. როგორც ციციანოვის მიერ იმპერატორის სახელზე გაგზავნილ უქვეშევრდომილესი მოხსენებიდან ირკვევა, ქართველებიდან განსაკუთრებით თავი გამოიჩინა თავადმა ლუარსაბ ორბელიანმა. ციციანოვის წარდგენით, ლუარსაბ ორბელიანი დააჯილდოვეს წმ. გიორგის სახელობის მე-4 ხარისხის სამხედრო ორდენით[2]. მაგრამ მარტო ლუარსაბ ორბელიანი როდი იყო, რომელმაც მამაცობით გაითქვა სახელი. გენერალმაიორი გულიაკოვი, 1803 წლის 16 მარტის რაპორტით მთა-

[1] И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества..., стр. 84.

[2] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6170, л. 2.

ვარშართებელ ციციანოვს დაწვრილებით აუწერს 1803 წლის 9 მარტს მომხდარი ბელაქნის სამხედრო ოპერაციის ამბებს და საგანგებოდ ჩერდება იმ მებრძოლთა დამსახურებაზე, რომელთაც გმირობით განსაკუთრებულად გამოიჩინეს თავი. ბელაქნის სამხედრო ოპერაციის დროს, როგორც გულიაკოვი წერს ციციანოვს, გმირობით, მამაცობითა და თავგანწირული ბრძოლით ყურადღება მიიპყრო მრავალმა ქართველმა. გულიაკოვი ზოგიერთ მათგანის გვარსა და სახელს კიდეც ასახელებს. ესენია: დურმიშხან, ედიშერ, დიმიტრი და გიორგი ჩოლოყაშვილები, იოსებ ერისთავი, ნინია და დავით ქობულაშვილები, იოსებ ჭავჭავაძე, დავით აბაშიძე, პაპუა ჭავჭავაძე, ომან ჩოლოყაშვილი, სიმონ ანდრონიკაშვილი, ომან ჯანდიერი და სხვები[1].

ჭარის აღების შემდეგ არ გასულა მცირე ხანი, რომ ჭარ-ბელაქნის უმთავრესმა თავისუფალმა თემებმა: ჭარმა, თალამ, შუხახმა, ჯინიხმა და აგრეთვე ელისუს სასულთნომ გულიაკოვს თავიანთი რწმუნებულები გამოუგზავნეს, რომელთაც განაცხადეს სურვილი რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლისა იმ პირობებით, როგორც ეს რუსეთის ხელისუფლებას სურდა. გულიაკოვმა რწმუნებულები თბილისში ციციანოვს წარუდგინა, სადაც მათ 1803 წლის 17 აპრილს ხელი მოაწერეს ციციანოვის მიერ შემუშავებულ რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლის ხელშეკრულების პირობებს[2]. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ ოფიციალურ დოკუმენტებში ლაპარაკი იყო არა ჭარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალი თემების სამფლობელოს რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შესვლაზე, არამედ მის შეერთებაზე საქართველოს სამეფოსთან. ასე მაგალითად, მთავარმართებელი ციციანოვი 1803 წლის 18 აპრილს უქვეშევრდომილეს მოხსენებაში იმპერატორს ულოცავს ჭარის პროვინციის შეერთებას საქართველოს სამეფოსთან, რომელიც მას წარსულ საუკუნეში მოსწყდაო[3]. იმპერატორიც, თავის მხრივ, 1803 წლის 23 მაისს ციციანოვის

---

[1] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6170, л. 2.

[2] იქვე, лл. 29—30. — Рапорт Цицианова Императору, 18 апреля 1803 года.

[3] იქვე.

სახელზე გამოგზავნილ უმაღლეს რესკრიპტში გამოსთქვამს დიდ კმაყოფილებას საქართველოს სამეფოსათვის მისი კუთვნილი მიწა-წყლის, ჭარ-ბელაქნის დაბრუნების გამო რუსეთის იარაღის შემწეობით[1]. ეს გარემოება, რა თქმა უნდა, სინამდვილეს არ შეეფერებოდა, რადგან ამ დროისათვის არამც თუ არ მომხდარა ჭარ-ბელაქნის საქართველოსთან შეერთება, არამედ იგი არც რუსეთს დაუპყრია. ამ დროს იგი რუსეთის ქვეშევრდომობაში შევიდა.

1803 წლის 17 აპრილის ჭარელთა მიერ ხელმოწერილი რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლის პირობები დაწერილი იყო არა ორმხრივი ხელშეკრულების ფორმით, რომელსაც ორმხრივი ვალდებულებანი უნდა გაეთვალისწინებინა, არამედ იგი წარმოადგენდა ციციანოვის სახელზე შედგენილ თხოვნას, რომლის პირობებიც მთლიანად რუსეთის ხელისუფლების კარნახით იყო შემუშავებული. იგი შედგებოდა ათი მუხლისაგან. ეს მუხლები იყო შემდეგი:

1. ჭარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალი თემები ამიერიდან საქვეყნოდ და საუკუნოდ შედიოდნენ რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში.

2. ჭარ-ბელაქნელები ვალდებულნი იყვნენ რუსეთის იმპერატორის სასარგებლოდ ეხადათ ყოველწლიური ხარკი — 1100 თბილური ლიტრი აბრეშუმი, რომელიც წელიწადში ორ წყებად უნდა წარედგინათ: აგვისტოსა და ნოემბრის თვეებში.

3. რუსეთის ჯარის ნაწილებს ნება ეძლეოდათ განლაგებულიყვნენ ჭარ-ბელაქნის სოფლებში, სადაც ეს მთავარმართებელს მოესურვებოდა.

4. ერთგულების საწინდრად ჭარ-ბელაქნელებს, სოფლებიდან: ბელაქნიდან, კატეხიდან, ჭარიდან, თალადან, მუხახიდან და ჯინიხიდან — რუსეთის ხელისუფლებისათვის უნდა მიეცათ თითო-თითო მძევალი.

5. შედიოდნენ რა რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში, ჭარ-ბელაქნელები ვალდებულებას იღებდნენ, რომ მათი მხრიდან ადგილი არ ექნებოდა რაიმე მტრულ მოქმედებას

---

1 АСКАК, т. II, док. № 1390, стр. 688.

რუსეთის წინააღმდეგ. ისინი პირობას დებდნენ, რომ არც ცხადად და არც ფარულად თავიანთ ფარგლებში არ შემოუშვებდნენ ალექსანდრე ბატონიშვილს; ჰარელები ვალდებულებას იღებდნენ აგრეთვე იმის შესახებ, რომ ისინი წინანდებურად თავშესაფარს არ მისცემდნენ და თავიანთ ქვეყანაზე არ გაატარებდნენ საქართველოს დასარბევად დაღისტნიდან ჩამოსულ ლეკებს.

6. რწმუნებულების თხოვნით მთავარმართებელი ციციანოვი იმპერატორის სახელით დაპირებას იძლეოდა, რომ რუსეთი ჰარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალ თემების შინაურ მართვა-გამგეობაში არ ჩაერეოდა.

7. რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შედიოდა აგრეთვე ჰარელთა მეზობელი და მოკავშირე ელისუელი ალისულთანი, იგივე პირობებით, როგორც თვით ჰარელები.

8. ვინაიდან 1803 წლის 17 აპრილს, რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლის „ხელშეკრულების“ დადების დროს, რწმუნებულები სოფლებიდან: ბელაქნიდან, კატეხიდან და მაწეხიდან არ გამოცხადდნენ ამ სოფლების მცხოვრებთა შიშისა და მათი მთებში გახიზვნის გამო, ამიტომ ჰარის თემის რწმუნებულები რუსეთის ხელისუფლებას აღუთქვამდნენ, რომ ისინი ყოველ ღონეს იხმარდნენ ამ სოფლების მცხოვრებთა მორჩილებაში მოსაყვანად და მათი რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესასვლელად.

9. მთავარმართებელი ჰარ-ბელაქნელ ლეკებს პირდებოდა, რომ იგი ალიაბადის ქართულ სოფლებს, რომელნიც გარკვეული დროიდან ლეკთა მფლობელობაში იყო, ხელშეუხებლად დასტოვებდა. ისინი კვლავ ლეკთა დამოკიდებულებაში იქნებოდნენ. თავის მხრივ კი ჰარელები ვალდებულებას იღებდნენ ინგილოებს ხელს არ შეუშლიდნენ ქრისტიანული სარწმუნოების აღიარებაში.

10. ეს მუხლი ეხებოდა ტყვეთა ურთიერთ გაცვლას და აღნიშნული იყო, რომ ამ საკითხზე დაიდებოდა ცალკე ხელშეკრულება[1]. ზემოთ მოტანილი „ხელშეკრულების“ პუნქტებიდან ჩვენს ყურადღებას იპყრობს მე-9 მუხლი, რომლიდანაც ჩანს,

[1] АСКАК, т. II, док. № 1387, стр. 686—687. — Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова 17-го апреля 1803 года.

რომ რუსეთის ცარიზმმა იცნო ჭარ-ბელაქნელი ლეკი აღალარების მფლობელობა მათ მიერ კახეთის სამეფოსაგან უსამართლოდ მიტაცებულ მიწა-წყალზე და მასზე მოსახლე მკვიდრ ქართველ მოსახლეობაზე — ინგილოებზე.

ამრიგად, რუსეთის ხელისუფლების პირველი ცდა მიმართული ჭარ-ბელაქნის შემოერთებისაკენ, დამთავრდა მისი რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შესვლით. ამიერიდან (1803 წლიდან) ჭარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფალი თემების“ ისტორიაში ახალი პერიოდი იწყება: ისინი შედიან რუსეთის იმპერატორის ვასალურ დამოკიდებულებაში. ეს პერიოდი გრძელდება 1830 წლამდე, როდესაც თავისუფალ თემთა ვასალური დამოკიდებულებანი განსაზღვრული ხარკით და აგრეთვე მთელი რიგი სხვა ნომინალური ვალდებულებების შესრულებით, რომლებსაც ჭარელები ხშირად არღვევდნენ, შეიცვალა მათი სრული დაპყრობითა და რუსეთის იმპერიასთან შეერთებით.

მთავარმართებელი ციციანოვი 1803 წლის 18 აპრილის თარიღით გრაფ. კოჩუბეის სახელზე გაგზავნილ წერილში შემდეგნაირად აფასებს ჭარ-ბელაქნის რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შესვლის მნიშვნელობას: ჭარ-ბელაქნის რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შესვლას რუსეთის ისედაც ძლიერ და უზარმაზარი იმპერიისათვის მეტად მცირე მნიშვნელობა აქვს; სამაგიეროდ ამ ამბავს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს საქართველოსათვის, რადგანაც ლეკთა მთავარ ბუნაგში რუსეთის ხელისუფლებისა და იარაღის დამყარებით შესაძლებელი გახდება საქართველოს საზღვრების გამაგრება. გარდა ამისა, მათზე დაკისრებული ხარკი, მათ ქვეყანაში რუსეთის ჯარის გარნიზონის დატოვება ყოველგვარ პირობას ქმნის იმისათვის, რომ თუ მათი ეხლა რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლა, მსგავსად სხვა მთიელი ხალხებისა, არაგულწრფელი იყო, მომავალში მათთვის იგი მაინც გარდაუვალი გახდება[1]. სულ მოკლე ხანში, მართლაც გამოირკვა, რომ ჭარელთა მიერ რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღება „არა გულწრფელი“ ყოფილა. ისინი ხშირად არღვევდნენ 1803 წლის

1 АСКАК, т. II, док. № 1389, стр. 687.

17 აპრილს რუსეთთან დადებულ ხელშეკრულებით გათვალისწინებულ ვალდებულებებს. განსაკუთრებით ეს ხელშეკრულების მე-5 მუხლზე ითქმის, რომლის მიხედვითაც ჰარელებს თავიანთ ქვეყანაზე არ უნდა გაეტარებიათ საქართველოს სარბევად დაღისტნიდან ჩამოსული ლეკები. ასე მაგალითად, 1803 წლის 9 ივლისს დაღისტნელ ლეკთა საკმაოდ მოზრდილი რაზმი (ათას კაცამდე) გამოემართა დაღისტნიდან — სოფლების ჰარის და კატეხის გავლით გადალახა მდ. ალაზანი და თავს დაესხა რუსთა ჯარის ბანაკს და დიდი ზარალი მიაყენა (წაასხა 211 ცხენი). ვინაიდან ჰარელებმა დაარღვიეს ხელშეკრულების მე-5 მუხლი, მთავარმართებელმა ციციანოვმა საჭიროდ ჩათვალა ჰარელთა გაფრთხილება. ამ მიზნით, მან გენერალ-მაიორ გულიაკოვს დაავალა, რომ მას თავისთან დაებარებინა ჰარისა და კატეხის მამასახლისები, წაეკითხა მათთვის ხელშეკრულების მე-5 მუხლი და ამავე დროს, მკაცრად გაეფრთხილებინა, რომ მათ მიერ საქვეშევრდომო პირობების დარღვევისათვის პასუხი მოეთხოვებათ და დაისჯებიან მათი მძევლები. გარდა ამისა, ჰარელებს უნდა გადაეხადათ დაღისტნელთა მიერ გარეკილი 211 ცხენის საფასური, რადგანაც ისინი მოვალენი იყვნენ რუსეთის ხელისუფლება უკიდურეს შემთხვევაში გაეფრთხილებინათ მაინც დაღისტნელთა ამ მოსალოდნელი შემოსევის შესახებ, თუ წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლოთ[1].

ჰარელები არ ასრულებდნენ არც ხელშეკრულების მე-2 მუხლით ნაკისრ ვალდებულებას, ე. ი. აბრეშუმით ხარკის გადახდას. 1803 წლის 1 აგვისტო (რუსეთის ხელისუფლების მიერ დაწესებული ვადა ხარკის პირველი ნახევრის შეტანისა) ისე გავიდა, რომ ჰარელებს არც კი უფიქრიათ ხარკის პირველი წყების წარმოდგენაზე. ხარკის გადაუხდელობის მიზეზად ისინი თავიანთ სიღარიბეს ასახელებდნენ. რუსეთის ხელისუფლება დაჟინებით მოითხოვდა მათგან ხარკის გადახდას. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი მათ სასტიკი დასჯით ემუქრებოდა. 1803 წლის 3 ოქტომბერს ციციანოვმა ჰარის პროვინ-

---

1 ЦГВИА, ф. 26, оп. 152, д. 188, лл. 108—110.—Рапорт Цицианова Императору, от 18 июля 1803 года.

ციის მცხოვრებლებს მრისხანებით აღსავსე წერილი გაუგზავნა. იგი მათ წერდა: „...თქვენ მე ვერ მომატყუებთ, ისე აღგვით დედამიწის ზურგიდან, რომ ვერცერთმა ვეღარ იხილოთ თქვენი სოფლები. წამოვალ ცეცხლით და, მიუხედავად იმისა, რომ რუსები შეჩვეულნი არ არიან წვას, გადავწვავ ყველაფერს, რის დაკავებასაც ჯარების საშუალებით ვერ შევძლებ და სამუდამოდ დავმკვიდრდები თქვენს მიწა-წყალზე. მაშინ დავინახავთ, დაგეხმარებიან თუ არა დაღისტნელები ჩემს განდევნაში, ან შესძლებენ თუ არა ამის გაკეთებას... გენერალს კი არა, პირადად მე თვითონ წამოვალ და თქვენი ქვეყნის მიწას თქვენივე სისხლით წითლად შეღებავ... ხოლო დაღისტნელები კი, რომელნიც თქვენთან დარჩნენ ზამთრის გასატარებლად, ყველა ამ ამბის მოწმენი გახდებიან და თითონაც სულ ერთიანად ამოწყდებიან... დასასრულ გიცხადებთ, რომ თუ დღიდან ამ წერილის თქვენთან გამოგზავნისა, 4 დღის განმავლობაში არ გადაიხდით ხარკს აბრეშუმით ან ფულით, მაშინ მე დავიწყებ თქვენს წინააღმდეგ მტრულ მოქმედებას: პირველად იგი მიმართული იქნება თქვენი მძევლების მიმართ, რომელნიც სასტიკად დაისჯებიან, ხოლო შემდეგში კი თქვენი ჯერიც დადგება და მოემზადეთ თავის დასაცავად! თქვენი დასჯის რწმუნება მე თვით იმპერატორისაგან მაქვს მიღებული, რადგანაც მან უკვე შეიტყო თქვენს მიერ აგვისტოში ხარკის შემოუტანლობის ამბავი"[1]. მუქარამ ვერ გასჭრა. ჰარელები ციციანოვის ამ წერილს დუმილით შეხვდნენ და როგორც ციციანოვის მიერ იმპერატორისადმი 1803 წლის 10 დეკემბრის რაპორტიდან ირკვევა — ისინი კვლავ განაგრძობდნენ რუსებისადმი მტრული დამოკიდებულების გამომჟღავნებას: აგვიანებდნენ ხარკის გადახდას, თავშესაფარს აძლევდნენ საქართველოზე თავდასასხმელად მოსულ დაღისტნელ ლეკებს. უფრო მეტიც, ჰარელები ხშირად თვითონვე იწვევდნენ მათ და შეერთებული ძალებით თავს ესხმოდნენ რუსი ჯარის ნაწილებს[2]. ასე მოხდა, მაგალითად, 1803 წლის 21 ოქტომბერს, როდესაც ჰარელებმა ყაზიყუმუხის მფლო-

---

[1] АСКАК, т. II, док. № 1397, стр. 690.

[2] ЦГВИА, ф. 26, оп. 162, д. 221, л. 61. — Рапорт Цицианова Императору от 10 декабря 1803 года.

ბელ სურუხან ხანთან და ავარელი მამასახლისის, ალისკანდთან ერთად, სოფელ მუღანლოს პირისპირ გადმოლახეს მდ. ალაზანი და 22 ოქტომბერს ღამით თავს დაესხნენ კახეთში დაბანაკებულ გენერალ-მაიორ გულიაკოვის რაზმს. ბრძოლაში, რომელიც ფეიქაროსთან მოხდა, რუსთა ჯარის რაზმმა შესძლო მოწინააღმდეგის დამარცხება და დიდი ზარალით იგი ალაზანს გაღმა განდევნა[1]. ამ დამარცხებამ ჭარელები და მათი მოკავშირეები: სურუხან ყაზიყუმუხელი და ავარელი ალისკანდი ვერ შეაჩერა. ჩქარა მათ კვლავ მრავალრიცხოვან ძალებს მოუყარეს თავი და კახეთი მათი ახალი შემოსევის საფრთხის წინაშე დადგა. 30 დეკემბერს გულიაკოვმა ცნობა მიიღო, რომ დაღისტნელ ლეკთა დიდი რაზმი (6 ათასი) სურუხან ყაზიყუმუხელის ხელმძღვანელობით, გადმოვიდა მდ. ალაზნის მარჯვენა ნაპირას, იმ ადგილიდან 40 ვერსის დაშორებით, სადაც დაბანაკებული იყო რუსთა ჯარის რაზმი გენერალ-მაიორ გულიაკოვის სარდლობით, ლეკური სოფლის, ბაიმათლოს პირისპირ. 31 დეკემბერს, გულიაკოვი, რომელსაც მთავარმართებლისაგან ნაბრძანები ჰქონდა ლეკთა წინააღმდეგ გადამწყვეტი ზომებისათვის მიემართა, თავისი ჯარებით მოწინააღმდეგის შესახვედრად გაემართა. ბრძოლაში ჭარელები და მათი მოკავშირე ყაზიყუმუხის მფლობელი დამარცხდნენ[2]. ამის შემდეგ, 1804 წლის 9 იანვარს, ღამით, გენერალ-მაიორი გულიაკოვი მდ. ალაზნის მარცხენა მხარეს გადავიდა და დილით უკვე სოფელ კატეხამდე მიაღწია. კატეხში გულიაკოვმა იმ განზრახვით, რომ აქაური მცხოვრებლები მორჩილებაში მოეყვანა, 12 იანვრამდე დაჰყო. 13 იანვარს გულიაკოვი თავის რაზმით სოფ. ჭარისაკენ დაიძრა. გზადაგზა მას ლეკთა დიდი ჯგუფების მოგერიება უხდებოდა. როდესაც რუსეთის ჯარები ჭარს მიუახლოვდნენ, აღმოჩნდა, რომ სოფელი მთლიანად დაცლილი იყო მოსახლეობისაგან,

---

[1] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, часть VII, лл. 243—244. — Рапорт Гулякова кн. Цицианову от 30 октября 1803 года.

[2] ЦГВИА, ф. 26, оп. 152, д. 223, лл. 253—254. — Рапорт Гулякова Императору, от 3 января 1804 года.

ისე რომ გულიაკოვს ჰარის აღება უომრად მოუხდა[1]. 15 იანვარს, გულიაკოვი მოწინააღმდეგის აღმოჩენის მიზნით, სოფ. ჰარის ზემოთ მდებარე, ზაქათლის ვიწრო ხეობას აჰყვა, რომელშიც როგორც გამოირკვა, გამაგრებული იყვნენ ჰარელები და მათი მოკავშირეები: სურუხაა ყაზიყუმუხელი და ავარელი მამასახლისი ალისკანდი. მათი ჯარების რიცხვი 10 ათასამდე აღწევდა[2]. ხეობაში ოთხი ვერსის გავლის შემდეგ, რუსთა ჯარის რაზმი უეცრად მოწინააღმდეგეს წააწყდა, რომელმაც რუსების დანახვაზე მაშინვე ძლიერი ცეცხლი გახსნა და იერიშზე გადმოვიდა. გულიაკოვი, რომელიც თავის რაზმს წინ მიუძღოდა მტრის პირველივე მოიერიშეების მსხვერპლი გახდა. იგი ხმლით იქნა დაჩეხილი. რუსებს მეტად კრიტიკული მდგომარეობა შეექმნათ: ზაქათლის ვიწრო ხეობაში მომწყვდეულ რუსთა ჯარის რაზმს მიუვალ და მოხერხებულ ადგილებში ჩასაფრებული მოწინააღმდეგე თავისუფალი მოქმედების საშუალებას არ აძლევდა. მას სხვა გზა არა ჰქონდა, უკან უნდა დაეხია. გულიაკოვის სიკვდილის შემდეგ ჯარის სარდლობა გენერალ-მაიორ ორბელიანმა ჩაიბარა. ორბელიანმა შესძლო ჯარში წესრიგის დამყარება და დიდი სიძნელეების გამოვლით მოახერხა რაზმი ვიწრო ხეობიდან გაშლილ ადგილზე გამოეყვანა[3]. რუსული ოფიციალური წყაროები სდუმან იმ ზარალის შესახებ, რომელიც რუსთა ჯარებმა განიცადეს 1804 წლის ექსპედიციის დროს. ზარალი კი, როგორც სხვა წყაროებიდან ირკვევა, საგრძნობი იყო. დავით ბატონიშვილი 1804 წლის ჰარელთა წინააღმდეგ მიმართულ ექსპედიციის შესახებ შემდეგს მოგვითხრობს: „ხოლო ამავ წელსა წარგზავნა იანარალი გულაკოვი დასასჯელად ჰარელთა. მიიწია რა, ზაქათალას, იძლივა გულაკოვი ჰარელთაგან, რომელიცა თვით დასჩეხეს ხმლითა, და მოსწყდნენ უმრავლესი მხედრობანი მისნი და ესრეთ შიშვნეულ იქმნენ, რომელ

---

1 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, часть XXVI, л. 4. — Рапорт ген.-м. Орбелиани кн. Цицианову, от 16 января 1804 года.

2 იქვე, ფურც. 12. — Рапорт ген.-м. Орбелиани кн. Цицианову, от 15 января 1804 года.

3 იქვე, ფურც. 5.

უმეტეს ხუთასისა რუსნი გარდასცვივდნენ კლდესა ზაქათალისასა და მოსწყდნენ"[1]. ზაქათალის ხეობაში რუსთა მხედრობის დამარცხებამ ძალზე შეარყია რუსეთის ხელისუფლების გავლენა ჭარ-ბელაქანში. მას შეიძლება მეტად არა სასურველი შედეგები მოჰყოლოდა (ამ გავლენის სრული აღმოფხვრის მხრივ), რომ ჭარ-ბელაქნის „თავისუფალ თემების" და მათ მოკავშირეთა ბანაკში ღალატსა და განხეთქილებას არ ეჩინა თავი. 17 იანვარს, როდესაც გენერალ-მაიორი ორბელიანი რუსთა რაზმის გადარჩენილი ნაწილებით სოფ. მუხახში მოვიდა, აქ მასთან სამშვიდობო მოლაპარაკების საწარმოებლად გამოცხადდნენ თალის, მუხახის, ჯინიხის თემებისა და აგრეთვე თავისუფალი ლეკური სოფლის, ჩარდახის, მამასახლისები[2]. რწმუნებულები ორბელიანს უცხადებდნენ, რომ რაც მოხდა ეს ყველაფერი ჭარელების მიზეზით იყო. ამიერიდან მათი მხრიდან რუსეთის მიმართ მტრული მოქმედება აღარ გამეორდებოდა და რომ ისინი მზად არიან ხელმეორედ დასდონ ფიცი რუსეთის ერთგულებაზე[3]. ელისუელ ალი სულთანმა ორბელიანს წერილი გაუგზავნა, რომლითაც იგი მას აუწყებდა თავისი თავის რუსეთის მეგობრად გახდომას. ამავე დროს, იგი ორბელიანს აღუთქვამდა, რომ ყოველ ღონეს იხმარდა ჭარელების შესარიგებლად[4]. რუსებთან დაზავების ხასიათზე დადგა ყაზიყუმუხის მფლობელი სურუხან ხანიც. მან ორბელიანს თავისი ვაჟი, ჰამიდ-აღა გაუგზავნა, რომელსაც მამისაგან დავალებული ჰქონდა მშვიდობიანი ურთიერთობის დამყარება რუსებსა და ჭარელებს შორის. ჰამიდ-აღა ორბელიანს არწმუნებდა: ზავი, რომელიც მისი შუამავლობით დაიდებოდა რუსებსა და ჭარელებს შორის, იქნებოდა მტკიცე და ურღვევი[5]. სამი თავისუფალი თემისა (მუხახის, თალისა და ჯინიხის) და ელისუს სულთნის ღალატის და აგრეთვე მოკავშირის, სურუ-

---

1 დავით ბატონიშვილი, „ახალი ისტორია", თ. ლომოურის გამოცემა, თბილისი, 1940, გვ. 29—30.

2 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, часть XXVI, л. 19. — Рапорт ген.-м. Орбелиани кн. Цицианову, от 22 января 1804 года.

3 იქვე, ფურც. 32.

4 იქვე, ფურც. 38.

5 იქვე, ფურც. 32—38.

ხაჲ ყაზიყუმუხელის გადადგომის შემდეგ თვით ჰარელებსაც ის-ღა დარჩენოდათ, რომ მათაც თანხმობა განეცხადებინათ დაზავებაზე. მიღებული გადაწყვეტილების რუსებისათვის შესატყობინებლად ჰარის თემმა ორბელიანს თავისი რწმუნებული აბიბექირი გაუგზავნა[1]. 1804 წლის 11 თებერვალს კი ორბელიანთან ზავის დასადებად გამოცხადნენ ჰარის თემში შემავალი თითქმის ყველა სოფლის მამასახლისები (23 კაცის რაოდენობით). ზავი დაიდო შემდეგი პირობებით: ჰარელებს ზავის დადებიდან 4 დღის განმავლობაში მთლიანად უნდა შეეტანათ წარსული წლის ხარკი (ე. ი. 1803 წლისა) და უკან დაებრუნებინათ რუსებისაგან მათ მიერ გარეკილი 211 ცხენი[2]. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ დაზავებას სრულებითაც არ შეუნელებია ის დაძაბული ურთიერთდამოკიდებულება, რომელიც არსებობდა ჰარ-ბელაქნის თავისუფალ თემებსა და რუსეთის ხელისუფლებას შორის. 1804 წლის მარტისათვის ჰარ-ბელაქნელებს, მიუხედავად მთავარმართებლის მრავალგზისი გახსენებისა და გაფრთხილებისა, ჯერ კიდევ გადახდილი არ ჰქონდათ 1803 წლის ხარკი. მოთმინებიდან გამოსული ციციანოვი 1804 წლის 31 მარტს ჰარელებს ასეთ წერილს უგზავნის: „მატყუარნო და თავლაფიანნო! მე თქვენ მრავალგზის გირჩევდით, ხოლო თქვენ დაღისტნელებს მოუწოდებდით და ახლა გინდათ, რომ მე თქვენ დაგიჯეროთ, და კიდევ თავხედობთ, მომწეროთ ისეთი რამ, რაც მე არ მეკადრება, თქვენ ნამდვილად ჰფიქრობთ, რომ მე ქართველი ვარ და ბედავთ ასე წერას! მე რუსეთში დავიბადე, იქ გავიზარდე, ჩემში რუსული სულია! დაიცადეთ თქვენ ჩემს მოსვლამდე და მაშინ მე თქვენ სახლ-კარს კი არ დაგიწვავთ, — თქვენ დაგწვავთ, თქვენ ცოლ-შვილს შიგნეულობას გამოვჰლადრავ — თქვენ ფიქრობთ, რომ პურის აკრეფამდე მშვიდობიანად იქნებით, მაგრამ მე თქვენ გარწმუნებთ, ღვთით, რომ თქვენ ვერ მოესწრებით ჰარული პურის ჭამას, სანამ არ გადაიხდით რასაც მოვითხოვ. აი, თქვენ, მოღალატეებს ჩემი

---

[1] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, часть XXVI, л. 38.

[2] იქვე, ფურც. 48. — Рапорт ген.-м. Орбелиани кн. Цицианову, от 14 февраля 1804 года.

უკანასკნელი სიტყვა[1]. ამჯერად ჭარელებმა ციციანოვს თბილისში თავიანთი მამასახლისი გაუგზავნეს ხარკის ნაწილით (ხარკი შეიტანეს არა აბრეშუმით, არამედ ფულით — ნაცვლად 2.555 ჩერვონეცისა და 1 მ. 60 კაპ.-სა, 1.550 ჩერვონეცი) და თანაც მოახსენეს, რომ ხარკის დაგვიანებისა და მისი არასრულად გადახდის მიზეზი არის ელისუელი ალი სულთანი, რომელმაც დროზე არ წარმოადგინა თავისი გადასახადი. მამასახლისები ციციანოვს არწმუნებდნენ, რომ მათ გულში რუსეთისადმი ერთგულების გარდა არაფერია და რომ ხარკის დანარჩენ ნაწილსაც (1.005 ჩერვონეცი და 1 მან. 60 კაპ.) სასწრაფოდ შემოიტანდნენ[2]. მაგრამ ჭარელები არც ეხლა მოერიდნენ ფიცით განმტკიცებული ვალდებულებების დარღვევას. ისინი კვლავ აგვიანებდნენ ხარკის გადახდას. მათ, გარდა იმისა, რომ არ დაფარეს 1803 წლის ხარკის დავალიანება, 1804 და 1805 წლებში სრულებით არ გადაიხადეს ხარკი და როგორც ციციანოვი ატყობინებდა გენერალ-მაიორ ორბელიანს, ამის შესახებ ისინი არც კი ფიქრობდნენ[3]. ჭარელები არც საქართველოს სოფლებზე თავდასხმებს იშლიდნენ: არბევდნენ მათ, ტყვეთ მიჰყავდათ მოსახლეობა[4]. 1806 წელს, რუსეთის ხელისუფლებამ ჭარ-ბელაქანში ახალი სამხედრო ექსპედიცია მოაწყო. მთავარმართებელ გუდოვიჩის 1806 წლის 31 ოქტომბრის ბრძანებით, ექსპედიციის ხელმძღვანელად დაინიშნა გენერალ-მაიორი თავადი ორბელიანი, რომელსაც დავალებული ჰქონდა ჭარ-ბელაქნელებისაგან ხარკის აღება და მათი მორჩილებაში მოყვანა. აღნიშნული ბრძანების აღსასრულებლად, ორბელიანი 1806 წლის 7 ნოემბერს თავისი ჯარებით ჭარ-ბელაქნისაკენ გაემართა. 8 ნოემბერს იგი სოფ. კატეხში მოვიდა, სადაც შეიტყო, რომ სოფ. კატეხისა და მაწეხის მცხოვრები ლეკები, თავიანთი ოჯახებიანად ზა-

---

[1] АСКАК, т. II, док. № 1401, стр. 691. — Приказ кн. Цицианова всем Джарским обществам, от 31-го марта 1804 года.

[2] АСКАК, т. II, док. 1404, стр. 692. — Донесение всех Джарских обществ кн. Цицианову, 1804 год.

[3] АСКАК, т. II, док. 1410, стр. 694.

[4] АСКАК, т. III, док. 682, стр. 366.

ქათლის ციხეში იყვნენ გამაგრებულნი: მათ კატეხის ხეობაში ჯარის გარკვეული რაოდენობა (400 კაცი) დაეტოვებინათ, რომელსაც რუსებისათვის ზაქათლის ციხისაკენ მიმავალი გზა უნდა გადაეღობათ. მაგრამ მაიორ ალექსეევმა, ორბელიანის დავალებით, ჩქარა გასწმინდა კატეხის ხეობა ჭარელებისაგან და გაანთავისუფლა ზაქათლის ციხისაკენ მიმავალი გზა. 10 ნოემბერს ორბელიანი სოფ. ჭარისაკენ დაიძრა. ჭარიდან 4 ვერსის მოშორებით დაბანაკებულმა ორბელიანმა, ზაქათლის ციხეში გამაგრებულ ჭარელებს (მათი რიცხვი, როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, 7000 იყო) მოთხოვნა გაუგზავნა, რომლითაც იგი მათ ატყობინებდა, რომ ხელი აეღოთ რუსეთის ხელისუფლების მიმართ ყოველგვარი წინააღმდეგობის გაწევაზე, გადაეხადათ მათზე დაკისრებული ხარკი და დაეშალათ ჯარი, ზაქათლის ციხეში, ჭარელების გარდა იმყოფებოდა აგრეთვე ავარიის მფლობელი, სულთან ახმედ-ხანი თავისი ჯარით (3000 კაცი). გენერალ-მაიორ ორბელიანმა მას თავადი ლუარსაბ ორბელიანი გაუგზავნა და მოსთხოვა, რომ თუ მას რუსებისადმი რაიმე მტრობა არა აქვს განზრახული, თავისი ჯარებით დასტოვოს ზაქათლის ციხე. გენერალ-მაიორ ორბელიანთან მცირე პოლაპარაკების შემდეგ, 24 ნოემბერს ავარელმა სულთან ახმედ-ხანმა ზაქათლის ციხე დატოვა, ხოლო 25-ში კი ჯარებიც დაითხოვა. ისეთი ძლიერი მოკავშირის ჩამოშორებამ, როგორიც იყო ავარიის მფლობელი ახმედ-ხან სულთანი, მეტად შეასუსტა ჭარელთა პოზიციები. ამ გარემოებამ ძალზე გაუადვილა გენერალ-მაიორ ორბელიანს ჭარელების მორჩილებაში მოყვანა. იგი თავისი ჯარებით გარს შემოადგა ზაქათლის ციხეში გამაგრებულ ჭარელებს. ამავე დროს, მან ჯარის ერთი ნაწილი, პოდპოლკოვნიკ თავად ერისთავის ხელმძღვანელობით, ციხისათვის წყლის შესაწყვეტად გაგზავნა, ხოლო მეორე ნაწილს, რომელსაც პოდპოლკოვნიკი პეჩერსკი უთავა, დაავალა ჩაეკეტა ყველა გზა, რომლებითაც ციხე მის გარშემო მდებარე სოფლებს უკავშირდებოდა. ასეთი მოქმედებით, ორბელიანმა აიძულა ციხეში მყოფი ჭარელები დამორჩილებოდა. მათ ორბელიანთან თავიანთი მამასახლისები გამოგზავნეს, რომელთაც აღუთქვეს მას, რომ სულ მოკლე ხანში ისინი აუცილებლად შემოიტანდნენ ხარკს.

გარდა ამისა, ისინი დაპირებას იძლეოდნენ, რომ აძიერიდან აღარ დააგვიანებდნენ ხარკის გადახდას. ერთგულების საწინდრად ჭარელებმა ორბელიანს მძევლები დაუტოვეს თავიანთი წარჩინებულთა გვარებიდან. ამის შემდეგ, 23 ნოემბერს, ორბელიანმა ციხეს ალყა მოხსნა. 24 დეკემბერს, ჭარის მახლობლად დაბანაკებულ ორბელიანს ჭარელებმა მათზე დაკისრებული ხარკის ნაწილი კიდევაც მოუტანეს (ელისუს სულთანმა ამჯერადაც არ წარმოადგინა თავისი გადასახადი). 27 დეკემბერს ორბელიანმა ჭარიდან მუხახში გადაინაცვლა, ხოლო 1807 წლის 2 იანვარს იგი უკვე ალიაბადში იმყოფებოდა.

ისე როგორც ჭარელთა წინააღმდეგ მოწყობილ წინა წლების სამხედრო ექსპედიციაში (1803—1804 წწ.), ეხლაც, 1806 წელს, ქართველები აქტიურად მონაწილეობდნენ და მათაც თავიანთ მხრებზე გადაჰქონდათ ის სიძნელეები, რომლებსაც ექსპედიცია აწყდებოდა. ისინი ენერგიის დაუზოგავად ასრულებდნენ სარდლობის მიერ მათზე დაკისრებულ საბრძოლო დავალებებს. ჩვენ დავკმაყოფილდებით მხოლოდ ზოგიერთი მათგანის დამსახურების აღნიშვნით. ასე მაგალითად, თავადები ლუარსაბ ორბელიანი და აბელ ანდრონიკაშვილი გენერალ-მაიორ ორბელიანმა გაგზავნა ავარელ სულთან ახმედხანთან და მათ დიდი როლი შეასრულეს ამ უკანასკნელთან წარმოებული მოლაპარაკების წარმატებით დამთავრებისათვის. თავად დავით ჩოლოყაშვილს, რომელიც ორბელიანმა ელისუს სასულთნოში გაგზავნა, დიდი შრომა და გარჯა დასჭირდა იმისათვის, რომ სულთანს მისი ქვეშევრდომებისაგან ხარკი აეკრიფა. ფშავ-ხევსურეთის მოურავი, თავადი ივანე ჩოლოყაშვილი, ექსპედიციის მიმდინარეობის მთელ სიგრძეზე, თავისი ჯარით ორბელიანთან იმყოფებოდა და გულმოდგინებით ასრულებდა მიცემულ დავალებებს. თავადმა ადამ ბებურიშვილმა თავი გამოიჩინა მოწინააღმდეგის პოზიციების დაზვერვების დროს. აღსანიშნავია აგრეთვე თავადების შანშე ერისთავის, რევაზ ანდრონიკაშვილის და მრავალ სხვათა დამსახურებანი[1].

---

1 ცსსა, განსაკუთრებულ მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი (ОВД), საქმე № 1, ფურც. 107—108, 111—112. — Рапорт ген.-майора кн. Орбелиани графу Гудовичу, от 2 января 1807 года.

რუსეთის ხელისუფლება ჭარელების დამორჩილებისა და დასუსტებისათვის მიმართავდა არა მარტო სამხედრო ექსპედიციების მოწყობას, არამედ იგი ცდილობდა სხვა საშუალებებიც გამოეყენებინა. ერთ-ერთ ასეთ საშუალებად მას მიაჩნდა მოქეშქელე ინგილო გლეხების ამხედრება ჭარ-ბელაქნელი ლეკი აღალარების წინააღმდეგ. როგორც ცნობილია, ჭარ-ბელაქნელი ლეკი აღალარების ეკონომიური მდგომარეობა ძირითადად დამყარებული იყო იმ შემოსავალზე, რომელსაც ისინი იღებდნენ მათ მიერ დამორჩილებულ და დაბეგრილ მოქეშქელე გლეხების — ინგილოებისაგან და მუღალებისაგან. რუსეთის ხელისუფლების ზოგიერთი წარმომადგენლის აზრით, როდესაც ჭარელ აღალარებს მოქეშქელე გლეხები ჩამოერთმეოდათ, მაშინ მათი ეკონომიური მდგომარეობაც შეირყეოდა და რაც მთავარია, აღარ ექნებოდათ შესაძლებლობა შეენახათ და სურსათ-სანოვაგით მოემარაგებინათ მათ მიერ საქართველოსა და ამიერკავკასიის სხვა რაიონების სარბევად დაღისტნიდან მოწვეული ლეკები. აი, რას წერს ამის შესახებ, 1806 წლის 8 დეკემბერს, გენერალ-მაიორი თავადი ორბელიანი, მთავარმართებელ გრაფ გუდოვიჩს: ჭარელი ლეკები თითქმის მთელ სურსათ-სანოვაგეს იღებენ შემდეგი სოფლებიდან: ალიაბადი, მოსული, ვერხვიანი, თასმალო, ზაგამი ლალაფაშა, ყანდახი, მარსანი და ჰენგიანი. ამ სოფლებში მცხოვრები გლეხები, რომლებიც ჭარელ ლეკებს ძალშომრეობით მიუთვისებიათ, არიან ამ მხარეში, ლეკთა მფლობელობის დამყარებისას, თავიანთ მამაპაპეულ მიწა-წყალზე დარჩენილი ქართველები. ისინი ჭარელ ლეკებს იმ ზომამდე შეუვიწროებიათ, რომ თითქმის მონობის მდგომარეობაში იმყოფებიან, დაკარგული აქვთ ქრისტიანული სარწმუნოება და გამხდარან მათი საშინელი ძარცვა-გლეჯის, ტირანიისა და ძალადობის უმოწყალო მსხვერპლნი. ეხლა, ამ სოფლების მამასახლისებს თქვენთან ვაგზავნი და გთხოვთ, რომ ამ ხალხს მფარველობა გაუწიოთ, რამოდენადმე მაინც შეუმსუბუქოთ მდგომარეობა და იხსნათ მონობის იმ მძიმე უღლიდან, რომელიც მათთვის ჭარელ ლეკებს დაუდგამთ... მოგახსენებთ, რომ როდესაც ჭარელებს ინგილო გლეხები ჩამოერთმევათ, მაშინ მათ შესაძლებლობა მოაკლდებათ შეინახონ დაღისტნი-

დან მოწვეული ლეკები, რადგანაც ჰარელებთან მყოფი დაღისტნელების სურსათით მომარაგება უმთავრესად ზემოთ ჩამოთვლილი ქართველთა სოფლებიდან აღებული შემოსავლიდან ხდებოდა[1]. ამრიგად, როგორც ამ საბუთიდან ჩანს, რუსეთის ცარიზმი მოქეშქელე ინგილო გლეხების ჰარელი აღალარების დამოკიდებულებიდან „განმათავისუფლებლის“ როლში უნდა გამოსულიყო. მაგრამ უნდა აღვნიშნოთ, რომ რუსეთის ხელისუფლების მიერ ჰარელთა დასასუსტებლად აღიარებული ეს საშუალება ნაკლები ეფექტისა აღმოჩნდა. ამის მიზეზი კი ის იყო, რომ რუსეთის ცარიზმს, დღიდან ჰარ-ბელაქნის „თავისუფალი თემების“ რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შესვლისა, არავითარი პრაქტიკული ღონისძიება არ გაუტარებია მოქეშქელე ინგილო გლეხების განთავისუფლებისათვის. პირიქით, მე-19 საუკუნის დასაწყისში (კერძოდ 1803 წელს), რუსეთის ცარიზმი ჰარ-ბელაქნელ აღალარებს საგანგებოდ აღუთქვამდა, რომ იგი მათ მფლობელობაში მყოფ ალიაბადის ქართულ სოფლებს ხელუხლებლად დასტოვებდა.

რუსეთის ხელისუფლების დამოკიდებულება ჰარ-ბელაქნის საკითხისადმი სხვადასხვა პირობებში სხვადასხვანაირი იყო. შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ციციანოვის მიერ ჰარ-ბელაქანში წარმოებული პოლიტიკა ისეთივე იყო, როგორიც გუდოვიჩ-ტორმასოვის პოლიტიკა, ანდა შემდგომში ერმოლოვისა და პასკევიჩის პოლიტიკა. ამავე დროს, ხაზი უნდა გავუსვათ იმ მდგომარეობასაც, რომ იცვლებოდა არა რუსეთის ხელისუფლების ჰარ-ბელაქნის საკითხისადმი დამოკიდებულების პრინციპი, არამედ, როგორც პროფ. ი. პეტრუშევსკი აღნიშნავს, — ამ პოლიტიკის ტაქტიკური ხაზი[2]. ჰარ-ბელაქნის საკითხზე დიდ გავლენას ახდენდა რუსეთის საერთაშორისო მდგომარეობა კავკასიაში და საერთოდ, მახლო-

---

1 ცსსა, განსაკუთრებულ მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი (ОВД), საქმე № 1, ფურც. 103—106. — Рапорт ген.-м. кн. Орбелиани гр. Гудовичу, от 8 декабря 1806 года.

2 И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества..., стр. 93.

ბელ აღმოსავლეთში. გარდა საქართველოს და ამიერკავკასიის სხვა მხარეების შიგნით განვითარებულ წინააღმდეგობებისა, შეთქმულებებისა და აჯანყებებისა, რუსეთის ცარიზმის მიერ ჭარ-ბელაქნის შემოსაერთებლად წარმოებულ ბრძოლას ართულებდა და დაძაბულს ხდიდა აგრეთვე საერთაშორისო მოვლენები. ეს გასაგებიცაა, რადგან ცარიზმის მიერ კავკასიის შემოერთება ხომ საერთაშორისო მნიშვნელობის მოვლენა იყო.

საქართველოსა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მუსლიმანური სახანოების რუსეთთან შეერთებამ ბოლო მოუღო იმ მრავალსაუკუნოვან სისხლისმღვრელ მეტოქეობას, რომელიც არსებობდა ირანსა და თურქეთს შორის კავკასიის ტერიტორიების ხელში ჩაგდებისათვის. მაგრამ ამ ბრძოლის შედეგად დამყარებული კავშირი, ერთი მხრივ, კავკასიასა და ირანს შორის, ხოლო მეორე მხრივ, კავკასიასა და თურქეთს შორის, მაინც განაგრძობდა არსებობას კავკასიაში რუსეთის პოლიტიკური ბატონობის დამყარების შემდეგაც. ეს გარემოება კი ამ სახელმწიფოებს უადვილებდა იმ ძირგამომთხრელ მოქმედებას, რომელსაც ისინი ამიერკავკასიაში ეწეოდნენ. ირან-თურქეთისა და ამიერკავკასიის მრავალი ფეოდალური მფლობელის მისწრაფებანი დაკარგული უფლებებისა და სამფლობელოთა დაბრუნებისაკენ, განსაკუთრებით ძლიერად იგრძნობოდა მე-19 საუკუნის პირველი თხუთმეტი წლის განმავლობაში. ამ პერიოდში, ამიერკავკასიაში ეწევიან რუსეთის წინააღმდეგ მიმართულ მტრულ აგიტაციას, არის ცდები შექმნან ფეოდალური კოალიციები, ირანი და თურქეთი გადაქცეულია საიმედო თავშესაფრად ყველა იმ ელემენტებისათვის, რომელნიც უკმაყოფილონი არიან ამიერკავკასიის რუსეთთან შეერთებით. ამავე პერიოდში იწყება შეიარაღებული გამოსვლები რუსეთის წინააღმდეგ: ეს არის ომები, დაწყებული ჯერ ირანის (1804—1813 წწ.), ხოლო შემდეგ კი თურქეთის მიერ (1806—1812 წწ.). ირანი და თურქეთი ყოველნაირად ცდილობდნენ კავშირი დაემყარებინათ ამიერკავკასიის ფეოდალურ მფლობელებთან, აემხედრებინათ ისინი რუსეთის წინააღმდეგ. მოიპოვება მრავალი წერილი, ფირმანი თუ მოწოდება, რომლებიც ნათლად მოწმობენ მათ ასეთ მოქ-

შედებას. ეს არის ირანის ფეთხ-ალი შაჰის (ბაბა-ხანი), მისი შემკვიდრის, აბას მირზას, ანდა თურქეთის სულთნის ის არალეგალური კორესპონდენციები, რომლებიც იგზავნებოდა სპეციალური აგენტების საშუალებით და ხშირად ხვდებოდა რუსეთის ხელისუფალთა ხელში. ასე მაგალითად, 1807 წლის მარტში შირვანელი მუსტაფა-ხანის გუშაგებმა შეიპყრეს ჯაშუში, რომელსაც აღმოაჩნდა აბას-მირზას წერილები. წერილები დაწერილი იყო ჰარელი ლეკების, სურუხან უაზიყუმუხელის, თაბასარანის ყადიის, დარუბანდის ყოფილი ხანის, შიხ-ალისა და სხვათა მისამართებით. აბას-მირზა ამ ხალხებს მოუწოდებდა ერთობლივი სამხედრო მოქმედებისაკენ რუსეთის იმპერატორის ჯარების წინააღმდეგ[1]. ამაზე უფრო ადრე, 1806 წლის სექტემბერში, ვიდრე თურქეთის მთავრობა ოფიციალურად ომს გამოუცხადებდა რუსეთს, ანატოლიის არმიის მთავარსარდალმა, არზრუმის სერასკერმა, იუსუფ-ფაშამ მოწოდებით მიმართა სურუხან უაზიყუმუხელს, ყუბის ხანს — შეიხ ალის, თაბასარანის ყადიას, ჰარ-ბელაქნის ყადიას, ავარელ ახმედ-ხანს, შარვანელ მუსტაფა-ხანს და სამეგრელოს მთავარ დადიანს. იუსუფ-ფაშა მათ გიაურების წინააღმდეგ ბრძოლაში მოუწოდებდა და ვინც მას ამ საქმეში დაეხმარებოდა — დიდ წყალობას ჰპირდებოდა[2]. 1810 წლის ივნისის თვეში, მთავარმართებელმა, გენერალ ტორმასოვმა, თავისი კონფიდენტების საშუალებით შეიტყო, რომ სპარსეთის შაჰის კარზე მყოფი, შამშადილელი მცხოვრები, აბდულ-აღა, რამოდენიმე ხნის წინად გამოემგზავრა ჰარისაკენ, საიდანაც მას განზრახული ჰქონდა დაღისტანში გადასვლა: მას თან მოჰქონდა შაჰის, ბაბა-ხანის ფირმანი, რომლითაც იგი ჰარელებსა და დაღისტნელებს ამხედრებდა რუსეთის წინააღმდეგ[3]. ირანი და თურქეთი ხშირად შეერთებული სამხედრო ძალებითაც იბრძოდნენ რუსეთის წინააღმდეგ; 1810 წელს, კონსტანტინე-

---

[1] АСКАК, т. III, док. 807, стр. 433. — Всеподданнейший рапорт гр. Гудовича, от 15 апреля 1807 года.

[2] АСКАК, т. III, стр. 528—529. — Возвание Юсуф Зия паши к Сурухай хану Казикумыхскому, от сентября 1806 г.

[3] АСКАК, т. III, док. 810, стр. 544.

პოლში დაიდო ტრაქტატი ოტომანის პორტასა და ირანის შთავრობას შორის, რომლის მიზანი იყო ერთობლივი სამხედრო მოქმედება ამიერკავკასიაში გაბატონებული რუსების წინააღმდეგ[1].

ირანისა და თურქეთის მტრულ საქმიანობას რუსეთის მიმართ, უფრო აქტიურს ხდიდა მახლობელ აღმოსავლეთში მოქმედი საფრანგეთ-ინგლისის დიპლომატია და მათი აგენტურა. ირან-თურქეთის საერთო „დასავლეთელი მეგობრები", საფრანგეთი და ინგლისი, რომელთაც ამოძრავებდათ საკუთარი მიზნები, განემტკიცებინათ თავიანთი გავლენა ირანსა და თურქეთში, ყოველმხრივ ცდილობდნენ გაემწვავებინათ რუსეთ-ირანის და რუსეთ-თურქეთის ურთიერთდამოკიდებულებანი, აფერხებდნენ მათ შორის სამშვიდობო მოლაპარაკების მიმდინარეობას. ისინი ირანსა და თურქეთს აიმედებდნენ ამიერკავკასიის დაკარგული სამფლობელოების დაბრუნებაში, ეხმარებოდნენ ფულადი სუბსიდიებით, ამარაგებდნენ იარაღით, უგზავნიდნენ სამხედრო ინსტრუქტორებს და ინჟინრებს. განსაკუთრებით აქტიურ მომენტებად ირანისა და თურქეთის ამიერკავკასიასთან ურთიერთობაში უნდა ჩაითვალოს 1805—1808 და 1809—1812 წლები. მახლობელ აღმოსავლეთში 1805—1808 წლები ეს არის საფრანგეთის გავლენის უპირატესობის პერიოდი, ხოლო 1809—1812 წლები კი ინგლისის გავლენის უპირატესობის პერიოდია.

1805 წლის გაზაფხულსა და შემოდგომაზე, ირანსა და თურქეთში ჩნდებიან საფრანგეთის მისიები, გაგზავნილი იმ კოალიციის პასუხად, რომელიც შეიქმნა ამავე წელს ნაპოლეონის წინააღმდეგ ინგლისის, ავსტრიის და რუსეთის შემადგენლობით. ნაპოლეონ ბონაპარტეს მიერ მახლობელ აღმოსავლეთში წარმოებული პოლიტიკა — იმ საერთო პოლიტიკის განუყრელ ნაწილს შეადგენდა, რომელსაც საფრანგეთი ინგლისის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს ავითარებდა. ნაპოლეონს კარგად ესმოდა აღმოსავლეთის და კერძოდ, ირანის მნიშვნელობა საფრანგეთის საქონლისა და პოლიტიკის რეა-

---

[1] ცსსა, ფ. 2, აღწ. 1, საქმე 239, ფურც. 145.

ლიზაციისათვის. ეს განსაკუთრებით მწვავედ იგრძნო მან მას შემდეგ, რაც მის მიერ ინგლისის წინააღმდეგ ეგვიპტეზე მოწყობილმა ლაშქრობამ სრული კრახი განიცადა და ხელში ვერ ჩაიგდო ვერც აფრიკით სახმელეთო გზა და ვერც აფრიკის გარშემო საოკეანო გზა ინდოეთისა და ირანისაკენ. აღმოსავლეთზე ფიქრები ნაპოლეონს არასოდეს არ შორდებოდა. უკანასკნელი სასიკვდილო დარტყმა, რომელიც მას სურდა ბრიტანეთის იმპერიისათვის მიეყენებინა (დარტყმა ინდოეთზე) სწორედ აღმოსავლეთის საშუალებით უნდა განხორციელებულიყო. და აი, ნაპოლეონი ზედიზედ უგზავნის ემისრებს ირანის შაჰს ბაბა-ხანს, მის მემკვიდრე აბას-მირზას და მათ ინგლისისა და რუსეთის წინააღმდეგ ამხედრებს; ამავე დროს ჰპირდება სამხედრო იარაღ-საჭურვლით მომარაგებას.. საფრანგეთის გაძლიერება და ნაპოლეონის მიერ მის წინააღმდეგ მიმართულ კოალიციის წევრთა — ავსტრიის, პრუსიის და რუსეთის ჯარებზე აუსტერლიცთან (1805 წ. 20 ნოემბერი), იენასთან (1806 წ. 14 ოქტომბერი) და პრეისიშ-ეილაუსთან (1807 წ. 27 იანვარი) მოპოვებული გამარჯვებანი, უფრო უმტკიცებდნენ ირანს საფრანგეთის დახმარების რწმენას. 1807 წლის 4 მაისს ფინკენშტეინში (პრუსია) ირანსა და საფრანგეთს შორის დაიდო ხელშეკრულება, რომლითაც ნაპოლეონი პირობას აძლევს ირანს, რომ დაეხმარება არა მარტო 1803—1806 წწ. ციციანოვის მიერ დაპყრობილი ტერიტორიების (ბაქოს, დარუბანდის, განჯის, სახანოების და სხვა) უკანვე დაბრუნებაში, არამედ იგი ცნობდა ირანის კანონიერ უფლებებს საქართველოზე და შაჰს აღუთქვამდა, რომ ყოველ ღონეს იხმარდა იმისათვის, რათა რუსეთი აეძულებინა ამ მსარის ევაკუირება მოეხდინა. თავის მხრივ, ირანი ვალდებულებას იღებდა, რომ შეეიდოდა ინგლისის წინააღმდეგ მიმართულ კონტინენტურ ბლოკადაში, გასწყვეტდა ყოველგვარ ურთიერთობას ინგლისთან და გააძევებდა ინგლისელებს თავისი ქვეყნიდან. ცალკე მუხლი ეხებოდა ირანისა და საფრანგეთის საერთო ბრძოლას ინგლისის და რუსეთის წინააღმდეგ, იმ შემთხვევაში, თუ ისინი ერთად გამოვიდოდ-

ნენ საფრანგეთისა და ირანის წინააღმდეგ[1]. თანახმად ხელშეკრულებისა, 1807 წლის დეკემბერში ირანში მოვიდა საფრანგეთის სამხედრო მისია (70 კაცის შემადგენლობით) გენერალ გარდანის ხელმძღვანელობით. შაჰის არმიაში ჩატარდა სამხედრო რეფორმა, დაიწყო ზარბაზნების ჩამომსხმელი ქარხნების მშენებლობა, ციხეების რეკონსტრუქცია და სხვა[2]. მაგრამ მოკლე ხანში საერთაშორისო ვითარება მკვეთრად შეიცვალა. 1807 წლის 13 ივნისს ტილზიტში საფრანგეთსა და რუსეთს შორის ზავი დაიდო. ამ ზავის საიდუმლო პუნქტის მიხედვით რუსეთი უნდა შეერთებოდა ნაპოლეონის მიერ შექმნილ ინგლისის საწინააღმდეგო კონტინენტალურ ბლოკადას. თუ ზავის დადებამდე რუსეთი საფრანგეთის საწინააღმდეგო კოალიციის წევრი იყო, ეხლა, ტილზიტის შემდეგ, იგი გამოდის ამ კოალიციიდან და იმდენად უახლოვდება ნაპოლეონ ბონაპარტეს, რომ მისი მოკავშირეც კი ხდება, ე. ი. უპირისპირდება თავის ყოფილ მოკავშირეს — ინგლისს. კონტინენტურ სისტემაში რუსეთის შესვლის შემდეგ, ინგლისმა აღარ დააყოვნა აღმოსავლეთში რუსეთის ექსპანსიის წინააღმდეგ ბრძოლის დაწყება. თავის მხრივ, ტილზიტის ზავს დიდი უკმაყოფილებით შეხვდა ირანის შაჰიც. შაჰი ნაპოლეონს მოღალატედ თვლიდა. მას ამის საფუძველი კიდევაც გააჩნდა: ფინკენშტეინში ნაპოლეონთან დადებული ხელშეკრულებით შაჰს ხომ უმთავრესად საფრანგეთის აქტიური დახმარების მიღება უნდოდა რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში. შექმნილი ვითარება კარგად გამოიყენა ინგლისმა: ინგლისის ბურჟუაზიამ ფინკენშტეინს და ტილზიტს გადამწყვეტი ზომების მიღებით უპასუხა და გააქტიურა თავისი აგენტურის მოქმედება ირანში. ჩქარა ინგლისის დიპლომატიამ სრულ წარმატებას მიაღწია. 1809 წლის 12 მარტს, თეირანში ირანსა და ინგლისს შორის ხელშეკრულება დაიდო. ირანი ვალდებულებას იღებდა, რომ გაწყვეტდა კავშირს საფრანგეთთან და აუქმებდა ფინკენშტეინის ხელშეკრულებას. თავის მხრივ, ინგლისი შაჰს ჰპირდებოდა, რომ დაეხმარებოდა რუსეთის წინააღ-

---

[1] Новая история стран зарубежного востока, том I, под редакцией И. М. Рейснера и Б. К. Рубцова. Изд. Московского Университета, 1952 г., стр. 365—366.

[2] Новая история стран зарубежного востока, том I, стр. 366.

მდეგ ბრძოლაში ფულადი სუბსიდიებით, სამხედრო იარაღით გამოგზავნით და სხვა[1]. ინგლისელები ცდილობდნენ ირანის შაჰი ინგლისის მარიონეტად გადაექციათ მახლობელ აღმოსავლეთში. მათ კარგად ჰქონდათ გათვალისწინებული ის გარემოებაც, რომ შაჰი იყო კავკასიის ხანების უმაღლესი სუზერენი, რომელთა სამფლობელოები იმყოფებოდა მდ. არაქსის ჩრდილოეთით: სომხეთში, აზერბაიჯანსა და დაღისტანში. ამრიგად, ფეტხ-ალი შაჰთან კავშირი ინგლისელებს შესაძლებლობას აძლევდა გაჭრილიყვნენ ამიერკავკასიისაკენ. ხელში ჩაეგდოთ იქაური ბაზრები, სატრანზიტო-სავაჭრო გზები, რომელნიც სპარსეთის ყურიდან შავი ზღვის სანაპიროებისაკენ მიემართებოდნენ (თავრიზი-თბილისი-ფოთი). ინგლისელი აგენტები ყოველნაირად აქეზებდნენ შაჰს რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლისაკენ, ამწვავებდნენ ირან-რუსეთის ურთიერთდამოკიდებულებას. ინგლისის ელჩმა ირანში, სერ ჰორ უზლეიმ აბას-მირზას გადააფიქრებინა ჯარების დათხოვნა და უარი ათქმევინა რუსეთთან საზავო ხელშეკრულებისათვის მიღებულ პირობებზე[2]. ასეთი გზებით, ბრიტანელ დიპლომატებს სურდათ აღმოსავლეთი ამიერკავკასია ინგლისის კოლონიალური ექსპანსიის სფეროში მოექციათ. მაგრამ ირანის ბრძოლა რუსეთის წინააღმდეგ საქართველოსა და ამიერკავკასიისათვის დამთავრდა ირანის სრული დამარცხებით. 1813 წლის გიულისტანის ტრაქტატით, რომლითაც დამთავრდა ირან-რუსეთის ომი, ირანმა რუსეთს ოფიციალურად დაუთმო რუსეთის მიერ აქამდე დაკავებული მთელი ტერიტორიები, სახელდობრ სახანოები: ყარაბაღისა, განჯისა, შაქისა, შირვანისა, დერბენტისა, ყუბისა და თალიშისა; გარდა ამისა, მთელი დაღისტანი და საქართველო[3]. გიულისტანის ტრაქტატი, რომლის ძალითაც რუსეთის იმპერიის მფლობელობაში ექცეო-

---

[1] М. С. Иванов — Очерк истории Ирана — Академия Наук СССР, Институт Востоковедения, Москва, 1952, стр. 132—133.

[2] Н. Дубровин — «История войны и владычества русских на Кавказе», т. VI, стр. 159—164, СПБ, 1883 г.

[3] Полное собрание законов Российской империи, т. XXXII. № 25466, стр. 641—645. აბ. აგრეთვე — Новая история стран зарубежного востока, том I, стр. 367—368.

და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის უდიდესი ნაწილი, უზრუნველყოფდა რუსეთის ფლოტის ბატონობას კასპიის ზღვაზე და რუს ვაჭრებს მეტად ხელსაყრელ მდგომარეობას უქმნიდა ირანში. ირანი ვერ შეიგებოდა გიულისტანის ხელშეკრულებას. იგი ეწინააღმდეგებოდა აგრეთვე ირანის ზურგს უკან მდგომ ინგლისის ინტერესებსაც, რომელიც «Опасаясь, чтобы Россия не получила преобладающего значения в стране, столь близкой к Индии, всеми силами старалась противодействовать успехам русской политики и принимала тайное участие во всех дипломатических сношениях Персии»[1]. და ამიტომ, რასაკვირველია, შემთხვევითი არ იყო, რომ გიულისტანის ტრაქტატს ინგლისელებმა უპასუხეს ინგლის-ირანის 1814 წლის ახალი ხელშეკრულებით, რომლის მიზანი იყო შაჰის ამხედრება რუსეთთან ახალი კონფლიქტის მოსახდენად. ამ ხელშეკრულების პირდაპირი შედეგი კი იყო ის, რომ ირანის მთავრობამ 1815 წელს მოითხოვა გიულისტანის ტრაქტატის გადასინჯვა და ინგლისის სამხედრო და ფინანსიური დახმარების იმედით დაიწყო რუსეთის წინააღმდეგ ახალი ომისათვის მზადება[2]. ზემოხსენებულ საერთაშორისო სიტუაციაში, როდესაც რუსეთის ხელისუფალთა ყურადღება უმთავრესად მიპყრობილია ირან-თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლის ფრონტებზე და კავკასიაში მყოფი რუსეთის სამხედრო ძალები მთლიანად ამ ფრონტებზე არიან მობილიზებული, რა თქმა უნდა, რუსეთის იმპერიას, რომელმაც წინა წლების სამხედრო ექსპედიციების გამოცდილებიდან კარგად იცოდა, რომ ჭარ-ბელაქნის შემოერთებისათვის საჭირო იყო საკმაოდ მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალები, შესაძლებლობა არ ჰქონდა თავისი პოლიტიკა ჭარ-ბელაქნის მიმართ გაეაქტიურებინა. ამ პერიოდში რუსეთის ხელისუფლების დამოკიდებულება ჭარ-ბელაქნისადმი მკვეთრად იცვლება: იგი აღარ ატარებს ისეთ შემტევ ხასიათს, როგორიც მას ციციანოვის მთავარმართებლობის დროს ჰქონდა. რუსე-

---

1 Утверждение русского владычества на Кавказе, т. IV, часть I, стр. 35.

2 М. С. Иванов — Очерк истории Ирана, стр. 135—137.

თის ცარიზმი იძულებულია უპასუხოდ დასტოვოს ჰარელების მიერ რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ ჩადენილი მთელი რიგი მტრული მოქმედებანი, ანდა დაკმაყოფილდეს ამის შესახებ „თავისუფალ თემების“ მხოლოდ გაფრთხილებით. ასეთი დამოკიდებულება ჰარ-ბელაქნისადმი გრძელდება 30-იან წლებამდე, ე. ი. რუსეთის მიერ ირან-თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებული ომების მეორე პერიოდის დასასრულამდე, როდესაც ირანმა და თურქეთმა ყოველგვარი იმედები დაკარგეს კავკასიის დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნებაზე. ამ პერიოდის განმავლობაში ჰარელების მიერ რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ ჩადენილ მოქმედებათა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია მათი მონაწილეობა 1812 წლის კახეთის აჯანყებაში და ირან-რუსეთის II ომში (1826—1828 წწ.).

აღსანიშნავია, რომ რევოლუციამდელ ისტორიკოსთა უმრავლესობა არ ამახვილებს ყურადღებას ჰარ-ბელაქნელების 1812 წლის კახეთის აჯანყებაში მონაწილეობის საკითხზე. მხედველობის გარეშე რჩება ეს მომენტი პროფ. პეტრუშევსკისაც. არსებობს საბუთები, რომლებიც ნათლად მიგვითითებენ იმ აქტიური თანაგრძნობისა და დახმარების შესახებ, რომელსაც ჰარ-ბელაქნელები უწევდნენ კახელ აჯანყებულებს. ჰარელებმა ორჯერ გაუგზავნეს წერილი ისეთ ძლიერ და გავლენიან მფლობელს, როგორიც შარვანელი მუსტაფა ხანი იყო. ჰარელები მუსტაფა ხანს მოუწოდებდნენ, შეერთებოდა კახელ აჯანყებულებს, ამავე დროს ატყობინებდნენ, რომ ჰარში უკვე მზად არიან გამოსასვლელად. ჰარელებმა აგრეთვე შაჰის სახანოს ფეოდალებს მოუწოდეს. ამ უკანასკნელებს სურდათ კვლავ აღედგინათ თავის უფლებებში რუსეთის მიერ ჩამოგდებული სელიმ ხანი[1]. კახელ აჯანყებულთა რიგებში რუსეთის ხელისუფლების ჯარების წინააღმდეგ შრავალი ჰარელი იბრძოდა[2].

ირან-რუსეთის II ომის (1826—1828 წწ.) დროს, აშკარად გამოვლინდა ჰარ-ბელაქნის სამხედრო სტრატეგიული მნიშვ-

[1] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, л. 183 — Рапорт П. С. Котляревского маркизу Паулуччи, от 28 февраля 1812 года.

[2] АСКАК, т. V, док. 191, стр. 129. Объявление маркиза Паулуччи Джарскому обществу, от 2 февраля 1812 года.

ნელობა. ირანიც და რუსეთიც დაინტერესებულნი იყვნენ ომის მსვლელობის დროს ჰარის პოლიტიკური ორიენტაციით. რუსეთის ხელისუფლებას კარგად ესმოდა, რომ ამ ომის დროს, მის სამფლობელოებს ამიერკავკასიაში, საფრთხე ემუქრებოდა არა მარტო ირანელთა წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლის მთავარი ფრონტის მხრიდან (ე. ი. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან), არამედ სერიოზული საფრთხე მოელოდათ მათ ზურგიდანაც (ჩრდილო აღმოსავლეთიდან), ჰარ-ბელაქნელთა მხრიდან. უშუალო საფრთხის წინაშე, ამ შემთხვევაში, კახეთისა და ქიზიყის პროვინციები დგებოდნენ, რადგანაც, როგორც პოლკოვნიკი კოცებუ აღნიშნავდა, რუსთა ჯარის ის ნაწილი, რომელიც ამ პროვინციებს იცავდა, აქედან გაწვეული იქმნებოდა წინა ხაზზე, რის გამოც ჰარელები და მათი მოკავშირე გლუხოდარები არ დააყოვნებდნენ ამ ხელსაყრელი შემთხვევის გამოყენებას და ყოველ ღონეს იხმარდნენ იმისათვის, რათა ვნება მიეყენებინათ კახეთისათვის და ქიზიყისათვის[1]. ყოველივე ამის გამო, გასაგები ხდება ის გარემოება, თუ რატომ გაურბოდა რუსეთის ხელისუფლება ამ პერიოდში ჰარ-ბელაქნელებთან რაიმე კონფლიქტის მოხდენას; იგი ცდილობდა ჰარელებთან მშვიდობიანი ურთიერთდამოკიდებულება ჰქონოდა, როგორმე შეეკავებინა ისინი რუსების წინააღმდეგ მიმართულ მტრული გამოსვლებისაგან, რადგანაც ამ პერიოდში, მას შესაძლებლობა არ ჰქონდა გამოეყო საჭირო სამხედრო ძალები ჰარის დასაპყრობად. ირანის მთავრობა კი პირიქით ჰარ-ბელაქანს თვლიდა რუსეთის წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლის ერთ-ერთ სერიოზულ უბნად; ყოველგვარ ზომებს მიმართავდა იმისათვის, რომ ჰარელები თავის მხარეზე გადაებირებინა და აიძულებინა ისინი რუსების წინააღმდეგ სამოქმედოდ. აბას-მირზამ ჰარ-ბელაქანში სურუხან უაზიყუმუხელი მოავლინა ჰარელების რუსების წინააღმდეგ ასამხედრებლად. ჰარ-ბელაქანში სამოქმედოდ გამოგზავნეს აგრეთვე, ალექსანდრე ბატონიშვილი (300 კაცის თანხლებით)[2].

---

1 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11. Коцебу «Статистические сведения о Чарских владениях».

2 АСКАК, т. VI, часть II, док. 682, стр. 376. Рапорт ген.-м. Ховена ген.-л. Веляминову, от 13 сентября, 1826 года.

ირანის მთავრობა რუსების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს დიდ იმედებს ამყარებდა აგრეთვე აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მუსლიმანური პროვინციების მხარდაჭერაზე. ამ პროვინციების მფლობელთ, ირან-რუსეთის ომის დროს, განსაკუთრებით კი ამ ომის პირველ ხანებში, როდესაც ირანელებს ბრძოლის ფრონტებზე წარმატებები ჰქონდათ, მეტად მიმზიდველი პერსპექტივები გადაეშალათ თვალწინ: მათი აზრით, მეტად მარჯვე და ხელსაყრელი მომენტი იყო დამდგარი დაკარგული პოლიტიკური უფლებებისა და სამფლობელოების უკან დაბრუნებისათვის. აბას-მირზამ, შაქისა და შირვანის პროვინციების მფლობელი ხანები (ეს სახანოები ამ დროისათვის რუსეთის ხელისუფლების მიერ უკვე გაუქმებულნი იყვნენ: შაქის სახანო გაუქმდა 1819 წელს, შირვანისა კი 1820 წელს) ხელახლა აღადგინა თავიანთ უფლებებში, რათა ისინი უფრო ადვილად გამოეყენებინა რუსების წინააღმდეგ ბრძოლაში. შაქის ხანს, აბას-მირზამ უბრძანა, რომ თავისი ჯარებით ჰარელებს შეერთებოდა და ერთად მოეხდინათ თავდასხმა რუსებზე კახეთის მხრიდან[1]. შირვანელი მუსტაფა ხანიც, მთელი თავისი ჯარებით აბას-მირზას განკარგულებაში იმყოფებოდა[2].

ყურადღების გარეშე არ სტოვებდა ჰარს ირანის ზურგს უკან მდგომი ინგლისიც. მას კარგად ესმოდა, თუ რა მნიშვნელობა ექნებოდა ირან-რუსეთის ომის დროს რუსი ჯარების ზურგში მომხდარ ჰარელების აჯანყებას რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ. მათ ასეთ ზრახვებზე აშკარად მიგვითითებს ინგლისელი პოლკოვნიკის მონტისის მისია, რომელიც ჰარში იმყოფებოდა 1826 წლის დასაწყისში. პოლკოვნიკ მონტისს გაცხოველებული ურთიერთობა ჰქონდა ჰარის თემში შემავალ ჩემჩელის თოხუმის ქევხა ჰაჯი-მაჰმუდთან. ქევხა ჰაჯი-მაჰმუდი, შემდგომში ირან-რუსეთის ომის მიმდინარეობისას, დიდ აგიტაციას ეწეოდა ჭარ-ბელაქანში აბას-მირზას სასარგებლოდ. იგი აქაურ მცხოვრებლებს მოუწოდებდა დახმარება გაეწიათ ირანელებისათვის რუსეთის წინააღმდეგ წარ-

---

1 АСКАК, т. VI, часть II, док. 675, стр. 372.

2 იქვე, док. 693, стр. 383.

მოებულ ბრძოლაში[1]. ირანის მთავრობისა და ინგლისის დიპლომატიის ასეთ საქმიანობას ამაოდ არ ჩაუვლია. 1826 წლის ივლისში, ირან-რუსეთის ომის დაწყებისთანავე, ჰარელებმა აშკარად იწყეს მზადება რუსების წინააღმდეგ გამოსასვლელად. ივლისის ბოლო რიცხვებში ჰარ-ბელაქანში სურუხან ყაზიყუმუხელი გაჩნდა, რომელიც ჰარელებს რუსების წინააღმდეგ ამხედრებდა. ჰარელებმა სოფ. მუღანლოსთან ჯამაათის სხდომა მოიწვიეს და ერთხმად გადასწყვიტეს, რომ სასწრაფოდ დაეწყოთ აჯანყება რუსების წინააღმდეგ. მათ აბასმირზას თხოვნა გაუგზავნეს: დაუყოვნებლივ დაეწყო საომარი მოქმედება რუსეთის წინააღმდეგ; ისინი ამავე დროს მას აუწყებდნენ, რომ ჰარელები უკვე შეიარაღებულნი არიანო. დეპუტაცია ასევე გაგზავნეს შაქის ხან სელიმის შვილთან: ჰარელები მას მოუწოდებდნენ, რომ თავისი ჯარებით ჰარში გამოცხადებულიყო[2].

ჰარელთა რუსეთის წინააღმდეგ მიმართულ სამტრო მოქმედებებს, ირან-რუსეთის ომის პერიოდში, ხელსაყრელ ნიადაგს უქმნიდა აგრეთვე კავკასიაში მყოფი რუს ხელისუფალთა პასიურობა ჰარ-ბელაქნელების მიმართ. რუსეთის ხელისუფლების, და პირადად თვით მთავარმართებელ გენერალ ერმოლოვის ასეთი პასიურობა ამ პერიოდში გამოწვეული იყო მათ განკარგულებაში მყოფი სამხედრო ძალების სიმცირით. შეუძლებელი იყო რაიმე სერიოზული ზომის მიღება ჰარელთა მიმართ. ამიტომ ერმოლოვი, კახეთში მყოფი რუსთა ჯარის რაზმის ხელმძღვანელ · გენერალ-ლეიტენანტ თავად ერისთავისაგან მოითხოვდა, რომ მორიდებოდა ყოველგვარ შეიარაღებულ შეტაკებას ჰარელებთან და დაკმაყოფილებულიყო ე. წ. „შინაური ზომების და საშუალებების“ მიღებით[3]. თავის მხრივ, მთავარმართებელმა გენერალ ერმოლოვმა ომის დაწყებისას, ჰარ-ბელაქნის „თავისუფალ თემებს“ ასეთი შინაარსის პროკლამაცია გაუგზავნა: „შეიტყვე, რომ სპარსე-

---

[1] Война на восточном Кавказе с 1824 по 1834 г. в связи с мюридизмом — см. Кавказский сборник, т. XI, стр. 18.

[2] იქვე, გვ. 2.

[3] Война на восточном Кавказе — см. Кавказский сборник, т. XI, стр. 20.

თის მთავრობამ თქვენთან სურუხაჲ ყაზიყუმუხელი გამოგზავნა თქვენი რუსების წინააღმდეგ ასამხედრებლად. მე გაფრთხილებთ თქვენ, თქვენივე საკუთარი კეთილდღეობისათვის, რომ არ შეგაცდინოთ სპარსეთის მთავრობის აგენტმა, მოღალატე სურუხაჲ ხანმა. სპარსეთის ჯარების დამარცხებისას იგი პირველი მიგატოვებთ თქვენ და გაქცევით უშველის თავს. გაიხსენეთ წარსულ დროთა გამოცდილება, იგი თქვენ ნათლად დაგიმტკიცებთ, რომ ყოველ თქვენს ამბოხებას რუსების წინააღმდეგ, ყოველთვის დამღუპველი შედეგები მოჰქონდა თქვენთვის..."[1]. ერმოლოვის პროკლამაციას აბას-მირზამ მოწოდების გამოგზავნით უპასუხა: ჭარელებს იგი ავალებდა ყოველნაირად ცდილიყვნენ გაენადგურებინათ კახეთში მყოფი რუსთა ჯარები. დაღისტნელებსაც მოუწოდებდა, რომ მათ ჭარელებთან ერთად ემოქმედათ. ყოველივე ამისათვის, აბას-მირზამ სურუხაჲ ყაზიყუმუხელს დამატებით კვლავ მნიშვნელოვანი ფულადი სუბსიდია გამოუგზავნა. 10 აგვისტოს ჭარელები თავს დაესხნენ ყარაღაჯში მდგომ რუსთა ჯარის ბანაკს და ერთიანად გადასწვეს იგი[2]. 1926 წლის 1 სექტემბრისათვის ჭარ-ბელაქანში მეტად არა სახარბიელო მდგომარეობა შეიქმნა: აჯანყება, რომელიც აქამდე მხოლოდ ჭარის თემში ვრცელდებოდა, ეხლა თალის, ჯინიხის და ზუხახის თემებსაც მოედო[3]. ამასობაში ალექსანდრე ბატონიშვილმაც 5 სექტემბერს მდ. მტკვარი გადალახა და დაუბრკოლებლივ სოფელ ალმალოში მივიდა. მაგრამ ჭარ-ბელაქანში მას მდგომარეობა შეცვლილი დახვდა. მდგომარეობის ცვლილება გამოწვეული იყო რუსების მიერ ირანელებზე მოპოვებულ გამარჯვებით (1826 წ. 3 სექტემბერი, შამქორთან) და სურუხაჲ ყაზიყუმუხელის მოულოდნელი სიკვდილით. სურუხაჲ ყაზიყუმუხელი თითქმის მეოთხედი საუკუნის განმავლობაში ჭარელების საიმედო მოკავშირეს წარმოადგენდა რუსების წინააღმდეგ ბრძოლაში. მისმა სიკვდილმა ჭარელებს ძლი-

[1] АСКАК, т. VI, част. I, док. 1181, стр. 792. Прокламация ген. Ермолова Джарским и Белаканским лезгинским обществам.

[2] Война на восточном Кавказе, Кавказский сборник, т. XI, стр. 23.

[3] იქვე, გვ. 24.

ერი ოავზარი დასცა, რადგანაც სურუხაა ხანის სახით, ჰარელებს გამოეცალათ დაღისტნის ერთ-ერთი ძლიერი და გავლენიანი ფეოდალური მფლობელი, რომელსაც დიდი ღვაწლი მიუძღოდა დაღისტნელი ლეკების დარაზმვისა და მათი ჰარელების დასახმარებლად მოყვანის საქმეში. ამის გამო, აჯანყებულთა რიგებში თავს იჩენდა მღელვარება. გარდა ამისა, აბას-მირზას ჯარებზე რუსების მიერ შამქორთან მოპოვებულმა გამარჯვებამ, ჰარელებს რამოდენიმედ შეურყია მტკიცე რწმენა რუსების წინააღმდეგ ბრძოლაში გამარჯვების მოპოვებისა[1]. ახლა მათ დაღისტნელი ლეკების იმედი ჰქონდათ. სექტემბერში, სოფ. ტანაჩში 2000 კაცამდე ცხენოსან ჯარს მოუყარეს თავი. როდესაც ამის შესახებ თავადმა ერისთავმა ერმოლოვს შეატყობინა, უკანასკნელი კვლავ პასიურობდა. არ ჩანდა, რომ მას განზრახული ჰქონდა ჰარელთა წინააღმდეგ რაიმე ექსპედიციის მოწყობა. იგი თითქოს „გაკვირვებულიც“ იყო და ერისთავს წერდა: „არ მჯერა, რომ ჰარელები კვლავ ფიქრობდნენ თავიანთი სულელური განზრახვის სისრულეში მოყვანაზე: თავს დაესხნენ რუსების ჯარს, და რომ თითქოს ისინი ამისათვის დაღისტნელ ლეკებს აგროვებდნენ“[2]. მაგრამ, რა თქმა უნდა, ერმოლოვის მიერ თავის დაჭერა გამოწვეული იყო არა იმით, რომ მას მართლა არ სჯეროდა ჰარელების მიერ თავდასხმის მოწყობის შესაძლებლობა, არამედ იმით, რომ ამ დროისათვის რუსეთის ხელისუფლებას არ შეეძლო ჰარელთა დასაწყნარებლად სპეციალური ექსპედიციის მოწყობა, რადგან იგი უარყოფითად იმოქმედებდა რუსთა ჯარების მდგომარეობაზე ირანელების წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლის ფრონტზე. ამიტომ ერმოლოვის ჰარელებისადმი დამოკიდებულების პოლიტიკის ტაქტიკური ხაზიც ისეთი იყო, რომ როგორმე თავი დაეღწია ჰარ-ბელაქანში სამხედრო ექსპედიციის მოწყობისათვის. მაგრამ ჰარელები, როგორც თავადი ერისთავი იტყობინებოდა, არ აპირებდნენ აჯანყების შეწყვეტას. მათ, აბას-მირზას ჩაგონებით, მრავალრიცხოვან დაღისტნელ ლე-

---

1 Война на восточном Кавказе. Кавказский сборник, том XI, стр. 25.

2 იქვე, გვ. 28.

კებისათვის მოეყარათ თავი. მთავარმართებელი ერმოლოვი ბოლოს მაინც იძულებული შეიქნა ნება დაერთო გენ.-ლეიტ. ერისთავისათვის, რომ იგი მის განკარგულებაში მყოფი რუსთა ჯარის რაზმით ჰარ-ბელაქანში შესულიყო[1]. 1826 წლის 29 ნოემბერს, გენ.-ლეიტ. ერისთავმა რუსთა ჯარის რაზმით გადალახა მდ. ალაზანი და სოფ. გოგამში დაბანაკდა. ჰარელები, რომელნიც კვლავ განაგრძობდნენ აჯანყებას, მათთან მყოფ დაღისტნელ ლეკებთან ერთად (რიცხვით 5-6 ათასამდე) გამაგრდნენ ზაქათლის ციხეში. ერისთავს ერმოლოვისაგან დავალებული ჰქონდა, რომ ჰარელთა მორჩილებაში მოყვანის დროს მორიდებოდა იარაღის ხმარებას, რადგან იგი ზაქათლის ციხის მიუვალი ადგილმდებარეობის გამო, გამოიწვევდა დიდ დანაკარგს რუსთა ჯარში. ჰარელთა დასაწყნარებლად მას სხვა საშუალება უნდა გამოეყენებინა, კერძოდ, უნდა გადაეჭრა ყველა ის გზა, რომლებითაც ჰარელები საქმეშჭელო სოფლებს უკავშირდებოდნენ და სურსათ-სანოვაგეს იღებდნენ. ასეთი ღონისძიება ჰარელებს ხელს ააღებინებდა აჯანყებაზე[2]. 1826 წლის 12 დეკემბერს ჰარ-ბელაქანში პირადად თვით მთავარმართებელი ერმოლოვი მოვიდა, რომელმაც მასთან გამოცხადებულ ჰარ-ბელაქნის „თავისუფალ თემების" ქევხებთან მოლაპარაკებისას შესძლო მიეღწია საზავო ხელშეკრულებისათვის. ზავი დაიდო შემდეგი პირობებით: „თავისუფალ თემებს" უკანვე უნდა გაესტუმრებინათ მათთან მყოფი დაღისტნელი ლეკები, რუსეთის ხელისუფლებისათვის უნდა დაეტოვებინათ მძევლები (წარჩინებულთა გვარებიდან), აენაზღაურებინათ მათ მიერ კახეთის მცხოვრებლებისათვის მიყენებული ზარალი და გაეთავისუფლებინათ ტყვეები. გარდა ამისა, ჰარელებს თავიანთი ხარჯით უნდა შეენახათ რუსეთის ჯარის საკმაოდ მნიშვნელოვანი რიცხვი[3]. 1826 წლის 28 დეკემბერს ერმოლოვი იმპერატორ ნი-

---

[1] АСКАК, т. VI, часть I, док. 1184, стр. 793. Всеподданнейший рапорт ген. Ермолова, от 19-го ноября 1826 года.

[2] АСКАК, т. VI, часть I, док. 1185, стр. 794. Всеподданнейший рапорт Ермолова, от 9 декабря 1826 года.

[3] АСКАК, т. VI, часть I, док. 1186, стр. 794—795. Всеподданнейший рапорт Ермолова, от 16-го декабря 1826 года.

კოლოზ I აუწყებდა: ჰარ-ბელაქნელებმა უკვე გააბრუნეს უკან მათთან მყოფნი დაღისტნელი ლეკები. რუსეთის ხელისუფლების მოთხოვნებს ისინი მორჩილებით ასრულებენო[1]. ისმის კითხვა: როგორ შესძლო კავკასიაში მყოფმა რუსეთის ხელისუფლებამ ჰარში 1826 წელს მომხდარი აჯანყების ჩაქრობა და ისიც ისეთი პირობებით, როგორც მას სურდა, ე. ი. ჰარელებთან ძლიერი სამხედრო შეტაკების მოუხდენლად? აქ აუცილებლად დიდი როლი ითამაშა რუსეთის ჯარების წარმატებებმა ირან-რუსეთის ომის პერიოდში. ჰარელები თავიანთი აჯანყების წარმატებით დაგვირგვინების საქმეში დიდ იმედებს ამყარებდნენ იმ გართულებებზე, რომელნიც მათი ვარაუდით რუსებს უნდა შექმნოდათ ირანელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. რუსეთის ხელისუფლებას შესაძლებლობა არ ექნებოდა ჰარელთა დასასჯელად სპეციალური ზომების მისაღებად. ეს ასეც იყო ირან-რუსეთის ომის I პერიოდში, როდესაც რუსეთის ჯარებს წარმატება არ ჰქონდათ. ამ პერიოდში აშკარად იგრძნობოდა ჰარელთა გააქტიურება. მათზე დიდ ზეგავლენას ახდენდა ის მოწოდებანი, რომელთაც მათ შაჰი და მისი მემკვიდრე უგზავნიდნენ. მაგრამ შემდეგში, როდესაც მდგომარეობა ომის ფრონტზე რუსთა ჯარების სასარგებლოდ შეიცვალა, ჰარელების ამ იმედებსაც ფრთები ეკვეცება. ამიტომ იყო, რომ 1826 წლის ნოემბრის ბოლოს, როდესაც მათი სამფლობელოს ფარგლებში რუსთა ჯარის რაზმი შევიდა გენ.-ლეიტ. ერისთავის სარდლობით, მათ ხელი აიღეს რუსების წინააღმდეგ შეიარაღებულ გამოსვლებზე და თანხმობა განაცხადეს საზავო ხელშეკრულების დადებაზე.

მე-19 საუკუნის 30-იანი წლების მიწურულისათვის რუსების ხელისუფლების დამოკიდებულება ჰარ-ბელაქნის საკითხისადმი კვლავ შეიცვალა. ამჯერადაც, რუსეთის ცარიზმის მიერ ჰარ-ბელაქანში წარმოებული პოლიტიკის ცვლილება გამოწვეული იყო რუსეთის საერთაშორისო მდგომარეობით კავკასიაში, და საერთოდ მახლობელ აღმოსავლეთში. 1826—1829 წწ. ირან-თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებული

---

1 АСКАК, т. VI, часть I, док. 1187, стр. 795. Всеподданнейший рапорт Ермолова. от 28-го декабря 1826 года.

ომების წარმატებით დამთავრება ამტკიცებდა რუსეთის იმპერიის პოზიციებს ამიერკავკასიაში. დაკარგული ტერიტორიებისათვის მებრძოლი ირანი და თურქეთი რუსეთთან დადებული თურქმანჩაისა და ადრიანოპოლის საზავო ტრაქტატებით იძულებულნი შეიქნენ კვლავ ახალ დათმობებზე წასულიყვნენ რუსეთის მიმართ. ამ ომების შედეგად ამიერკავკასიაში რუსეთის სამფლობელოებს მიემატა მრავალი პროვინცია, კერძოდ, 1828 წ. 10 თებერვალს ირანთან დადებული თურქმანჩაის საზავო ხელშეკრულების თანახმად, ირანის შაჰმა რუსეთის იმპერიის სრულ საკუთრებად ცნო ერევნისა და ნახჭევანის სახანოები[1]. დიდ წარმატებას მიაღწია რუსეთმა თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებულ ომშიც. 1828 წ. რუსის ჯარმა დაიკავა ახალციხე, ყარსი, არზრუმი და სხვა. თითქმის მთელი ახალციხის ყოფილი საფაშო შემოუერთდა საქართველოს; ამავე წელს დაპყრობილ და შემოერთებულ იქნა ახალქალაქის და ხერთვისის სიმაგრეები და რაიონები; განდევნეს თურქები ფოთის სიმაგრიდან. ხოლო 1829 წ. 2 სექტემბრის ადრიანოპოლის ტრაქტატით პორტამ რუსეთს de jure დაუთმო რუსეთის მიერ უკვე დაპყრობილი ადგილები, სხვათა შორის ანაპა, ფოთი, ახალციხე, აწყური, ახალქალაქი[2]. ასეთი საერთაშორისო ამბების შემდეგ, როდესაც ამიერკავკასიის რუსეთის იმპერიასთან შეერთება ძირითადად დამთავრებული იყო, როდესაც ქვეყნის სტრატეგიული და პოლიტიკური მდგომარეობა მტკიცე შეიქმნა და მეზობელ ქვეყნებთან საზღვრების უშიშროება ასე თუ ისე უზრუნველყოფილი იყო, ცარიზმს უკვე თავისუფლად შეეძლო ფართე და გაბედული გეგმები შეედგინა ჭარბელაქანში სამოქმედოდ, დაეპყრო იგი და საბოლოოდ შეეერთებინა რუსეთის იმპერიისათვის. ამ დროიდან, რუსეთისათვის უმნიშვნელოვანეს საკითხად იქცა კავკასიის მთიელების, დაღისტნელების შემოერთება, რომელთა ტერიტორიაც, როგორც სოლი, ისე იყო ჩარჭობილი უკვე დაკავებული ამიერ-

1 Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. АН СССР, Москва, 1926 г., часть I, стр. 140.

2 К. Маркс и Ф. Энгельс — «Турция и Россия»., см. сочинения, т IX, стр. 406.

კავკასიასა და ჩრდილო კავკასიის ათვისებულ რაიონებს შორის. დაღისტნის შემოერთებას კი, როგორც ჩვენ თავის ადგილას აღვნიშნავდით, რუსეთის ხელისუფლების მიერ შემუშავებული გეგმის მიხედვით, ჭარ-ბელაქნიდან უნდა შესდგომოდნენ. ამრიგად, ჭარ-ბელაქნის დაპყრობა და მისი რუსეთის იმპერიასთან საბოლოოდ შესაერთებლად 1830 წლის დასაწყისში მოწყობილი სამხედრო ექსპედიცია გამომდინარეობდა არა მარტო რუსეთის მთავრობის იმ სურვილებიდან, რომ ჭარ-ბელაქნის დაპყრობით მას კიდევ უფრო განემტკიცებინა თავისი სტრატეგიული მდგომარეობა ამიერკავკასიაში, არამედ იგი, როგორც პროფ. ი. პეტრუშევსკიც აღნიშნავს, ამავე დროს იყო ნაწილი იმ გეგმისა, რომელიც რუსეთის ხელისუფლებას შემუშავებული ჰქონდა დაღისტნის დასაპყრობად[1].

ჭარში სამხედრო ექსპედიციის მოწყობა გადაწყდა 1830 წლის თებერვლის თვისათვის. ამ დროს, როგორც პასკევიჩი ფიქრობდა, კავკასიონის მთები დაფარული იქნებოდა თოვლით, რაც დაღისტნელ ლეკებს გზებს შეუკრავდა და იძულებულს გახდიდა ხელი აეღოთ ჭარელთა დახმარებაზე. ამ ექსპედიციას უნდა მოეხდინა ჭარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფალი თემების“ სამფლობელოს დაპყრობა და მისი რუსეთის იმპერიასთან შეერთება, რათა ამით ერთხელ და სამუდამოდ ბოლო მოღებოდა მათ რუსეთის იმპერიისადმი ვასალურ დამოკიდებულებას, რომელიც თითქმის ნომინალურ ხასიათს ატარებდა და რომელსაც არაერთი დაბრკოლება შეექმნა რუსეთის მფლობელობისათვის ამიერკავკასიაში ამ 30 წლის განმავლობაში. ექსპედიციაში მონაწილე ჯარის ნაწილებს ნაბრძანები ჰქონდათ, რომ 17 თებერვლისათვის თავი მოეყარათ წმ. სტეფანეს სახელობის მონასტერთან (ქიზიყში, სოფ. ტიბაანთან). 20 თებერვალს აღნიშნულ ადგილას თვით პასკევიჩიც მივიდა. ექსპედიციის ხელმძღვანელობის მიერ შედგენილი გეგმის მიხედვით, პირველი დარტყმა მიმართული უნდა ყოფილიყო ჭარის თემის მიმართ. ეს არჩევანი შემ-

---

1 И. Петрушевскій — Джаро-Белаканские вольные общества..., стр. 105—106.

თხვევითი არ იყო, რადგანაც ყველაზე ძლიერი, მდიდარი, გავლენიანი და პოლიტიკური წონის მქონე, ჭარის თემის დამორჩილების შემდეგ დანარჩენი თემების დამოუკიდებელი არსებობის ბედიც საბოლოოდ გადაწყდებოდა. რუსთა ჯარის შესაკრები პუნქტიდან, წმ. სტეფანეს სახელობის მონასტრიდან ჭარელი ლეკების უმთავრესი საბუდრის სოფ. ჭარისაკენ მიემართებოდა სამი გზა. პირველი გზის მარშრუტი ასეთი იყო: მდ. ალაზანზე არსებული ფონი ურდო და სოფლები—ბელაქანი და კატეხი. მეორე გზა გადიოდა კოზლუს ფონზე (ალაზანზე), ტანაჩის ხუტორებზე და სოფ. გოგამზე. მესამე გზა, რომელიც ყველაზე უშორესი იყო, მიემართებოდა შემდეგნაირად: მუღანლო, ფადარი, კანდახი, ალიაბადი, ბაზარი და თალა. პასკევიჩმა ჯარების მოძრაობისათვის ეს უკანასკნელი გზა აირჩია. ამ გზას, როგორც თვით პასკევიჩიც აღნიშნავდა, ის უპირატესობა ჰქონდა, რომ რუსთა ჯარის ამ გზაზე მოძრაობით ჭარის თემი სრულიად მოწყვეტილი აღმოჩნდებოდა თავისი ინგილოური საქეშქელო სოფლებიდან, რომლებიც წარმოადგენენ მის მთავარ საარსებო წყაროს[1]. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, რუსეთის ხელისუფლებას, რომელიც იმედოვნებდა ინგილოების მხარდაჭერაზე, განზრახული ჰქონდა ჭარელი აღალარები საქეშქელო სოფლების დაკარგვის საფრთხის წინაშე დაეყენებინა. თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა რუსეთის ხელისუფლება ჭარელთა დასუსტების ამ საშუალებას, ეს ნათლად ჩანს პოლკოვნიკ კოცებუს მიერ 1826 წ. დაწერილი ნაშრომიდან: «Статистические сведения о Чарских владениях»... პოლკოვნიკი კოცებუ ჩამოსთვლის იმ საშუალებებს, რომელიც შეიძლება გამოყენებული ყოფილიყვნენ ჭარელთა დასასუსტებლად და სხვათა შორის წერს: სოფლები, რომელნიც ხარკს უხდიან ჭარელებს, მდებარეობენ ალაზნის დაბლობში. მათი დაპყრობა ყოველთვის ადვილად შეიძლება, რადგანაც მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ფარულად ქრისტიანულ სარწმუნოებას აღიარებს და ყოველთვის იჩენდა რუსებისადმი მიდრეკილებას. თუ გარემოება ხელს არ შეგ-

---

1 АСКАК, т. VII, стр. 959—963. — Всеподданнейший рапорт гр. Паскевича, от 11-го марта 1830 года.

ვიწყობს, რომ გამოვაცხადოთ ამ სოფლების მცხოვრებნი რუსეთის ქვეშევრდომებად, მაშინ სხვა გზას უნდა მივმართოთ: გადავცეთ ეს სოფლები თალის, მუხახის და ჯინიხის თემებს, რომელნიც ჭარის თემთან შედარებით უფრო რუსეთის მომხრენი არიან, იმ პირობით, რომ ისინი შემდეგში ამ ჯილდოს სანაცვლოდ, გარკვეულ სამსახურს გაუწევენ რუსეთის ხელისუფლებას. გარდა ამისა, ელისუს სასულთნოს კუთვნილ მიწა-წყალზე მდებარე სოფლები ალმალო და ყორაღანი, რომელნიც ჭარელებს ძალადობით აქვთ მითვისებული, უნდა ჩამოერთვათ მათ... საქეშქელო სოფლების ჩამორთმევა გამოიწვევს ჭარელების შემოსავლის შემცირებას, რაც მათ საშუალებას მოუსპობს იშოვონ მოკავშირენი დაღისტანში. ამ საშუალებათა გარდა, — განაგრძობს კოცებუ, — არსებობს სხვებიც, რომელთაც აგრეთვე ჭარელთა დასუსტებისაკენ მივყევართ. ასეთია მაგალითად: უთანხმოების ჩამოგდება „თავისუფალ თემთა“ შორის; რუსეთის მხრივ რომელიმე თემის ხელისუფლების გაძლიერება სხვის ხარჯზე. ამის გაკეთება ელისუს სულთნის დახმარებით, ადვილად შეიძლება ჯინიხის თემში, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ იგი სასულთნოს ტერიტორიასთან ახლოს მდებარეობს, ხოლო მეორე იმიტომ, რომ მასში მხოლოდ ერთი გვარია, რომლიდანაც ირჩევენ მამასახლისებს; ეს გარემოება კი გვიადვილებს მასზე გავლენის მოხდენას[1].

ჭარელებმა შეიტყვეს თუ არა, რომ რუსებს განზრახული აქვთ მათ წინააღმდეგ სამხედრო ექსპედიციის მოწყობა, მაშ მაშინვე ჯამაათის სხდომა მოიწვიეს და გადაწყვიტეს დახმარებისათვის მიემართათ პირიქითა ლეკთა ტომებისათვის: ჰურმუტების, თებელის, ტაშლინების, ანწუხების და კაპუჩინებისათვის. მაგრამ ამ უკანასკნელებმა ჭარელებს უარი შემოუთვალეს, რადგანაც შეუძლებლად ჩათვალეს თოვლით დაფარულ კავკასიონის მთების გადმოლახვა, რაც დიდ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული[2]. გარდა ამისა, როგორც მაიორ ყორღანოვის მიერ კავკასიის მთიელებში წარმოებული

---

1 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11.

2 АСКАК, т. VII, стр. 959—963.

დაზვერვების შედეგად გამოირკვა, ჭარელებს დახმარებისათვის მიუმართავთ აგრეთვე მიურიდების იმამ ყაზი-მოლასათვის. აღსანიშნავია, რომ ყაზი-მოლა, ამ ხანებში უკვე დიდი ხანია აპირებდა ავარიის სახანოს წინააღმდეგ გალაშქრებას, მაგრამ იგი ჯერ ვერ ბედავდა მის დაწყებას, რადგან არ თვლიდა თავის თავს სათანადოდ მომზადებულად. როდესაც ხმები გავრცელდა რუსების ჭარელთა წინააღმდეგ ექსპედიციის მზადების შესახებ და 1830 წლის იანვარში რუსის ჯარებმა საამისოდ უკვე სიღნაღისაკენ დაიწყეს მოძრაობა, მაშინ ჭარელი მამასახლისები სასწრაფოდ გაემართნენ ყაზი-მოლასთან და თხოვეს მას დაეჩქარებინა ავარიაზე ლაშქრობა, რომ ამით ჩამოეშორებინა რუსთა ჯარები და თვით პასკევიჩიც, ჭარში ლაშქრობისაგან. ყაზი-მოლამ შეასრულა მათი თხოვნა და ავარიაზე ლაშქრობა დააჩქარა. მაგრამ მან ხუნზახის აღებისას სასტიკი დამარცხება განიცადა[1].

უმოკავშირეებოდ დარჩენილ ჭარ-ბელაქნის „ლეკთა თავისუფალ თემებს“, ყველას ერთად შეეძლოთ გამოეყვანათ სულ 10 ათასამდე შეიარაღებული კაცი. მათ შორის წარმოშობილი უთანხმოების შედეგად კი მოხდა მათი დაყოფა. ბელაქნის, მუხახის და ჯინიხის თემები ცალკე გამოიყვნენ[2]. ჭარელები, რომელნიც თავიანთ განახევრებული სამხედრო ძალების ანაბარა დარჩნენ, იზოლირებულნი აღმოჩნდნენ არა მარტო მათი მოკავშირე დაღისტნელი ლეკებისაგან, არამედ დანარჩენი „თავისუფალი თემებისაგანაც“. ამ გარემოებამ შემდეგში დიდი გავლენა მოახდინა მათ მიერ ჯამაათის სხდომაზე მიღებულ გადაწყვეტილებაზე — რუსებისადმი დამორჩილების შესახებ.

ჯარის ნაწილების სურსათით მომარაგების შემდეგ, პასკევიჩმა მთელი თავისი რაზმით 24 თებერვალს მდ. ალაზანი გადალახა და დაბანაკდა სოფ. მუღანლოში. 25 თებერვალს აქ მასთან გამოცხადდნენ ჭარ-ბელაქნის ლეკთა ყველა „თავისუფალი თემებიდან“ მამასახლისები, რომელთაც პასკევიჩმა მიმართა ვრცელი პროკლამაციით. პროკლამაციაში დაწვრი-

[1] Донесение майора Корганова гр. Паскевичу, от 10 апреля 1830 года — Кавказский сборник, т. XI, стр. 181—182.

[2] АСКАК, т. VII, стр. 959—963.

ლებით იყო განხილული „თავისუფალი თემებისა“ და რუსეთის ხელისუფლების ურთიერთდამოკიდებულება 1803 წლიდან 1830 წლამდე განვლილ პერიოდში. ამ ხნის განმავლობაში — აღნიშნული იყო პროკლამაციაში, ჰარელები არ წყვეტდნენ თავიანთ მტრულ საქმიანობას რუსეთის მთავრობის მიმართ. ცხადად თუ ფარულად ისინი არღვევდნენ 1803 წლის 17 აპრილის ტრაქტატით ნაკისრ ვალდებულებებს, წესიერად არ იხდიდნენ ხარკს, თავშესაფარს აძლევდნენ ალექსანდრე ბატონიშვილს, მის მომხრეებს და რუსეთის იმპერიის სხვა მტრებს, ატარებდნენ მათ თავიანთ მიწა-წყალზე, დაღისტნელ ლეკებთან ერთად მონაწილეობას იღებდნენ კახეთზე წარმოებულ თავდასხმებში, ავიწროვებდნენ მათ მიერ დამორჩილებულ და დაბეგრილ ქართველ გლეხებს (ინგილოებს), ხელს უშლიდნენ მათ ქრისტიანული სარწმუნოების აღიარებაში და სხვა. მაგრამ ეხლა დადგა დრო — მუქარის ტონით აუწყებდა პასკევიჩი ჰარელებს, რომ ბოლო მოეღოს ყველა ამ ზემოთ ჩამოთვლილ ბოროტმოქმედებას. ჰარ-ბელაქნელების ერთადერთი ხსნა ამჟამად მდგომარეობს იმაში, რომ მათ უსიტყვოდ მორჩილება განაცხადონ და შევიდნენ რუსეთის იმპერიის საერთო შემადგენლობაში[1].

პასკევიჩის პროკლამაციაში ჩვენ მუქარის გარდა სხვა მოტივებიც გვხვდება; მასში ხაზგასმული იყო, რომ იმ პირთ, რომელნიც ნებაყოფლობით და ყოველგვარი წინააღმდეგობის გაწევის გარეშე განაცხადებენ მორჩილებას, რუსეთის მთავრობა შეუნარჩუნებდა ყველა წინანდელ უფლებასა და პრივილეგიას. ხელუხლებლად დასტოვებდა მათ ქონებას[2]. აშკარაა, რომ პროკლამაციის ეს ადგილი მიმართული იყო „თავისუფალ თემთა“ შიგნით არსებულ ფეოდალური ზედაფენის, აღალარების მიმართ, ე. ი. იმათ მიმართ, რომელნიც სარგებლობდნენ ინგილო და მუღალი გლეხებისაგან საქეშქელო გადასახადების აკრეფის უფლებებით. ეს იყო ცარიზმის კოლონიალური პოლიტიკის დამახასიათებელი თვისება.

[1] ცსსა, ფ. 2, აღწ. 1, საქმე 2241, ფურც. 9—20; Прокламация Царскому и Белаканскому обществам, от гр. Паскевича, 25 февраля, 1830 г.

[2] ცსსა, ფ. 2, აღწ. 1, საქმე 2241, ფურც. 2—20.

ცარიზმი ყოველმხრივ ცდილობდა თავისი ახალი ხელისუფლებისათვის ჭარ-ბელაქანში სოციალური დასაყრდენი შეექმნა. ასეთ დასაყრდენად შეიძლებოდა გამომდგარიყო ჭარ-ბელაქნის მოსახლეობის ის მაღალი ფენა, რომელსაც რუსული მმართველობის შემოღებამდე აქ პოლიტიკური ძალაუფლება ხელში ეჭირა, ხოლო ახლა, რუსული მმართველობის შემოღებისას, ამ ძალაუფლებას უნდა გამოთხოვებოდა. და აი, რუსეთის მთავრობაც, იმ ვარაუდით, რომ ჭარელი აღალარები თავის მომხრეებად გაეხადა, პირდებოდა მოქეშქელე ინგილო და მუღალი გლეხების კვლავინდებურად მათ დამოკიდებულებაში დატოვებას და ქონების ხელშეუხებლობას, უნარჩუნებდა მათ ყველა წინანდელ კლასობრივ უფლებებს და პრივილეგიებს.

პასკევიჩმა ამ პროკლამაციის თითო-თითო ეგზემპლარი, თათრულ ენაზე თარგმნილი, თან გაატანა „თავისუფალ თემთა“ მამასახლისებს, რათა ისინი განხილულ ყოფილიყვნენ ჯამაათის სხდომებზე და მიეღოთ საბოლოო გადაწყვეტილება. ამავე დროს პასკევიჩი მთელი თავისი რაზმით ჭარელების ინგილოურ საქეშქელო სოფლის, ალიაბადისაკენ დაიძრა. 26 თებერვლისათვის პასკევიჩი სოფ. თალას მახლობლად მდებარე ერთ მინდორზე დაბანაკდა. აქ მასთან გამოცხადდნენ „თავისუფალი თემის“ მამასახლისები ჭარის თემის გამოკლებით, რომელთაც თან მოიტანეს თავიანთი თემის გადაწყვეტილებანი რუსეთის მთავრობისადმი დამორჩილების შესახებ[1]. რაც შეეხება ჭარის თემს, მასში კვლავ გრძელდებოდა ჯამაათის სხდომა (რომელიც გაიხსნა რუსთა ჯარების წმ. სტეფანეს მონასტერში თავმოყრის დღეს და დღედაღამე მუშაობდა). ჯამაათის სხდომაზე გამოვლინდა ჭარის თემის შიგნით მწვავე უთანხმოება. ჯამაათის მონაწილენი ორ ბანაკად გაიყვნენ: ერთი ნაწილი თანახმა იყო დამორჩილებოდა რუსეთის ხელისუფლებას, მეორე ნაწილი კი უარს აცხადებდა დამორჩილებაზე და მზად იყო ებრძოლა სისხლის უკანასკნელ წვეთამდე. აქ, როგორც პროფ. ი. პეტრუშევსკი აღნიშნავს, თავი იჩინა ჭარის თემის შიგნით არსებულმა კლასობ-

[1] АСКАК, т. VII, стр. 959—963.

რივმა დაყოფამ[1]. ეს ნათლად ჩანს თვით პასკევიჩის 1830 წლის 11 მარტის უქვეშევრდომილესი მოხსენებიდან. მასში აღნიშნულია, რომ ჯამაათის ის ნაწილი, რომელიც უარს აცხადებდა დამორჩილებაზე, შედგებოდა «из людей менее достаточных». ამ კლასობრივ მომენტს უფრო მკაფიოდ უსვამს ხაზს ნ. ვოლკონსკი, რომელიც წერს, რომ «буйнал молодежь и бедняки, во что бы ни стало требовали защищаться до последней капли крови»[2]. დამორჩილების მომხრენი კი უმთავრესად ფეოდალური ზედაფენიდან იყვნენ გამოსულნი. ესენი იყვნენ მამასახლისები, საქეშქელო მიწებისა და მოქეშქელე ინგილო და მუღალი გლეხების მფლობელნი, რომელთაც ამოძრავებდათ შიში თავიანთი ქონების, კლასობრივი უფლებებისა და პრივილეგიების დაკარგვისა. ამ უკანასკნელთა შენარჩუნება, როგორც მათ რუსეთის ხელისუფლება პირდებოდა, შესაძლებელი იყო ყოველგვარი წინააღმდეგობის გაწევის გარეშე დამორჩილებით. ჰარელი მამასახლისები მათ გარშემო შექმნილი პირობების შეფასებისას აუცილებლად გაითვალისწინებდნენ აგრეთვე მათ მეტად სავალალო სამხედრო-პოლიტიკურ მდგომარეობასაც, რადგან, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ჰარის თემი იზოლირებული იყო არა მარტო თავისი მოკავშირე დაღისტნელ ლეკებისაგან, არამედ ბელაქნის, კატეხის, თალის, მუხახის და ჯინიხის თემებისაგანაც. ყოველივე ეს მათ უკარნახებდა უკან დაეხიათ და რაკი ამჯერად, არსაიდან შველა არ მოჩანდა, იძულებული ხდებოდნენ გამოთხოვებოდნენ თავიანთ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას. ფეოდალური ზედაფენის სახელით ჯამაათის სხდომაზე გამოვიდა ჰარის თემში შემავალი ჰემჭელის თოხუმის ქევხა, ჰაჯი მაჰმუდი, რომელმაც ზეგავლენა მოახდინა ჰარელებზე თავისი დამაჯერებელი ლაპარაკით და საბოლოოდ ბოლო მოუღო მათ მერყეობას და ჯამაათმა 27 თებერვალს მიიღო გადაწყვეტილება რუსეთის ხელისუფლებისადმი დამორჩილების შესახებ. 28 თებერვალს რუსეთის ჯარებმა

1 И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества, стр. 108.

2 Война на восточном Кавказе — Кавказский сборник, т. XI, стр. 179.

გენ.-მაიორ თავად ბეკოვიჩ-ჩერკასკის ხელმძღვანელობით დაიკავეს ჰარი და ზაქათალა. 1 მარტს ჰარის ხეობის და ზაქათლის მიდამოები პირადად თვით პასკევიჩმა დაათვალიერა და აირჩია ადგილი ციხის ასაგებად, რომელშიც რუსთა ჯარის გარნიზონი უნდა ჩამდგარიყო. რუსეთის იმპერიის მიერ ამ ახლად დაპყრობილი ჰარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფალი თემების“ სამფლობელოდან შეიქმნა „ჰარ-ბელაქნის ოლქი“, რომელშიც შემოიღეს რუსული მმართველობის სისტემა[1]. 4 მარტს ახლად შექმნილ ჰარ-ბელაქნის ოლქის უფროსად დანიშნეს გენ.-მაიორი თავადი ბეკოვიჩ-ჩერკასკი და გამოაქვეყნეს ჰარ-ბელაქნის ოლქის მმართველობის წესები. ამ წესების თანახმად, ჰარ-ბელაქნის ოლქის სათავეში დანიშნეს ოლქის უფროსი. ოლქის უფროსის თავმჯდომარეობით იქმნებოდა საოლქო სამმართველო. საოლქო სამმართველო შედგებოდა 8 წევრისაგან. აქედან ორი წევრი რუსი მოხელე უნდა ყოფილიყო, რომელთაც უშუალოდ თვით მთავარმართებელი ნიშნავდა. დანარჩენი ექვსი კი ადგილობრივი მოსახლეობიდან, უმთავრესად მამასახლისების წრიდან. მათი შერჩევა ხდებოდა „თავისუფალ თემთა“ მიერ, ხოლო ამტკიცებდა მთავარმართებელი. საოლქო სამმართველოს წევრები რუს მოხელეთაგან, რომელნიც „სოვეტნიკის“ (მრჩევლები) წოდებას ატარებდნენ, მმართველობაში სარგებლობდნენ გადამწყვეტი ხმის უფლებით, ხოლო ადგილობრივ მცხოვრებლებისაგან არჩეულ წევრებს მხოლოდ სათათბირო ხმის უფლება ეძლეოდათ. როგორც მმართველობის წესებში იყო აღნიშნული, რუსეთის ხელისუფლება ჰარ-ბელაქნის თემებს, მის წინანდელ საფუძველზე ძალაში უტოვებდა ნაციონალურ მედიატორულ ანუ მომრიგებელ სასამართლოს, ე. წ. „შარო“-ს. ამ სასამართლოს უფლება ჰქონდა გაერჩია სამოქალაქო საქმეები ადგილობრივი ადათისა და შარიათის მიხედვით. აქვე მხედველობაში მიღებული იყო ის გარემოება, რომ უფრო მნიშვნელოვანი სამოქალაქო საქმეები, თუ ამას მოისურვებდა მოჩივართა რომელიმე მხარე, მომრიგებელ სასამართლოდან შეიძლებოდა გადასულიყო საოლქო სამმართვე-

[1] АСКАК, т. VII, стр. 959—963. — Всеподданнейший рапорт Паскевича, от 11 марта 1830 года.

ლოში, სადაც მას განიხილავდნენ რუსული კანონმდებლობის მიხედვით. რაც შეეხება სისხლის სამართლის საქმეებს, მისი გარჩევის უფლება მხოლოდ საოლქო სამმართველოს ჰქონდა -- რუსული კანონების საფუძველზე. საოლქო სამმართველოს განკარგულების სისრულეში მოსაყვანად, მასთან ინიშნებოდა ორი ოფიცერი, უმთავრესად ისეთნი, რომელთაც კარგად იცოდნენ ადგილობრივი მოსახლეობის ენა. ჰარ-ბელაქნის ოლქის მმართველობის წესები, გარდა მმართველობის ცენტრალური დაწესებულებებისა, ითვალისწინებდა აგრეთვე ადგილობრივი დაწესებულებების მოწყობის საკითხებსაც. კერძოდ, მის შესახებ იქ აღნიშნული იყო, რომ მთელი ჰარ-ბელაქნის ოლქი უნდა დაყოფილიყო ე. წ. მაღალებად, რომელთა სათავეშიც ჩაყენებული იქნებოდა მაღალის უფროსები. მაღალთა უფროსების მოვალეობას შეადგენდა სისრულეში მოეყვანათ და ადგილებზე განეხორციელებინათ საოლქო სამმართველოს განკარგულებანი და ბრძანებანი. მაღალების უფროსებთან, მათ მიერ საოლქო სამმართველოს ბრძანებების ზუსტად შესრულებისათვის თვალყურის სადევნებლად სამხედრო ოფიცერთაგან ან ქართველი თავადებიდან ინიშნებოდნენ ბოქაულები[1]. მთელი ჰარ-ბელაქნის ოლქი დაიყო სამ მაღალად. პირველ მაღალში შედიოდა: ჰარის, კატეხის და ბელაქნის თემები. მეორე მაღალში: თალის, მუხახის, და ჯინიხის თემები, ხოლო მესამე მაღალი მოიცავდა ელისუს სულთნის სამფლობელოს[2].

იმისათვის, რათა უფრო სრული წარმოდგენა გვქონდეს რუსეთის ცარიზმის მიერ ჰარ-ბელაქნის „თავისუფალი თემების“ შემოერთებაზე, საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ შევეხოთ, ავარელი და წახურელი ლეკების მიერ აღმოსავლეთ კახეთში შექმნილი მეორე პოლიტიკური ერთეულის, ელისუს სასულთნოს რუსეთის იმპერიასთან შეერთების ისტორიას.

როგორც ცნობილია, 1803 წელს, ელისუს სასულთნო

---

1 АСКАК, т. VII, док. 380, стр. 444—445. Правила для управленія Джарскою и Белаканскою областью.

2 ცსსა, ფ. 2, აღწ. 1, საქმე 2341, ფურც. 160—61. Рапорт ген.-адъют. Стрекалова гр. Паскевичу от 20 октября 1830 г.

ჭარ-ბელაქნის სხვა „თავისუფალ თემებთან“ ერთად რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შედის. ისე როგორც ჭარ-ბელაქნის „თავისუფალი თემები“, ასევე ელისუს სასულთნოც შინაურ მართვა-გამგეობაში ჯერჯერობით დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდნენ[1]. ელისუს სასულთნოს რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლის შემდეგ, სულთნის ხელისუფლება შესამჩნევად იზრდება და მტკიცდება. თავიანთი გავლენის გაძლიერებას სულთნები რუსთა დახმარებით ახერხებენ. ელისუს სულთნები ამიერიდან ჭარელების დაუკითხავად მჭიდრო ურთიერთობას ამყარებენ რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლებთან და ყოველნაირად ცდილობენ მათი მხარდაჭერა მოიპოვონ (ამ მხრივ განსაკუთრებით სულთანი ახმედ-ხანი გამოირჩეოდა 1805—1830 წწ.), რომ როგორმე თავი დააღწიონ ჭარის ჯამაათის ძლიერ გავლენას. რუსეთის მთავრობაც თავის მხრივ ხელს უწყობდა სულთნის გავლენის გაძლიერებას, რადგანაც მას შეეძლო სულთანი შემდეგში საკუთარი მიზნების მისაღწევად გამოეყენებინა, დაუმორჩილებელი ავარელ ლეკთა თემების წინააღმდეგ ბრძოლაში. 1807 წელს სულთანი ახმედ-ხანი მთავარმართებელ გუდოვიჩს პირადად ეახლა თბილისში რუსეთის ხელისუფლებისადმი თავისი ერთგულების გამოსაცხადებლად. ერთგულების საწინდრათ ახმედ-ხანმა თბილისში რუსეთის ხელისუფლებას მძევლად თავისი უფროსი ვაჟი დაუტოვა. გუდოვიჩმა იმპერატორის წინაშე იშუამდგომლა ახმედ-ხანისათვის პოლკოვნიკის წოდების მინიჭების და პენსიის დანიშვნის შესახებ[2]. სულთნის მიზანი აშკარა იყო — განთავისუფლებულიყო ჭარელთა ძლიერი გავლენისაგან, რასაც კიდევაც მიაღწია. ამიერიდან ვიდრე 1844 წლამდე, ელისუს სულთანი ყოველთვის რუსეთის მთავრობის მომხრეთა რიგებში იმყოფებოდა. 1826—1828 წწ. ირან-რუსეთის ომის პერიოდში, როდესაც ჭარ-ბელაქნე-

---

1 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6544, л. 22 — Полная справка о всех вообще претензиях Елисуйского султана и о высочайших разрешениях последовавших по представлению закавказского комитета по сему предмета.

2 С. Эсадзе — Историческая записка об управлении Кавказом, т. I, стр. 486.

ლებმა აშკარად გამოამჟღავნეს რუსეთის ხელისუფლებისადმი თავიანთი სამტრო განწყობილება, ელისუს სულთანი თავისი ჯარებით რუსების მხარეზე იყო და მათ ეხმარებოდა ირანელთა წინააღმდეგ. სულთანი რუსეთის ერთგული დარჩა 1830 წელსაც, როდესაც ჰარ-ბელაქანში აჯანყება მოხდა რუსეთის წინააღმდეგ. 1830 წელს, როდესაც რუსეთმა საბოლოოდ ბოლო მოუღო ჰარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფალი თემების“ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას, დაიპყრო ისინი და მათი სამფლობელოდან ცალკე „ჰარ-ბელაქნის ოლქი“ შექმნა, მაშინ ელისუს სასულთნო, მართალია, შეევიდა ამ ოლქის შემადგენლობაში და იგიც უნდა დამორჩილებოდა აქაურ დროებით მმართველობას, მაგრამ რუსეთის მთავრობამ მხედველობაში მიიღო ელისუს სულთნის ერთგული სამსახური და შინაური მართვა-გამგეობა სასულთნოში კვლავ წინანდელ საფუძველზე დატოვა, — სულთნის სრულ განკარგულებაში[1]. 1831 წელს, ელისუს სულთნის, ახმედ-ხანის და მისი შვილის, მუსა-აღას გარდაცვალების შემდეგ, სასულთნოს მმართველად ყველა წინანდელი უფლებებით დაამტკიცეს დანიელ-ბეგი. ის დიდი ადმინისტრაციული რეფორმები, რომელიც ამიერკავკასიის მხარეში 1840 წელს ჩატარდა, ჰარ-ბელაქნის ოლქსაც შეეხო. ჰარ-ბელაქნის ოლქი, ბელაქნის მაზრის სახელწოდებით, საქართველო-იმერეთის გუბერნიას მიეკუთვნა. ბელაქნის მაზრა თავის მხრივ სამ უბნად იყოფოდა: ბელაქნის, ენისელის და ელისუს. ელისუს უბანი შედგებოდა ყოფილი ელისუს სასულთნოს მიწა-წყლისაგან. მის მმართველად მართალია ისევ სულთანი რჩებოდა, მაგრამ იგი თავისი უფლებებით უბრალო უბნის მსაჯულს უთანასწორდებოდა და უნდა დაქვემდებარებოდა საქართველო-იმერეთის სამოქალაქო გუბერნატორს[2]. ამ გარემოებამ ელისუს სულთან, დანიელ-ბეგის აშკარა პროტესტი და დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. მან რუსეთის ხელისუფლებას თხოვნით მიმართა: გაეთავისუფლებინათ იგი უბნის მსაჯულის როლისაგან; დაებრუნებინათ მისთვის ის უფლებები და

---

1 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6544, л. 22.

2 И. Линевич — Бывшее Елисуйское султанство, стр. 38.

პრივილეგიები, რომლებითაც იგი 1840 წლამდე სარგებლობდა ელისუს სასულთნოს მმართველობაში. მთავარმმართებელმა, გენერალ გოლოვინმა, რომელმაც მხედველობაში მიიღო დანიელ-სულთნის ერთგული სამსახური რუსეთის იმპერატორის ტახტისადმი და აგრეთვე დანიელ-ბეგის დაღისტნის მცხოვრებლებზე დიდი გავლენა, საჭიროდ ჩათვალა დაეკმაყოფილებინა დანიელ-სულთნის თხოვნა და აღედგინა მისთვის წინანდელი უფლებები. ამ გადაწყვეტილებამ შემდეგში იმპერატორის უმაღლესი დამტკიცებაც მიიღო[1]. სულ მოკლე ხანში ბელაქნის მაზრის მმართველობაში კვლავ ცვლილებები მოხდა, რომელიც ელისუს სასულთნოსაც შეეხო. 1842 წელს სამხედრო მინისტრ გრაფ ა. ნ. ჩერნიშევმა, მის მიერ ამიერკავკასიის მხარის რევიზიის დროს, საჭიროდ ჩათვალა: ბელაქნის მაზრა გადაკეთებულიყო ცალკე ოლქად და მმართველობის სათავეში ჩაეყენებინათ სამხედრო შტაბ-ოფიცერთაგანი. ამის მიზეზად მას მიაჩნდა ის გარემოება, რომ ბელაქნის მაზრის მცხოვრებნი კულტურული დონის მიხედვით არ იყვნენ მომზადებული სამოქალაქო წესებისა და მმართველობისათვის. 1842 წლის მარტის თვეში, მთავარმართებლის წარდგენით და იმპერატორის ბრძანების თანახმად, ბელაქნის მაზრა სრულიად გამოეყო საქართველო-იმერეთის გუბერნიას. მმართველობის სათავეში ჩააყენეს სამხედრო გენერალი — ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის უფროსის სახელწოდებით. ელისუს სასულთნოც თავისუფლდებოდა საქართველო-იმერეთის სამოქალაქო გუბერნატორის დამოკიდებულებიდან, მაგრამ სულთნის უფლებები კვლავ იზღუდებოდა. ახლა იგი ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის უფროსს უნდა დამორჩილებოდა, სახელდობრ გენ.-მაიორ შვარცს[2]. გენერალ-მაიორ შვარცსა და დანიელ სულთანს შორის თავიდანვე უთანხმოება ჩამოვარდა. შვარცი ენერგიულად შეუდგა სულთნის

---

[1] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6544, л. 22—23.

[2] Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане, изд. АН СССР, часть II, 1937 г., Москва—Ленинград, стр. 264 — О реорганизации управления Джаро-Белаканского военного округа и Елисуйского султанства, 1844 г.

ხელისუფლების შეკვეცას. დანიელ-ბეგი კი, რომელიც თავის თავს ელისუს სასულთნოს მემკვიდრეობით მფლობელად თვლიდა, სრულებითაც არ აცხადებდა შვარცისადმი დამორჩილების სურვილს. 1842 წლის 23 მარტს, დანიელ-ბეგმა თხოვნით მიმართა იმპერატორ ნიკოლოზ I. დანიელ სულთანი მთელი რიგი ფაქტების ჩამოთვლითა და სათანადო დოკუმენტების მოშველიებით იმპერატორს თვალწინ უშლიდა მისი წინაპრების და პირადად თავის საკუთარ დამსახურებებს რუსეთის მთავრობის წინაშე და დასასრულ იმპერატორისაგან მოითხოვდა, ებოძებინა მისთვის სიგელი ელისუს სასულთნოს მის მფლობელობაში დამტკიცების შესახებ და მიენიჭებინა მისთვის ისეთივე უფლებები, როგორიც სამეგრელოს მთავარს, დადიანს ჰქონდა[1]. ამ უკანასკნელი გარემოებით დანიელ სულთანი იმპერატორს აგრძნობინებდა, რომ მას სურდა ელისუს სასულთნოს მმართველობაში შეენარჩუნებინა ისეთივე ავტონომიური უფლებანი, როგორითაც გარკვეულ დრომდე სამეგრელოს მთავარი დადიანი სარგებლობდა (ე. ი. შინაურ მართვა-გამგეობაში ცარიზმის ხელისუფლება არ უნდა ჩარეულიყო). მაგრამ დანიელ-ბეგის სურვილები უკვე აღარ შეესაბამებოდა რუსეთის მთავრობის ინტერესებს. ცარიზმს დიდი ხანია კურსი აღებული ჰქონდა აძიერკავკასიის ცალკეულ ფეოდალურ სამფლობელოებში ადგილობრივი პოლიტიკური ხელისუფლების გაუქმებაზე. ამიტომ იყო, რომ იმპერატორმა არ დააკმაყოფილა დანიელ-ბეგის მოთხოვნები. მას მხოლოდ თავადობის ღირსების მიკუთვნებას დაჰპირდნენ[2], ე. ი. მას მარტო კლასობრივ უფლებებს უნარჩუნებდნენ. თავის მოთხოვნებზე იმპერატორისაგან უარის მიღებას დანიელ-ბეგმა 1844 წლის ივნისში რუსეთის მთავრობისადმი ღალატით უპასუხა. იგი მიურიდების მხარეზე გადავიდა და სასულთნოს მოსახლეობაც რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ აამხედრა. რუსეთის ხელისუფ-

---

1 Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане, часть I, Изд. АН СССР, 1936 г. М-Л., стр. 72—73. Прошение Даниель-Бека из Елису Николаю I. 23 марта 1842 г.

2 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6544, л. 24.

ლებამ ელისუში სამხედრო რაზმი გააგზავნა. გენერალ-მაიორ შვარცმა თავისი ენერგიული და სწრაფი მოქმედებით 1844 წლის 14 ივნისს დაამარცხა დანიელ-ბეგი, რომელიც სარუბაშის ხეობით ჯერ წახურში გაიხიზნა, ხოლო შემდეგ კი თავი შამილთან შეაფარა. ამის შემდეგ ცარიზმმა იმავე 1844 წელს, ელისუს სასულთნო გაუქმებულად გამოაცხადა. ელისუს სასულთნოს მიწა-წყალი ჯერ ელისუს ოკრუგის, ხოლო შემდეგ ელისუს უბნის სახელწოდებით ჰარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის შემადგენლობაში შევიდა[1]. მეფისნაცვალ ბარიატინსკის დროს, როდესაც ქვეყნის ადმინისტრაციული დანაწილების დარგში ადგილი ჰქონდა ცვლილებებს, ჰარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქი გადააკეთეს ზაქათლის ოკრუგად. ზაქათლის ოკრუგი შეუერთეს დაღისტნის ოლქს და დაუქვემდებარეს ამ ოლქის უფროსს[2]. ამავე დროს, ზაქათლის ოკრუგს ჩამოსცილდა ყოფილი ელისუს სასულთნოს მთიანი ნაწილი ე. წ. „მთიანი მაღალი“ (მდ. სამურის ზემო წელის რაიონი — ყოფილი წახურის სამფლობელო), რომელიც შეუერთეს სამურის ოკრუგს[3]. ასე გაერთიანდა საქართველოს ისტორიული მიწა-წყალი — ჰარ-ბელაქანი (ქაქ-ენისელი) რუსეთის იმპერიის მფლობელობაში.

რუსეთის ცარიზმის მიერ ჰარ-ბელაქნის შემოერთებასა და მისი რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შესვლასთან დაკავშირებით ყურადღება უნდა მიექცეს შემდეგ საკითხს. ცნობილია, რომ რუსეთის მთავრობამ კარგად იცოდა ჰარ-ბელაქნის ისტორიული წარსული, რომ მთელი მისი ტერიტორია წარმოადგენდა კახეთის სამეფოს ძველისძველ ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიწებს; რუსეთის ხელისუფლებას კარგად მოეხსენებოდა ის გარემოებაც, რომ ამ მხარეში, სხვა ეროვნების (ლეკების, მუღალების) ხალხთან ერთად, ცხოვრობდნენ აგრეთვე თვით ამ მხარის მკვიდრნი, გამუსლიმანე-

---

[1] И. Липевич, — Бывшее Елисуйское султанство, стр. 42, 52—54.

[2] Проект положения об управлении Закатальского округа. См. АСКАК, т. XII, стр. 440.

[3] Проект положения об управлении Дагестанской областью. См. АСКАК, т. XII, стр. 434.

ბული და ნაწილობრივ ქრისტიანი ქართველები — ინგილოები, რომელნიც ჰარ-ბელაქნელი ლეკი აღალარების მიერ სრულიად უსამართლოდ დაბეგრილი იყვნენ მძიმე საქეშქეშლო გადასახადებით; და რომ საერთოდ, მთელი ეს მხარე ეკონომიურად, კულტურულად და ისტორიულად საქართველოსთან იყო დაკავშირებული. ყოველივე ამის გამო, მართებული იქნებოდა, რომ ჰარ-ბელაქანი, მისი შემოერთების შემდეგ, რუსეთის მთავრობას გაეერთიანებინა იმ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულში, რომელშიც რუსეთის მიერვე დაპყრობილი, ინგილოების სისხლით მოძმე სხვა ქართველი ტომები ცხოვრობდნენ. კერძოდ, იგი უნდა შეერთებოდა „საქართველოს გუბერნიაში“ შემავალ სიღნაღის მაზრას. მაგრამ რუსეთის ხელისუფლებამ, ცხადია, გარკვეული მოსაზრებით, ყურადღება არ მიაქცია, ჩვენს მიერ ზემოთ აღნიშნულ გარემოებებს და ჰარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფალი თემების“ სამფლობელოდან ცალკე ჰარ-ბელაქნის ოლქი შექმნა. მართალია, 1840 წლის დებულებით, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ჰარ-ბელაქნის ოლქი, ბელაქნის მაზრის სახელწოდებით, საქართველო-იმერეთის გუბერნიას მიაკუთვნეს, მაგრამ ამ მდგომარეობამ მხოლოდ ორ წელს გასტანა. 1842 წელს ბელაქნის მაზრა ჯერ ცალკე ოლქად გამოიყო, ხოლო შემდეგ (1844 წელს) სამხედრო ოლქად გადაკეთდა. საბოლოოდ კი, 1860 წელს ჰარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქი, ზაქათლის ოკრუგის სახელწოდებით, დაღისტნის ოლქს მიაკერეს. ყოველივე ამის გამო, ეს მხარე და ქართველების მოძმე ინგილოები კვლავ ჩამოშორებულნი რჩებოდნენ საქართველოსა და დანარჩენი ქართველებისაგან. მუსლიმანური გარემოცვის წყალობით მაშინდელს პირობებში ინგილოები სისტემატურ დევნას და შევიწროებას განიცდიდნენ ფანატიკური მუსლიმანური მოსახლეობისაგან და კვლავ გრძელდებოდა მათი გამაჰმადიანების პროცესი.

მაგრამ, მიუხედავად ზემოაღნიშნულისა, ჰარ-ბელაქნის რუსეთთან ასეთი სახით შეერთება მაინც დადებითი და პროგრესული მნიშვნელობის მოვლენა იყო. მოიშალა „საქართველოს დაუძინებელი მტრების — სპარსეთისა და ოსმა-

ლეთის ხელისშეწყობით საქართველოსავე სამტროდ შექმნილი პოლიტიკური ერთეული"[1]. ჭარ-ბელაქნის სახელმწიფოს მოშლას და მის რუსეთთან შეერთებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს მშვიდობიანი განვითარებისათვის. ამიერიდან ბოლო მოეღო დაღისტნელი ფეოდალების მტაცებლურ რბევა-აოხრებასა და თავდასხმებს ქართლ-კახეთზე.

---

1 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბილისი, 1966, გვ. 274.

თავი V

მეფის რუსეთის მიერ ჰარ-ბელაქანში ინგილოთა მიმართ გატარებული ღონისძიებანი

1830 წლის ივნისში გამოქვეყნდა მთავარმართებელ პასკევიჩის მიერ შემუშავებული და იმპერატორ ნიკოლოზ I მიერ დამტკიცებული ჰარ-ბელაქნის ოლქის დროებითი მმართველობის წესები. აღნიშნული მმართველობის წესების მე-7 პუნქტი მთლიანად შეეხებოდა ჰარ-ბელაქანში მცხოვრებ მოქეშქელე ინგილო გლეხებს. მასში აღნიშნული იყო შემდეგი: ჰარის პროვინცია დღევანდელი მდგომარეობის მიხედვით, განიყოფება ორ კლასად: გაბატონებულ მფლობელებად, რომელნიც უმთავრესად ლეკებისაგან შედგებიან და მათ მიერ დამორჩილებულ ქართველებად, რომელთათვისაც ლეკებს იძულებით მაჰმადიანური სარწმუნოება მიუღებინებიათ. მთავრობის მიზანია: მოიპოვოს ამ უკანასკნელი კლასის მხარდაჭერა, მათდამი ყოველმხრივ ხელისშეწყობისა და მათთვის სხვადასხვა სარგებლობათა მინიჭების გზით, რომ ამით შესუსტდეს მთავრობისადმი მტრულად განწყობილ ლეკთა მფლობელობა. ამ პოლიტიკური მოსაზრების გამო რუსეთის მთავრობა საჭიროდ თვლიდა: სასწრაფოდ გამორკვეულიყო ჰარის პროვინციაში მცხოვრებ ლეკ აღალარებისა და ალიაბადის ქართულ სოფლებს (ინგილოებს) შორის არსებული ურთიერთდამოკიდებულებანი, იმ მიზნით, რომ ლეკთა მფლობელობაში მყოფი ქართული სოფლების მცხოვრებლებს ლეკი აღალარების სასარგებლოდ ეხადათ ზუსტად განსაზღვრული გადასახადები და, რომ ლეკ მფლობელთა მხრივ გადასახადების აკრეფისას ძალმომრეობას და თვითნებობაა

არ ეჩინა თავი. ამიერიდან ინგილოებს საქეშქელო გადასახადები უნდა ჩაებარებინათ არა უშუალოდ თავიანთი აღალარებისათვის, არამედ სოფლის უფროსებისათვის, ხოლო ეს უკანასკნელნი ამ საქეშქელო გადასახადებს გაანაწილებდნენ ლეკ მფლობელთა შორის სათანადო ქვითრის გაცემით. მოქეშქელე ინგილო გლეხთა მიერ გადასახადის დროზე შემოუტანლობის შემთხვევაში, ლეკ მფლობელს უფლება არ ჰქონდა პირადად ინგილო გლეხის მიმართ რაიმე ზომები მიეღო, ამის შესახებ მას უნდა ეცნობებინა საოლქო მმართველობისათვის, რომელიც საჭირო შემთხვევაში კიდევაც სათანადო ღონისძიებებს ეხმარდა იმისათვის, რათა ინგილო გლეხს საქეშქელო გადასახადი დროზე შეეტანა. ალიაბადის ქართული სოფლების მცხოვრებლებს შემდეგი უფლებები ეძლეოდათ: 1) პირადი თავისუფლება. თუ რომელიმე მოისურვებდა სხვაგან გადასახლებას, მას შეეძლო თან წაეღო თავისი მოძრავი ქონება, ხოლო რაც შეეხება სახლს, ბაღს და საქეშქელო მიწას, იგი ლეკი აღალარის მფლობელობაში უნდა დარჩენილიყო, ანდა გადასულიყო სოფლის განკარგულებაში, თუ ეს უკანასკნელი თავის თავზე აიღებდა იმ საქეშქელო გადასახადების გადახდას, რომელსაც სხვაგან გადასახლებული მცხოვრებლები იხდიდნენ; 2) მოქეშქელე ინგილო გლეხს უფლება ეძლეოდა თავის აღალარისაგან გამოესყიდა სახლი, ბაღი და საქეშქელო მიწა; 3) ამიერიდან მოქეშქელე ინგილო გლეხი თავისუფლდებოდა ლეკი აღალარის ყოველგვარი დამოკიდებულებისაგან[1]. დასკვნა, რომელიც შეიძლება გამოვიტანოთ რუსეთის ხელისუფლების მიერ შემუშავებული ჰარ-ბელაქნის ოლქის მმართველობის წესების გაცნობის შემდეგ, არის ის, რომ ცარიზმი სრულიად ხელშეუხებლად და უცვლელად ტოვებს ჰარ-ბელაქანში მანამდე არსებულ ინგილო გლეხების საქეშქელო ვალდებულებებს ჰარელი აღალარების მიმართ. ხოლო იმდენად, რამდენადაც ინგილოთა საქეშქელო ვალდებულებანი ჰარელი აღალარების მიმართ ისევ უცვლელი რჩებოდა, ამის შემდეგ,

---

[1] ვ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 512—513, „ზაქათლის კომისიის" ჟურნალი № 45, 1872.

რა თქმა უნდა, თვითმპყრობელობის დაპირებანი მოქეშქელე ინგილო გლეხებისათვის „პირადი თავისუფლების“ მინიჭებისა და მათზე მთელი რიგი „სარგებლობათა გავრცელების“ შესახებ, მთლიანად ფარისევლობა უნდა ყოფილიყო. არავითარი რეალური შედეგები არ მოჰქონდა ინგილოებისათვის არც იმ უფლების მინიჭებას, რომლის მიხედვითაც მათ შეეძლოთ თავისი საქეშქელო მიწის ნაკვეთის გამოსყიდვა (ეს უფლება, როგორც ვიცით, ინგილოს წინათაც ჰქონდა: ჰარბელაქანში რუსეთის მფლობელობის დამყარებამდე). მოქეშქელე გლეხი იშვიათად სარგებლობდა ამ უფლებით. ეს გამოწვეული იყო გამოსასყიდი პირობების სიმძიმით — მიწის სიძვირით. გარდა ამისა, მოქეშქელე გლეხის მიერ ქეშქელის გამოსყიდვა მთლიანად აღალარების ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული: ლეკ მფლობელს შეეძლო მოქეშქელე გლეხისათვის გამოსყიდვაზე უარი ეთქვა.

1830 წლის ივლის-ოქტომბრის აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ, 1830 წლის 25 დეკემბერს გრაფ პასკევიჩმა ჰარ-ბელაქნის ოლქის მცხოვრებლებისადმი გამოაქვეყნა პროკლამაცია. პროკლამაციაში ჩამოთვლილი იყო ის ღონისძიებები, რომელთა გატარებასაც აპირებდა რუსეთის ხელისუფლება აჯანყების მონაწილე ლეკების დასჯის მიზნით. ჩვენს ყურადღებას ამ პროკლამაციიდან განსაკუთრებით ის ადგილი იპყრობს, რომელიც მოქეშქელე ინგილო გლეხებსაც შეეხებოდა. მასში სხვათა შორის აღნიშნული იყო, რომ ყველა ლეკს, რომელსაც რაიმე ძალაუფლება გააჩნდა მოქეშქელე ინგილო გლეხებზე, ამიერიდან ეს უფლება ერთმეოდა. მოქეშქელე ინგილო გლეხებს ყველა ის გადასახადი, რომლებსაც ისინი აქამდე ლეკებს უხდიდნენ, ამიერიდან სახელმწიფოსათვის უნდა ჩაებარებინათ. აჯანყებაში მონაწილე ლეკებს ერთმეოდათ ყოველგვარი უფლება: აეკრიფათ საქეშქელო გადასახადები მათი ყოფილი ინგილო გლეხებისაგან, ეს უკანასკნელნი ამიერიდან სახელმწიფოს უწყებაში უნდა გადასულიყვნენ და ამის გამო გადასახადებიც სახელმწიფოსათვის უნდა ჩაებარებინათ. იმ ლეკებს, რომელთაც აჯანყების დროს რუსეთის მთავრობისადმი ერთგულება შეინარჩუნეს, რუსეთის ხელისუფლება ჰპირდებოდა, რომ საქეშქელო გადასახადე-

ბის ნაცვლად მათ პენსიებს დაუნიშნავდა. მაგრამ ვინაიდან რუსეთის მთავრობა პენსიათა რაოდენობის განსაზღვრისას დიდ სიძნელეებს წააწყდა, ამიტომ გადაწყდა, რომ რუსეთის ხელისუფლების ერთგულ ლეკებისათვის ისევ მიეცათ საადგილმამულო გადასახადების აკრეფის უფლება. განსხვავება წინანდელთან შედარებით იმაში მდგომარეობდა, რომ ეს გადასახადები ლეკებს უნდა მიეღოთ არა უშუალოდ მათი ყოფილი მოქეშქელე გლეხებისაგან (მათზე როგორც სახელმწიფოს უწყებაში მყოფთა მიმართ, ლეკებს აღარავითარი უფლება არ ჰქონდათ), არამედ სოფლის მამასახლისებისაგან, რომელნიც აკრეფდნენ გადასახადებს მოქეშქელე გლეხებისაგან და შემდეგ ვალდებულნი იყვნენ იგი რუსეთის მთავრობის მომხრე ლეკი აღალარებისათვის დაერიგებინათ[1]. თუ კარგად ჩავუკვირდებით პასკევიჩის მიერ 1830 წ. 25 დეკემბერს ჰარ-ბელაქნის მცხოვრებლებისადმი გამოქვეყნებულ პროკლამაციის ამ ადგილს, დავინახავთ, რომ არც ამ პროკლამაციას მოჰქონდა რაიმე ხელშესახები სარგებლობა მოქეშქელე ინგილო გლეხებისათვის. მოქეშქელე ინგილო გლეხის მდგომარეობა კვლავ უცვლელი რჩებოდა; განსხვავება მხოლოდ იმაში გამოიხატა, რომ თუ აქამდე ინგილო გლეხებს საქეშქელო გადასახადები ლეკ აღალარებთან მიჰქონდათ, ეხლა იგი სახელმწიფოსათვის უნდა ჩაებარებინათ. თუ რამდენად არადამაკმაყოფილებელი იყო რუსეთის ცარიზმის მიერ მოქეშქელე ინგილო გლეხების მიმართ გატარებული ეს ღონისძიება, ვითომდა ინგილოთა მძიმე ხვედრის „შემსუბუქების" მიზნით, ამას ნათლად გრძნობდნენ თვით რუსეთის მთავრობის წარმომადგენელნი. ამის საილუსტრაციოდ ჩვენ გამოგვადგება ერთ-ერთი რუსი მოხელე, კონსტანტინე როდოფინიკინის წერილი გაგზავნილი გრაფ ა. ი. ჩერნიშევის სახელზე. კონსტანტინე როდოფინიკინი გრაფ ჩერნიშევს წერს: „გლეხები, რომელნიც ენისელად იწოდებიან (იგულისხმებიან ინგილოები — თ. პ.), შეუძლებელია რომ კმაყოფილნი იყვნენ ზემოაღნიშნული ღონისძიებებით, რადგან

---

1 მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 514—515.

მათი მდგომარეობა ოდნავადაც არ შემსუბუქებულა. გამოიცვალნენ მხოლოდ პირები: ლეკი მემამულის ნაცვლად მოქეშქელე გლეხის წინ მტკიცედ დადგა სახელმწიფო, რომელიც მისგან ისეთსავე გადასახადებს იღებს... რაიმე უბედურების შემთხვევაში, მოქეშქელე გლეხს შეეძლო მისულიყო ლეკ მფლობელთან და ეთხოვა მისთვის საქეშქელო გადასახადების შემცირება, რაზედაც ლეკი მფლობელი თანხმდებოდა ხოლმე კიდეც. ეხლა, როდესაც საქეშქელო გადასახადების აკრეფას სახელმწიფო მოხელეები დაიწყებენ, ისინი, რა თქმა უნდა, თავის თავს ნებას არ მისცემენ მოქეშქელე გლეხებისადმი რაიმე დათმობაზე წავიდნენ. მათი მხრიდან ისიც კი საკმარისი იქნება, რომ თავი შეიკავონ ზედმეტი გადასახადების აკრეფისაგან"[1]. მართალია, პასკევიჩის პროკლამაციაში ოფიციალურად აღიარებული იყო, რომ თითქოს ლეკი აღალარების დამოკიდებულებიდან თავისუფლდებოდნენ ყველა მოქეშქელე გლეხები, მაგრამ სინამდვილეში ეს ღონისძიება ეხებოდა იმ მცირერიცხოვან ლეკ აღალარებს, რომელნიც მონაწილეობას იღებდნენ აჯანყებაში. 1830 წლის ივლის-ოქტომბრის აჯანყებაში ძირითადად თავისუფალი ავარელები მონაწილეობდნენ, რომელნიც მართალია ჰარ-ბელაქანში პრივილეგირებულ ჯგუფს შეადგენდნენ, მაგრამ მათ თავიანთ დამოკიდებულებაში არ ჰყავდათ მოქეშქელე ინგილო ან მუღალი გლეხები. აღალარების უმრავლესობა, საერთოდ ფეოდალური ზედაფენის წარმომადგენელნი (რომელთა დამოკიდებულებაშიც იმყოფებოდნენ მოქეშქელე გლეხები) აჯანყებაში მონაწილეობას არ იღებდნენ. მათ თავიანთი კლასობრივი პრივილეგიებისა და უფლებების შენარჩუნების მიზნით, რუსეთის ხელისუფლებისადმი ერთგულება შეინარჩუნეს. ასეთებს კი, როგორც პროკლამაციაში იყო აღნიშნული, მეფის მთავრობა საქეშქელო გადასახადების ნაცვლად ჯერ პენსიების დანიშვნას დაჰპირდა, ხოლო შემდეგში, რო-

---

[1] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6243, лл. 92—97 — О мерах обуздания неприязненных нам лезгинских владельческих семейств и о облегчении участи другого сословия Джарской области преданных нам Енисселинцев. 1832, октябрь.

დესაც პენსიათა რაოდენობის განსაზღვრისას სიძნელეებს წააწყდა, მაშინ მათ ისევ დაუბრუნა საქეშქელო გადასახადების აკრეფის უფლება. ამრიგად, მოქეშქელე ინგილო გლეხებისადმი რუსეთის ცარიზმის დაპირება მათი საქეშქელო ვალდებულებისაგან განთავისუფლების შესახებ, მორიგი ფარისევლობა აღმოჩნდა. ეს გარემოება უფრო აშკარა გახადა 1838 წელს რუსეთის ცარიზმის მიერ ჭარ-ბელაქანში გატარებულმა ახალმა ღონისძიებამ. 1838 წელს რუსეთის მთავრობამ საჭიროდ ჩათვალა, რომ ინგილოთა სოფლებში მცხოვრები მოქეშქელე გლეხებისაგან საქეშქელო გადასახადების აკრეფის უფლება ყველა ჭარ-ბელაქნელი ლეკი აღალარისათვის (ყოველგვარი გამონაკლისის გარეშე, ე. ი. აჯანყებაში მონაწილე ლეკ აღალარებსაც) დაებრუნებინა. ამ დროიდან მოყოლებული ლეკი აღალარები საქეშქელო გადასახადებს უშუალოდ თვით მოქეშქელე გლეხებისაგან იღებდნენ (და არა სოფლის მამასახლისის მეშვეობით, როგორც ეს 1830 წელს პასკევიჩის მიერ იყო ნაბრძანები). ამ ღონისძიებების გატარებას მეფის მთავრობა იმით ასაბუთებდა, რომ საქეშქელო გადასახადების აკრეფის უფლებას მოკლებული ლეკები დაიწყებდნენ რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ სამტრო მოქმედებებს[1]. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, რუსეთის ცარიზმმა ჭარ-ბელაქნელ ლეკ აღალარებს ყველას უკლებლივ ისევ დაუბრუნა საქეშქელო უფლებები. ეს სავსებით შეესაბამებოდა იმ კლასობრივ პოლიტიკას, რომელსაც რუსეთის ცარიზმი ატარებდა დაპყრობილ ადგილებში — რუსეთის ხელისუფლებისათვის სოციალური დასაყრდენის შექმნის მიზნით. ჭარ-ბელაქნელი ლეკი აღალარებისათვის საქეშქელო უფლებების უცვლელად დატოვება იყო ის ერთადერთი პირობა, ურომლისოდაც ისინი ცარიზმს მხარს არ დაუჭერდნენ. თვითმპყრობელობის დაპირებანი: მოქეშქელე ინგილო გლეხების ლეკი აღალარების დამოკიდებულებიდან განთავისუფლების და მათზე მთელი რიგი „სარგებლობათა გავრცელების“ შესახებ, დავიწყებას მიეცა.

---

1 ვ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 517.

შედარებით არსებითი ხასიათის ღონისძიებანი გატარდა ჰარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქში მცხოვრებ ინგილო გლეხების მიმართ 1856—1859 წლებში, როდესაც ჰარ-ბელაქანში გაიხსნა და მუშაობა დაიწყო დროებითმა კომისიამ. მას დავალებული ჰქონდა შეემუშავებინა მოსაზრებები იმ ინგილოების მუსლიმანთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლების შესახებ, რომელთაც ახლად მიიღეს ქრისტიანული სარწმუნოება. მაგრამ უნდა აღინიშნოს; რომ ამ კომისიის მიერ შემუშავებული ღონისძიებანი შეეხო მხოლოდ ინგილოთა გარკვეულ ნაწილს, კერძოდ იმათ, რომელნიც ცხოვრობდნენ ყოფილ ელისუს ტერიტორიაზე.

ჯერ კიდევ 1826 წელს ჰარ-ბელაქანში მყოფი რუსი მოხელე პოლკოვნიკი კოცებუ წერდა, რომ მიუხედავად იმ სასტიკი შევიწროვებისა, რომელსაც ინგილოები ლეკთაგან განიცდიდნენ, ისინი მაინც ფარულად ქრისტიანულ სარწმუნოებას აღიარებდნენო[1]. მაგრამ ფანატიკური მუსლიმანური მოსახლეობის გარემოცვაში მყოფ ინგილოებს შესაძლებლობა არ ჰქონდათ ოფიციალურად ეღიარებინათ ქრისტიანული სარწმუნოება. დიდად არ გაუმჯობესებულა ამ მხრივ მდგომარეობა ჰარ-ბელაქანში რუსეთის ხელისუფლების დამყარების პირველ ხანებშიც. რუსეთის ცარიზმის მიერ ჩატარებული ადმინისტრაციული რეფორმების შედეგად, ჰარ-ბელაქანი და მასში მცხოვრები ინგილოები კვლავ ჩამოშორებულნი იყვნენ საქართველოსა და დანარჩენი ქართველებისაგან. მუსლიმანური მოსახლეობის გარემოცვაში დარჩენილ ინგილოების მიერ აშკარად და ოფიციალურად ქრისტიანული სარწმუნოების აღიარებას დიდი სიძნელეები ხვდებოდა. გარდა ამისა, თვით რუსეთის მთავრობა გარკვეული ხნის განმავლობაში, მე-19 საუკუნის 50—60-იან წლებამდე, სანამ იგი დაღისტნელი ტომების და საერთოდ კავკასიის საბოლოო დაპყრობისათვის იბრძოდა, ერიდებოდა ჰარ-ბელაქანში ქრისტიანობის გავრცელებისათვის რაიმე პრაქტიკული ღონისძიებების გატარებას, იმ მიზნით, რომ ამით მას არ გამოეწვია ჰარ-ბელაქანში მცხოვრები მუსლიმანური მოსახლეობის

---

[1] ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11.

უკმაყოფილება. იგი ქრისტიანობის პროპაგანდას ამ მხარეში ჯერჯერობით ნაადრევად თვლიდა. ქრისტიან ინგილოთა რიცხვის ზრდა შესამჩნევი ხდება მხოლოდ 1850 წლიდან. ამ წელს, სოფელ კახიდან თბილისში გამოცხადდა 8 ინგილო, რომელთაც ქრისტიანული სარწმუნოების მიღების სურვილი განაცხადეს. მათი თხოვნა მეფისნაცვალმა ვორონცოვმა დააკმაყოფილა და სიონის ტაძარში ისინი კიდეც მოინათლნენ. ამის შემდეგ, ქრისტიანობის გავრცელებამ განსაკუთრებით ფართო ხასიათი მიიღო ჰარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის აღმოსავლეთ ნაწილში — ყოფილ ელისუს სასულთნოში[1]. 1856 წელს შეკრებილი ცნობების მიხედვით, ელისუს საბოქაულოში (ყოფილი ელისუს სასულთნო) მცხოვრებ ქრისტიან და მუსულმან ინგილოთა რიცხვი 371 კომლს შეადგენდა. ამათგან ქრისტიანული სარწმუნოება მიიღეს: 1850 წელს — 8 სულმა, 1851 წელს — 1116 სულმა, 1852 წელს — 55, 1853 წელს — 218, 1854 წელს — 134, 1855 წელს — 122— სულ 1653 სულმა[2]. იმისათვის, რომ უფრო წინ წასულიყო ელისუს სასულთნოში ქრისტიანობის გავრცელების საქმე, რუსეთის მთავრობამ გადაწყვიტა: ის ინგილოები, რომელნიც ახლად მიიღებდნენ ქრისტიანობას, გაეთავისუფლებინა ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან. ამ მიზნით, მეფისნაცვალ, გენერალ-ადიუტანტ მურავიოვის ბრძანებით, 1856 წლის 13 ივლისს ჩამოყალიბდა სპეციალური დროებითი კომისია, რომელსაც დაევალა შეემუშავებინა გეგმა, რა გზითა და რა საშუალებით უნდა მომხდარიყო ინგილოების განთავისუფლება ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან. კომისიის ხელმძღვანელობას კარგად ჰქონდა შეგნებული ერთი გარემოება: ინგილოების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლებას რეალური ხასიათი რომ მიეღო, ამისათვის საჭირო იყო იმ მიწების ბეგთა მფლობელობიდან გამოსყიდვა, რომლებზედაც ინგილოები ცხოვრობდნენ და რომელთა სარგებლობისათვის ინგილოები ბეგებს საქეშქელო გადასახადებს უხდიდნენ. ამი-

---

[1] მ. დუმბაძე, საარქივო მასალები ჰარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 497.

[2] ცსსა, ფ. 240, აღწ. 1, საქმე 572, ფურც. 20—26.

ტომ კომისიაც შეუდგა საამისოდ საშუალებების გამონახვას. როგორც ცნობილია, 1844 წელს, ელისუს სულთნის, დანიელ-ბეგის და მისი მომხრე ზოგიერთი ბეგის რუსეთის მთავრობისადმი ღალატისა და მათი შამილის მხარეზე გადასვლის შემდეგ, რუსეთის მთავრობამ ელისუს სასულთნო, როგორც დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული, გააუქმა და იგი ელისუს უბნის სახელწოდებით ჰარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქს შეუერთა. რუსეთის ხელისუფლებამ მოახდინა დანიელ-ბეგისა და მისი მომხრე ბეგების მამულების კონფისკაცია და იგი სახელმწიფოს საკუთრებად გამოაცხადა. და აი, მეფისნაცვალმა, გენ.-ადიუტ. მურავიოვმა, ელისუს სასულთნოში მცხოვრებ ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე ახლად მოქცეულ ინგილოების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან განსათავისუფლებლად ყველაზე საუკეთესო საშუალებად ჩათვალა მოეხდინათ მიწების ურთიერთგაცვლა. ბეგებისათვის ინგილოებით დასახლებული მიწების სანაცვლოდ მთავრობას უნდა მიეცა იმავე რაოდენობის მიწები, ელისუს სასულთნოში არსებული მიწების იმ ფონდიდან, რომელიც სახელმწიფოს საკუთრებაში გადავიდა ელისუს სულთნის, დანიელ-ბეგის გაქცევის შემდეგ. კომისიამ საესებით მისაღებად ჩათვალა გენ.-ადიუტ. მურავიოვის მოსაზრება და მის შესაბამისად 1858 წლის დეკემბრის თვეში კიდევაც მიიღო გადაწყვეტილება, ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე ახლად მოქცეულ ინგილოების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლების შესახებ[1]. ელისუს საბოქაულოში ინგილოური სოფელი სულ 7 იყო: კახი, მეშაბაში, ქოთუქლო, ალიბეგლო, ყორაღანი, სუსკენტი და შოთავარი. ამათგან სუსკენტსა და შოთავარში მცხოვრებ ინგილოებს არ განუცხადებიათ სურვილი ქრისტიანობის მიღებაზე, ამიტომ კომისიას ისინი მხედველობაში არ მიუღია (სუსკენტელებს თავიანთი საკუთარი მიწები ჰქონდათ (ნასყიდი), საქეშქელო გადასახადებს ისინი არავის არ უხდიდნენ). სოფელ ალიბეგლოს ინგილოებს მართალია მიღებული ჰქონდათ ქრისტიანული სარწმუნოება, მაგრამ ისინი საქეშქელო გადასახადებს

[1] ცსსა, ფ. 236, აღწ. 2, საქმე 3, ფურც. 1—3.

სახელმწიფოს უხდიდნენ, რადგანაც მათ სახელმწიფო მიწები ეჭირათ. ასე რომ, ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან მთავრობას უნდა გაეთავისუფლებინა ოთხი ინგილოური სოფელი: კახი, მეშაბაში, ქოთუქლო და ყორაღანი. ამ სოფლებში მცხოვრებ ინგილოებს 1856 წლისათვის უკვე საბოლოოდ ჰქონდათ მიღებული ქრისტიანობა[1]. ამ სოფლებში, როგორც ვიცით, საქეშქელო მიწები ჰქონდათ ელისუელ ბეგებს და ჭარელ აღალარებს. რუსეთის მთავრობამ ამ საქეშქელო მიწების სანაცვლოდ ელისუელ ბეგებს და ჭარელ აღალარებს სახელმწიფოს განკარგულებაში არსებული მიწების ფონდიდან გამოუყო იმავე რაოდენობის და იმავე შემოსავლის მიმცემი საქეშქელო მიწების ნაკვეთები. ამიერიდან კახის, მეშაბაშის, ქოთუქლოს და ყორაღანის ინგილოები თავისუფლდებოდნენ ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან. ბეგთა მფლობელობიდან გამოსყიდული საქეშქელო მიწის ნაკვეთები გადადიოდა მათ უფასო სარგებლობაში, ე. ი. ისინი თავისუფლდებოდნენ საქეშქელო გადასახადისაგან. ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლებულნი იქნენ აგრეთვე სოფელ ალიბეგლოს ინგილოები, რომელთა საქეშქელო მიწების გამოსყიდვა მთავრობას არ მოუხდენია, რადგან ეს მიწები უკვე სახელმწიფოს განკარგულებაში იმყოფებოდა. ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე ახლად მოქცეული ინგილოები 6 წლით თავისუფლდებოდნენ საერობო გადასახადისაგან და მთელი რიგი შეღავათები ენიჭებოდათ სახელმწიფო გადასახადებში[2]. დროებითი კომისიის მიერ მიღებული გადაწყვეტილება — ელისუს სასულთნოში მცხოვრებ ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე ახლად მოქცეულ ინგილოების მუსულმანთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლების შესახებ — 1859 წლის 6 დეკემბერს დამტკიცებულ იქნა იმპერატორის მიერ[3]. ინგილოების მუსულმანთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლებამ და ქრისტიანობის ფართოდ გავრცელებამ დიდი უკმაყოფილება

---

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 2, საქმე 3, ფურც. 5—6.
2 იქვე, ფურც. 47—49.
3 იქვე, ფურც. 82—83.

გამოიწვია ზაქათლის ოლქში მცხოვრებ მუსულმანურ წრეებში. ამის აშკარა დადასტურებას წარმოადგენდა 1863 წლის გაზაფხულზე, ზაქათალაში მომხდარი აჯანყება. ამ აჯანყების გამომწვევ ერთ-ერთ ძირითად მიზეზად უნდა ჩაითვალოს ზაქათლის ოლქში მცხოვრები მუსულმანური მოსახლეობის პროტესტი ინგილოთა შორის ქრისტიანობის გავრცელების წინააღმდეგ. საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივში დაცული მასალებიდან ირკვევა, რომ მღელვარება ზაქათლის ოლქში დაიწყო მას შემდეგ, რაც ცნობილი გახდა მთავრობის გადაწყვეტილება ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე ახლად მოქცეულ ინგილოების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლების შესახებ[1]. ამ ამბავმა განსაკუთრებით ჰარელი აღალარები შეაშფოთა (სამისო საბაბი მათ ჰქონდათ — ინგილოური საქეშქელო სოფლების უმრავლესობა ჰარის თემს ეკუთვნოდა). ჰარის თემის აღალარები ყოველნაირად ცდილობდნენ ხელი შეეშალათ ინგილოთა შორის ქრისტიანობის გავრცელებისათვის. ჰარელი მოლები მოსახლეობაში რელიგიურ ფანატიზმს აღვივებდნენ, ნერგავდნენ ქრისტიანობისადმი სიძულვილს. 1863 წელს ადგილი ჰქონდა ქრისტიანი ინგილოების იძულებით ისევ მაჰმადიანურ სარწმუნოებაში დაბრუნებას. ასე მაგალითად, სოფ. ყორაღანში (აქაურ ინგილოებმა 1856 წელს მიიღეს ქრისტიანობა) ისევ მაჰმადიანობას დაუბრუნდა 59 კომლი ინგილო. ისინი კვლავ დაბეგრეს საქეშქელო გადასახადებით ჰარელი აღალარების სასარგებლოდ[2]. მუსლიმანებს განზრახული ჰქონდათ რაც შეიძლება ფართოდ გაევრცელებინათ ზაქათლის ოლქში მღელვარება, რადგანაც, ამით, მათი აზრით, მთავრობა იძულებული გახდებოდა ხელი აეღო ინგილოთა შორის ქრისტიანობის გავრცელებაზე და მათი ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლებაზე. მეჩეთების წინ თავმოყრილ ხალხში ისინი ხმებს ავრცელებდნენ, რომ ქრისტიანობა შეიჭრა არა მარტო ინგილოთა შორის, არამედ თვით ლეკებშიც; რომ თითქოს მეფის მთავრობას გადაწყვეტილი

---

1 ცსსა, ფ. 416 აღწ. 3, საქმე 1270, ფურც. 1—9.

2 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 82.

აქვს ლეკებისათვის მიწების ჩამორთმევა და მისი ინგილოებისათვის გადაცემა. მღელვარება ჭარის გარდა ბელაქანს და ყოვეხჩოლსაც მოედო. აჯანყებულებმა გადაწყვიტეს საფრთხე შეექმნათ ზაქათლის ციხისათვის. 1863 წლის 5 და 6 ივნისს აჯანყებულებმა, რომელთაც ჰაჯი მურთუზი ხელმძღვანელობდა, იერიში მიიტანეს ზაქათლის ციხეზე. მაგრამ ციხის გარნიზონმა შესძლო იერიშის მოგერიება. რუსეთის ხელისუფლებამ ზაქათალაში აჯანყების ჩასაქრობად გაგზავნა მაშველი სამხედრო ძალები, რომელთაც შესძლეს აჯანყებულების გაფანტვა. მთავრობა აჯანყების მონაწილეებს სასტიკი რეპრესიებით გაუსწორდა[1].

რუსეთის მთავრობის მიერ ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქში 1856—1859 წლებში გატარებული ღონისძიება მოქეშქელე ინგილო გლეხების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლების შესახებ, შეეხო მხოლოდ ინგილოთა მცირე ნაწილს, კერძოდ იმათ, რომელნიც ცხოვრობდნენ ყოფილი ელისუს სასულთნო ტერიტორიაზე მდებარე სოფლებში (ქახი, მეშაბაში, ალიბეგლო, ქუთუქლო და ყორაღანი). რაც შეეხებოდა ჭარ-ბელაქანში ინგილოთა უმრავლესობას (ე. წ. „ენისელის ანუ ალიაბადის ქართულ სოფლებში რომ ცხოვრობდნენ: ალიაბადი, თასმალო, ზაგამი, ჰენგიანი, ვერხვიანი, მოსული და სოფლები: ყანდახი, ყაპანახჩი, მარსანი, ლალაფაშა, ითი-თალა) ისინი კვლავ ლეკი აღალარების დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ და დაბეგრილნი იყვნენ საქეშქელო გადასახადებით. 1861 წელს, როდესაც რუსეთში გამოქვეყნდა იმპერატორის მანიფესტი გლეხთა ბატონყმური დამოკიდებულებიდან განთავისუფლების შესახებ, იმ დროს როდესაც 1864 წელს საქართველოშიც ტარდებოდა საგლეხო რეფორმა, მაშინ ჭარ-ბელაქანში მცხოვრებ ქართველ-ინგილო გლეხებმა კავკასიის მეფისნაცვლის მოვალეობის ამსრულებელს, გენ-ადიუტ. გრიგოლ დიმიტრის ძე ორბელიანს მიმართეს შემდეგი თხოვნით: თუ მემკვიდრე უმები თავისუფლდებიან თავიანთი მემამულეების დამოკიდებულებიდან, იმ მემამულეებისაგან, რომელთა უფლებები

[1] ცსსა, ფ 416, აღწ. 3, საქმე 1270, ფურც. 1—9.

ყმა-გლეხებზე მტკიცდება მთელი რიგი ფაქტებითა და საბუთებით, მაშინ რატომ ჩვენ, მოქეშქელე ინგილო გლეხები არ უნდა განვთავისუფლდეთ ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან? ლეკებმა ჩვენი მიწა-წყალი და ჩვენი წინაპრები მხოლოდ იარაღის ძალით დაიმორჩილეს, მათ თავიანთი უფლებების დასამტკიცებლად არავითარი ფაქტიური საბუთი არ მოეპოვებათ. ამის გამო, — განაგრძობდნენ ინგილოები, — ლეკებს უფლება არ აქვთ მუდმივად ფლობდნენ ჩვენს მიწებს და გვაიძულონ მათ სასარგებლოდ ვიხადოთ გადასახადები. დასასრულ, მოქეშქელე ინგილო გლეხები ორბელიანს თხოვდნენ, რომ მთავრობას მიეღო შესაფერისი ღონისძიებანი ინგილოების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლებისათვის[1]. ინგილოების თხოვნა სრულიად სამართლიანი იყო.

1869 წლიდან ზაქათლის ოლქში, რუსეთის მთავრობის დავალებით მუშაობა დაიწყო ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიამ. კომისიას დავალებული ჰქონდა ზუსტად შეესწავლა გაბატონებულ ლეკებსა და დამორჩილებულ მოქეშქელე ინგილო და მუღალ გლეხებს შორის არსებული წოდებრივ-საადგილმამულო ურთიერთობანი, გარკვევით დაედგინა და წესრიგში მოეყვანა ინგილო და მუღალი გლეხების საქეშქელო ვალდებულებანი ჰარელი აღალარების მიმართ. კომისიას, რომელმაც მრავალი წელი იმუშავა, არ შეუმუშავებია რაიმე პრაქტიკული ღონისძიება მოქეშქელე ინგილო გლეხთა მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად. უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ კომისიის მუშაობაში აშკარად გამოვლინდა მეფის მთავრობის კლასობრივი პოლიტიკა, რომელსაც ის შემოერთებულ ქვეყნებში ატარებდა ადგილობრივ გაბატონებულ ფენის წარმომადგენლებისადმი: ხელუხლებლად დაეტოვებინა მათი საადგილმამულო უფლებები. „ზაქათლის კომისიის“ წევრებმა მიუხედავად იმისა, რომ კარგად იცოდნენ, თუ რა უსამართლოდ ფლობდნენ ჰარელი აღალარები კახეთის მეფის ყოფილ მიწა-წყალსა და ამ მიწა-წყალზე მცხოვრებ მოქეშქელე ინგილო გლეხებს, მათ

---

[1] ცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 1295, ფურც. 16—17.

მაინც ცნეს ჭარელ აღალარების მემამულეობა. ის მიწები, რომლებიც იმყოფებოდნენ მოქეშქელე ინგილო და მუღალი გლეხების სარგებლობაში, მეფის მთავრობამ ჭარ-ბელაქნელი ლეკი აღალარების სრულ საკუთრებად აღიარა[1]. მეფის მთავრობის სოციალ-პოლიტიკური ტენდენციების დაღი აზის იმ განსაზღვრას, რომელიც კომისიამ მისცა მოქეშქელე გლეხებსა და აღალარებს შორის არსებულ ურთიერთობას. კომისიის განმარტებით, ქეშქელი ინგილო და მუღალი გლეხისათვის წარმოადგენდა მუდმივ იჯარას უაღრესად ხელსაყრელ და ზუსტად განსაზღვრულ პირობებში[2]. რა თქმა უნდა, მოქეშქელე გლეხების იჯარადრებად ჩათვლა ყოვლად შეუძლებელია. ჩვენ აღნიშნული გვაქვს, რომ მოქეშქელე გლეხები ფაქტიურად მიმაგრებულნი იყვნენ საქეშქელო მიწებზე და დაბეგრილნი იყვნენ მძიმე საქეშქელო გადასახადებით. მეფის მთავრობას მოქეშქელე გლეხებსა და აღალარებს შორის არსებული ურთიერთობის ასეთი „შეფერადება“ ესაჭიროებოდა იმისათვის, რომ როგორმე თავი აერიდებინა მოქეშქელე გლეხების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლებისათვის. ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიამ, რომელიც მეფის მთავრობის კარნახით მუშაობდა, მოქეშქელე ინგილო გლეხები კვლავ ჭარელი აღალარების მფლობელობაში დატოვა. მოქეშქელე ინგილო გლეხების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლება საბოლოოდ შესაძლებელი გახდა მხოლოდ მე-20 საუკუნეში — 1914 წელს.

თუ შევაჯამებთ ყველა იმას, რაც ზემოთ ითქვა ჭარ-ბელაქანში მცხოვრებ მოქეშქელე ინგილო გლეხების მიმართ მეფის მთავრობის მიერ 1830, 1838, 1869—1874 წლებში გატარებული ღონისძიებების შესახებ, შეგვიძლია ზოგადად დავასკვნათ, რომ ჭარ-ბელაქნის შემოერთებისას რუსეთის ცარიზმმა (გამოდიოდა რა რუსეთის იმპერიის სახელმწიფოებრივი ინტერესებისაგან) ოფიციალურად ცნო ჭარ-ბელაქნელი ლეკი აღალარების მემამულეობა და ისინი მათ მიერ უსამართ-

---

[1] ცსსა, ფ. 5, აღწ. 1, საქმე 8254, ფურც. 17

[2] იქვე, ფურც. 22.

ლოდ მიტაცებული კახეთის სამეფოს ყოფილი მიწა-წყლისა და ამ მიწა-წყალზე მცხოვრებ მკვიდრი ქართველ-ინგილო გლეხების კანონიერ მფლობელებად აღიარა.

მიუხედავად ზემოთ აღნიშნულისა, რუსეთთან შეერთების შემდეგ, მოქმედი ინგილო გლეხების სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა. ამიერიდან მებატონე ლეკებსა და მოქმედი ინგილო გლეხებს შორის რუსეთის მთავრობა დგებოდა. მეფის მთავრობამ შეისწავლა და გაარკვია ლეკ აღალარებსა და ალიაბადის ქართულ სოფლებს (ინგილოებს) შორის არსებული ურთიერთდამოკიდებულებანი, იმ მიზნით, რომ ლეკთა მფლობელობაში მყოფი ქართული სოფლების მცხოვრებლებს ლეკი აღალარების სასარგებლოდ ეხადათ ზუსტად განსაზღვრული გადასახადები და, რომ ლეკ მფლობელთა მხრივ გადასახადების აკრეფისას ადგილი არ ჰქონოდა ძალმომრეობას და თვითნებობას. ინგილოებს უფლება ეძლეოდათ თავისუფლად ეღიარებინათ ქრისტიანული სარწმუნოება.

შინაარსი

წინასიტყვაობა 3
თავი I — ლეკთა „უბატონო თემების“ ჩამოყალიბება აღმოსავლეთ კახეთში 5
თავი II — ჭარ-ბელაქნის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიაში 32
თავი III — ქართველი გლეხის (ინგილოს) მდგომარეობა ჭარ-ბელაქანში 57
თავი IV — ჭარ-ბელაქანი (კაკ-ენისელი) XIX საუკუნის პირველ მესამედში 92
თავი V — მეფის რუსეთის მიერ ჭარ-ბელაქანში ინგილოთა მიმართ გატარებული ღონისძიებანი . . . 153

რედაქტორი გ. გიგაური
მხატვარი ნ. ლაფაჩი
ტექნიკური რედაქტორი ნ. ქავთარაძე
კორექტორი ნ. თავაძე
გამომშვები დ. იამანიძე

გადაეცა წარმოებას 2/X-71 წ. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 18/VIII-72 წ.
ქაღ. ზომა 84×108¹/₃₂. პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 8,82.
საღრ.-საგამომც. თაბახი 7,88
უე 01452. ტირაჟი 5000. შეკვ. № 1286.

ფასი 58 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

ხაქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს ბეჭდვითი სიტყვის სახელმწიფო კომიტეტის მთავარპოლიგრაფმრეწველობის თბილისის სტამბა № 4.
Тбилисская типография № 4 Главполиграфпрома Государственного комитета Совета Министров Грузинской ССР по печати